

ЁШЛК 88

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОЮЗИНИНГ
ОРГАНИ

(80)
Август

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош редактор:

Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Хуршид ДАВРОН,
Владимир ЖОНИБЕКОВ,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Ҳамид ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Олим ОТАХОНОВ,
Азим СУҲОН,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Нурали ҚОБУЛ,
Абдурашид ҚОДИРОВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

Бу дунёда

Бу дунёда ёқа ушлар ишлар кўп,
Мен ёзман, деб оёқ тирар қишлар кўп,
Одамликни даъво қилган қушлар кўп,
Кўра-кўра кўзи тинар одамнинг.

Салла десанг, атайлаб бош келтирса,
Тўғри сўзинг бошинга тош келтирса,
Даврон оқил қолиб, пасткаш келтирса,
Кўра-кўра кўнгли синар одамнинг.

Олов ерда, аршда бўлса тутунлар,
Зўрлаш билан ёнмаса у ўтинлар,
Чиданглар-а, ҳа, юраги метинлар,
Кўра-кўра ўти сўнар одамнинг.

Аввал кўнглинг армон бўлар, ер бўлар,
Кейин кўнглинг қасос бўлар, шеър бўлар,
Бора-бора гуллигингни ер булар
Гул юраги тўғра дўнар одамнинг.

Бу дунёда ёқа ушлар ишлар кўп...

Чўлпон

Мен мозий тарафга қатнадим йиллаб,
Шу яқинда яқин, йироқ кўринди.
Ғира-шира ичра соки, милтиллаб,
Пилиги паст ёнган чироқ кўринди.

Ёққанлар бор бўлсин, туриб собит, мард,
Мушкул, эллик йиллик шамолни бурмоқ.
Энди уни бирга иҳоталаш шарт,
Бирга пилигини кўтариб турмоқ.

Йўқса ўчиради бир ноқис эпки —
Тағин зулмат, неча замон, йилликдир.
Оламда бор экан адовату кин,
Одам, асл касбинг қоровулликдир.

Холис ният

Сотқин қадамлардан топталди боғим,
Бўлдинг кўкрагимнинг ҳеч кетмас доғи.
Ё раб, эртақларда бўлар эди-ку,
Қандоқ бир юмалаб Сен бўлдинг ёғий.

Мен десам — «тишимда тишлаб юрибман»,
Бағримда илонни ушлаб юрибман.
Иншооллоҳ,
Кимни ҳимоялаб, суйиб ёпгайсан,
Сен ҳам мендек ундан илон топгайсан.
Бошқа ниятим йўқ.

Менинг каби...

Борарга бор, қайтар жойдан қайтавер Сен,
Мендек ёзда йўлингда муз тўнган эмас.

Ҳаммага ёқ, шодон қўшиқ айтавер Сен,
Йўлларингда ҳали тикан унган эмас.

Бир бошингда минг хаёл йўқ, термоқ учун
Кўнглинг минг бир бўлак бўлиб синган эмас.

Тушингда жон дўстинг билан дийдорлашиб,
Унг, саҳарлаб ғаниминг кўринган эмас.

Ҳаёт тўфонлари силаб-сийпар сени,
Менинг каби отларинг сурунган эмас.

ўтиб кетибди. Ярим аср-а! Шу ўринда беихтиёр Темур Пўлатовнинг сўзлари ёдимга тушди: «Партиямизнинг XX съезди Сталин гуноҳларининг фақат бир жиҳатини — оммавий равишда репрессиялар содир этганини очди. Бироқ унинг иқтисодий ва маданий ҳаётдаги, улуғ Ленин ғояларини бузиш борасидаги айблари қарийб гапирилмади. Бугун шу ҳақда гапирмоқ лозим». Айтиш мумкинки, шунча йиллар давомида «шахсга сиғиниш» даврининг қандайдир қолдиқлари биз билан яшаб келди: қоғозбозлик, инсонга хос бўлмаган бағритошлик ва ҳоказо.

Адабиётимизнинг улуғ жонкуяри, аллома Ҳамид Сулаймон билан вафотларидан сал олдинроқ айнан шу мавзуда суҳбатлашган эдик. «Водариг! — деган эди у киши афсус-надомат билан бош чайқаб. — Халқнинг қандай асл фарзандлари кетди-я, қандай фарзандлари кетди!.. Шукрим, ҳозир яна ўшандай авлод гурқираб вояга етди. Ишқилиб, булар заволга юз бур-

магай!» Дарҳақиқат, уларнинг ҳар бири ҳал қилувчи ҳукмдек янграй оладиган Виждон садолари эмасмиди! Агар улар тирик бўлганларида орқаларида, «ғам босгани юк босар» деганларидай, эгилиб қолган хотинлари, фарзандлари узоқроқ умр кўришармиди, кўкракларини кўтариб юришармиди! Улар тирик бўлганларида биз иккинчи жаҳон урушида бул қадар увада бўлиб тўкилмасмидик, бу қадар катта талофотлар бермасмидик балки. Ахир уларнинг ҳар бири ўққа учмас, сувга чўкмас, ордидан эл ишониб эргашадиган навқирон эрлар эди-ку! Улар тирик бўлганларида биз беш йилликлар юкини, бизни ерга киргизиб юбораёзган юк — пахтамизни бул қадар машаққат билан кўтармасмидик? Ахир яратувчи соҳир ақл, яратувчи қўллар қачон ортиқча бўлган? Уларнинг айби нимада эди? Нима учун танлаб-танлаб, териб-териб олинган-у, «оммавий репрессия», «шахсга сиғиниш» деган машъум номлар билан ёпиб юборилган?

Тарихимизнинг беғуноҳ халқ фарзандларининг қони бўяб турган бу қип-қизил бўлагини минг йилларнинг кучли, эпчил қўллари ҳам юволмас, тозалай олмас! Тарих китоб эмаски, унинг доғли саҳифасини йиртиб ташлаб қутулсанг, унутсанг. Тарих — давомли, мангу хотирадир. Хотиранинг ўша бўлаги кўксингда сирқираб турадиган мангу оғриқ, азобдир, мангу сабоқдир. Чунки мен аминманки, минг йиллар оша ҳам ер юзида шеър яшар экан, шоирлар даврасига Усмон Носир: «Шеърим, яна ўзинг яхшисан!» деб порлаб кириб келаверади, Чўлпон эса назмий сарой тоқида: «Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар!» деб чарақлаб тураверади, улар ўзларининг мураккаб тақдирларидан виждонларни огоҳ этиб, безовта қилаверади, етилиб келган ҳар бир авлод юрагида ўша савол қатъийроқ, кескинроқ туғилаверади: «Уларнинг айби нима эди? Нимада?» Жавоб йўқ, ун йўқ. Ваҳоланки, жавоб бўлиши керак ахир!

Тагин, тагин... Сени обдан отмаганлар,
Руҳинг зада, минг тошга уринган эмас.

Жароҳатлар битиб кетар, аммо бугун
Қони чак-чак томиб турар, тинган эмас.

Борарга бор,
Қайтар жойдан қайтавер Сен.

Дарёга

Далли дарё, оққанинг айт,
Тинганиндан сўзлама.
Йўлинг тўсиб чиқса тўғон
Тўзитиб от, «Сиз»лама.

Дардинг бўлса гулдурас сол,
Шаҳдинг кетиб бўзлама.
Ёвга ёвдай бостириб оқ,
Юввош тортиб «тиз»лама.

Сувинг ёнар ўтдай бўлсин,
Тўнма, мангу музлама.
Фақат юзинг битта бўлсин,
Бўлма иккиюзлама.

Сотиб олинган таҳлика

Не учун хижолат тортар бу аёл,
Куч-қудратин сўрган ери олдида?
Ўзи семиртирган эри олдида
Нечун эгилади, ориқ қадди дол?

Гулдай умри ўтди сув билан ўтда.
Чин мор элаклаган чимзор эди ер,
Сарғайган чимзордай темир эди эр,
Улар соғайгунча ишлади итдай.

Ишин қилди сўнгсиз меҳнату азоб.
Гарчанд аста-аста ерга ранг кирди,
Минг йил ётган хаста эрга ранг кирди,
Булар соғайдию у ташлади тоб.

Энди у ҳар тонгни, тўкиб кўз ёшлар,
Ерга қараб кўм-кўк ердан хижолат,
Эрга қараб бардам эрдан хижолат,
«Умрингиз мени деб ўтди»дан бошлар.

Сарик, тўзғин гулин яшириб сўзлар,
Ерининг қип-қизил гули таҳлика,
Ерининг бақувват қўли таҳлика,
Чўпдай озғин қўлин яшириб сўзлар.

Не учун хижолат тортар бу аёл...

Сизнинг ўрнингиз

Кўп бўлди, бўғзимни
Бир сиртмоқ бўғади,
Татимас чопганим, топганим, шонларим.
Сизнинг ўрнингизга ким бола туғади,
Ким гўдак ўстирар, дугонажонларим?!

Кўнгилга дунёнинг
Бор дарди сиғади,
Елкадан босади ташвишли тонглари.
Сизнинг ўрнингизга ким бола туғади,
Ким гўдак ўстирар, дугонажонларим?!

Жонингиз ғўзага
Жонини сўғади
Эркаклар далага чап берган онлари.
Сизнинг ўрнингизга ким бола туғади,
Ким гўдак ўстирар, дугонажонларим?

Отарлар, ўқлари
Юракка теғади,
Сизни ҳам четламас ҳаётнинг жанглари.
Сизнинг ўрнингизга ким бола туғади,
Ким гўдак ўстирар, дугонажонларим?

Сиз сиз-ку, трактор
Кимгадир теғади,
Кимгадир комбайн, даланинг донлари.
Сизнинг ўрнингизга ким бола туғади,
Ким гўдак ўстирар, дугонажонларим?!

Орқада сочлармас,
Манглай тер жилғади.
Ҳорғиним, ипакдай қош-кўзи чангларим,
Сизнинг ўрнингизга ким бола туғади,
Ким гўдак ўстирар, дугонажонларим?!

Демаслар бир куни,
«Сизга гап теғади,
Қазилмай қопти бу дунёнинг конлари!»
Сизнинг ўрнингизга ким бола туғади,
Ким гўдак ўстирар дугонажонларим?

Дегайлар:
«Ботирсиз элни ёв эғади,
Қаерда бу элнинг қасоскор қонлари?!»
Сизнинг ўрнингизга ким бола туғади,
Ким гўдак ўстирар дугонажонларим?!

Бугун айт

Унга айтарингни шу бугун айтгин,
Эртанинг келарин ўйлаб ўтирма.
Эрта кун қизғонган ушбу сўзингни
Айтишга улгурмай қолиб ўкирма.

Гар бу олма унга аталган бўлса,
Бугун бер, не учун эртани кутмак?
Мабодо у шомда, ё тунда ўлса,
Не зарур пушмонни қон каби ютмак?

У ўлса... ҳар ҳолда шу совуқ туйғу
Ўз кўнглин бемалол тўқлашдан афзал.
«Отдай юрибди-ку, ўлгани йўқ-ку,
Эрта берарман»,— деб ухлашдан афзал.

Аёлни қутқар

Ўзбекистонда 270 аёл ўзини-ўзи
ёқибди. Бундай аҳволда сочларнинг
оқариб кетиши кам, ақлдан озиш
мумкин.

Михаил Дудин

Бу саройда аёл йўқми, меҳру шафқат йўқ

Парвина. Эрон шоираси

Ўтга сиғинардим, ногоҳ хушёр тортдим мен,
Ўз-ўзимга маломатдай юкни ортдим мен,
Кўзимдаги ўт-ку, ёнмай, қандоқ артдим мен?
Оҳ, жаҳолат қора юзин кимга бурмоқда,
Меҳру шафқат худолари ўтга кирмоқда.

Халқи учун Бедил бериб, Навоий бериб,
Ҳар ақли, ерлик эмас, самовий бериб,
Тирикликка тирикликнинг давомин бериб,
Нечун ўзин парвонадай ўтга урмоқда?
Меҳру шафқат худолари ўтга кирмоқда!

Меҳру шафқат бор эдию итлар қопди, ҳу,
Оҳудайин қочди, билмай қайга чопди ҳу,
Ярасига малҳам қилиб олов ёпди, ҳу.
Ғофил дунё, алам тусин, алам сасин кўр,
Меҳру шафқат худоларин алангасин кўр!

Дунё, қора кунинг келса итлар зўр бўлар,
Аммо бугун гўдаклар бор, улар ўр бўлар.
Эрта улар кўзин ўяр, итлар кўр бўлар.
Чирқирайман, бу кўрлардан қолма,— деб доғда,
Меҳру шафқат худолари ўтга кирмоқда.

Шўринг кўпдир, шундоқ кун ҳам яйрайсан омон,
Ғофил одам, ҳолинг бул кун ёмондан-ёмон,
Қиёқ тилли ўт келмоқда илдизинг томон
То ўзингга ўт етмасдан аёлни қутқар,
То дунёга ўт кетмасдан аёлни қутқар!

Ҳиндикушдан нола келди

Нақддан келсанг «отам» демоқ — азмойишли
«Онам» демоқ ярашиқли, намойишли.
Ераб, бандам деганини бўзлатмасин,
Таёқ тираб «болам» демоқ мушукул ишдир.

Асрим, Унинг қон кўйлагин бошга ўра,
Аёлдан шу ўғлон учун узр сўра.

Ай дунё-я, Сен шундайин кўҳна бозор,
Нарх-навосин тайини йўқ, тайин ғам бор.
Тағин, тағин Сен аёлни қақшатдинг зор.

Ҳиндикушдан олов келди, жола келди,
У келмади, кўкка ўрлаб нола келди.

Бу элда-ку, садр тепмас эркак зоти,
Куйганда бор будинг ёрти, удум ёрти.
Фармон бобо ўкирганча уввос тортиб,

Садр тушса, тутмоқ учун етар куч йўқ,
Дунё, Сенда қон бор, шон бор, шафқат ҳеч йўқ.

У келмади, ҳижрон минг сас, минг тус келди,
«У қаҳрамон, у тирик» деб хуш сўз келди,
Гуноҳкордай жовдир-жовдир юлдуз келди,

Аммо юлдуз-юлдуз экан, олтин, олмос,
Боланг бўлиб кўкрагингга отилолмас.

Асрим, асрим, юкинг ҳали оғир-оғир,
Уруш хато юкдир, ундан елканг яғир.
Шу юк босиб, қолди неча аёл сағир.

Елка тутмоқ учун юкка туққанмиди,
Хатоларга қурбонликка туққанмиди?!

Ўн саккиз ёш нима, асли эсни қувар,
Авжи чоғи бахтни қувар, қизни қувар.
Қони билан катталарнинг айбин ювар,

Ювар, доғинг кетар кунлар борми, афғон,
Яраларинг битар кунлар борми, афғон?!

Ҳиндикушдан жола келди, нола келди.

Ишонч

Кўкаради босилган не бўлса ҳаётда.
Босилган қир кўкармас
Сен кўкармасдинг.
Ҳеч нарса кўрмаган каби
Юрибсан отдай,
Неча марта оёқ ости қилинган дўстим.
Улар сени енголмайди.
Босиб боравер,
Нари борса тузоқ ташлар
Ҳар муюлишда.
Нари борса кўз ёшингдан
Кўклар кетар ер,
Нари борса
Юрагингни чиқарар ишдан.
Бирор айбинг йўқлигини
Билмайди улар.
Ғарчанд қайта босилмоқдан
Чарчаган йўлсан.
Киприкларинг ўқлигини
Билмайди улар,
Киприкларинг хавфли бўлар
Агар йиқилсанг.
Нари борса, нари борса...
Бу тилсиз тупроқ
Уларни ҳам ер устида
Кўтармай қўяр.
Киприкларинг ўсаверар
Куч олиб бироқ,
Киприкларингдан ўзгаси
Кўкармай қўяр.
Тасаввур қил,
Ерга қадам қўйиб бўлмайди.
Ерда эплаб юрмаганни
Имламайди кўк.
Бировларни, йўқ, эзгилаб
Тўйиб бўлмайди,
Товонингдан юрак сари
Урлайверса ўк.
Мана шундай
Киприкларинг ғаним учун
Тиғи-дарз экан,
Босилган қир кўкармоғи
Демак фарз экан.
Кўкаради босилган не
Бўлса ҳаётда...

— Ҳўш, нима ёзясен? — деб сўради Ҳусайнбек қизиқсиниб.

— Ҳозир сиз айтқон сўзни, яъни «Қиш кўнуқи ўт-дур» — деди Маҳмуд жилмайиб.

— Тавба, унинг не ҳожати бордур?

— Шундай ўзим, — деди Маҳмуд айёрона кулимсираб.

Ҳусайнбек тушунмай бош чайқади. Ота-бола бирмунча вақт суҳбатлашиб ўтиришди. Ҳусайнбек нуқул саройдаги икир-чикирлар ҳақида гапирар, ўғлида сарой ҳаётига қизиқиш уйғотишни истарди. Лекин Маҳмуд отасининг жон куйдириб айтган сўзларини лоқайд ўтирганча эшитди. Уни амалдорларнинг алмашилиши, ҳокимнинг қайси бир аёнга меҳри зўрлиги ёки қайси бир вазирни ёқтирмалиги мутлақо қизиқтирмас эди. Уғлининг бепарволигини кўриб, Ҳусайнбекнинг жаҳли чиқди.

— Мадраса тупроғини шунча ялаганинг етар дейман. Сен тенги бекваччалар ўрдада тузуккина вазифаларни эгаллаб, кўзга кўриниб қолдилар. Сен эса, ҳануз китобларингга ўралашиб юрибсен.

Маҳмуд маъюсланди. У отасининг бу янглиғ сўзларини биринчи марта эшитиши эмасди.

Ҳусайнбек асли Иссиқкўл бўйидаги Барсағон шаҳридан. Кўп йиллар бурун Кошғарга кўчиб келган.

Ҳоким ўрдасида садоқат билан хизмат қилаётган бўлса-да, ҳали унча кўп эътибор қозонолмапти. Вазир ва айрим аёнлар унга писанд қилмагандай қарашади. Шу боис ўғлининг келажagini ўйлаб қайғуларди. Маҳмуднинг мадрасада таҳсил кўриши сарой хизматида қўл келади деб ҳисобларди. Чунки эндиликда қорахонийлар давлатида саводли бек ва аёнлар қадрланмоқда эди. Олдинги кўчманчилик замонлари ўтди. Лекин ўғлининг илмга бу қадар шўнғиб кетишини Ҳусайнбек сира кутмаган.

Маҳмуд отасидан ҳайиқса-да, андак эътироз билдиришга журъат эди:

— Яна бор-йўғи икки йил қолди-ку. Таҳсилни чала қолдиришнинг не ҳожати бор?

— Қуръонни биладурсен. Уқиш-ёзишни удалай олуурсен. Шунинг ўзи кифоя эмасму?

ТАНИШИНГ: ҒУЛОМ КАРИМ

«Маҳмуд Кошғарий ким!» деган саволни эшитсак бир дам ўйга толамиз-да, «Туркшунослик илмининг отаси... «Девону луғотит-туркни» яратган... XI асрда яшаган мўътабар олим» деб жавоб қайтарамиз. Мутахассислар, махсус манбаларни кўрган тадқиқотчилар ҳам Кошғарий ҳаётини чуқур билмайдилар. Чунки олим таржимаи ҳолидан ҳикоя қилувчи тарихий манбалар йўқ.

Ана шундай ҳолларда, яъни йўқдан бор қилишда бадий адабиёт имкониятлари катта. Ғулом Карим қўлига қалам олишдан адабиётимиздаги бир бўшлиқ ўрнини тўлдиришга — машҳур аждодимиз Маҳмуд Кошғарий сиймосини яратишга жазм этмбди.

Бу табрикламоққа лойиқ фазилат!

Қисса Кошғарийнинг ўсмирлик, йигитлик палласидан ҳикоя қилади. Бўлажак донишманд аллома образи:

Кошғарий — тил бойликларини излаш;

Кошғарий — отаси Ҳусайнбек;

Кошғарий — Юсуф хос Ҳожиб;

Кошғарий — Ойкумуш

йўналишларида намоён бўлади. Менга маъқул бўлган йўналиш бошқа — қаҳрамон интилишларини бошқариб турган, асар матни замирида пинҳон тутилган Кошғарий — буюк ташналик линиясидир. Ғуломжон қиссанинг ушбу марказий ўқини бошловчи ижодкорларда бўладигандек тўла мураккаблиги билан идрок этмайди. Асарда конфликтлар кескин тус олмаслиги,

— Лоақал, яна бир йилга ижозат беринг. Ҳали кўп нарсани ўрганганим йўқ.

— Ижозат йўқтур! — деди Ҳусайнбек қатъий. — Кўк-лам ўтгач, мадрасада қадамингни узгайсен. Бек ўғлимисен, сенинг ўрнинг ҳоким саройида. Мен мулла эмасменки, Маҳмудбек бутун умрини мадрасада ўтказса!

2

Қишки таътил тугаб, мадраса ҳовлиси яна гавжум бўлиб қолди.

Уйғур ва хитой меъморчилик санъатини ўзида мужас-самлаштирган бу ғиштин бино ўрдага яқин, аммо осойишта, сокин жойда эди.

Маҳмуд ҳовлида бир неча сабоқдошларига дуч келиб, улар билан саломлашди. Дарс бошлангунча мадрасанинг орқасидаги ҳовуз бўйида айланиб юрди.

Кўп ўтмай таҳсил бошланди. Бошига оқ салла ўраган, узун ингичка соқолли мударрис Абдурашид ўтган сабоқлар ҳақида қисқача гапириб, сўнг янги дарс ўтди. У ваъзни тугатгач, одатдагидек саволлар ёғилди.

— Нега араблар сўзларни музаккар ва муаннасга ажратишади? — деб сўради орқароқда ўтирганлардан кимдир.

Мударрис: «ҳар тилнинг ўзига хос хусусиятлари бўлмоғи мумкин. Сўзларнинг музаккар ва муаннасга ажратилиши араб тилига хос ҳодисадир, бошқа кўпгина тилларда бу нарса кўрилмайдур», — деб жавоб берди.

Бир қанча саволлар муҳокама қилингач, Маҳмуд одоб билан мурожаат қилди:

— Устоз, ижозатингиз билан камина ўзимнинг бир саволимни берсам?

— Лутф айланг, қандай савол эркан ул?

— Устоз, маълумки, араб лисонининг сарфнаҳви² ҳақида анча битиклар битилгандур. Лекин камина шунча излаб туркий тилнинг сарфнаҳв қоидалари тавсифлаб

¹ Музаккар ва муаннас — араб тилида эр ва аёл жинсига оид сўзлар.

² Сарфнаҳв — грамматика.

сюжет қурилмасининг оддийлиги, ҳодисалар ва ҳолатлар тасвиридаги беғуборлик (жўнлик эмас!) шундан далолат беради. Баён оҳангидаги вазмин мунг юқорида айтилган буюк ташналикка — армонга жуда мос тушган.

Падари бузруквор жоҳилликлари ёш Маҳмуд қалбида туғдирган нохушликлар кенгроқ тасвирини топганида, Болосогун бозоридаги китоб харид этиш чоғида, буюк Юсуф хос Ҳожибга илк сафар рўпара келиш дақиқаларида, Болосогундан қайтиб «Қутадғу билик»ни ўқиғач юз берган руҳий тобланишлар чуқурроқ тасвирланганида, ва ниҳоят суюкли Ойкумуш билан хайрлашиш саҳнаси янада қиёмга етказилганида қани эди!

Дарвоқе, илмга, билимга ташналик армони ёш Маҳмудни оғир, машаққатли сафарга бошлади, ёш адиб Ғулом Карим бу буюк сафарда ўз қаҳрамонига эндигина ҳамроҳ бўлди. Ушбу ҳамроҳлик келгусида биз истаган, биз орзу қилган КАТТА асарлар, КАТТА образлар яратилишига олиб келади деб умид қиламиз.

Хуршид Дўстмуҳаммад

Ғулом КАРИМ Бухоро областининг Олот районида 1962 йили туғилган. 1980—1982 йилларда Совет Армияси сафида хизмат қилган. Тошкент Давлат университетининг шарқ факультетини 1987 йили битказган.

«Карвон» қиссаси — республика матбуотида эълон қилинаётган биринчи асари.

берилган биронта битикни кўрганимча йўқ. Бу ҳолнинг боисини ойдинлаштириб берсангиз.

Мударрис ўйга толди. У Бухоро, Самарқанд мадрасаларида таълим олган, араб ва форс тилларини пухта эгаллаган эди. Лекин буни қарангки, ўзи турк бўла туриб бу хусусда ҳеч ўйлаб кўрмабди экан.

«Маҳмуд анча ижтиҳодли йигит,— деб ўйлади мударрис.— Барча илмларда, айниқса, тил илми ва жуғрофияда бошқалардан анча илгарилаб кетган. Унинг саволига жўяли жавоб айтмоқ зарур».

— Қизиқ савол бердингиз,— дея гап бошлади мударрис ингичка соқолнинг учини тутамлаб.— Дарҳақиқат, туркий тилларнинг сарфнаҳви ҳақида ҳали бирон-бир битик битилмагандур. Мен бу ҳолнинг сабабини бундоқ изоҳлаймен. Сарфнаҳв қоидаларини билмасдан туриб, араб тилини ўрганиш ва каломуллони тушуниш биз учун ғоят қийиндур. Уз тилимизни туғилғонимиздан бошлабоқ, отамиз бирла онамиз ўргатадур. Шунинг учун туркий тилнинг сарфнаҳв қоидаларини махсус китоб қилиб битмоққа зарурият бўлмаган.

— Ҳурматли устоз. Мисол учун олсакким, бирон араб туркий тилни ўрганмоқчи бўлса. Ул ҳолда бу араб қандай йўл тутғусидир? — деб сўради Маҳмуд жавобдан қониқмагандек.

Муллавааччалар орасида енгил кулги кўтарилди.

— Араб не қилсин туркий тилни?!

— Қуръон туркий тилда юборилмаган-ку?

— Маълумки, сарфнаҳв қоидалари, асосан, ёзма асарлар учун ёзилади,— деди мударрис.— Бизнинг тилимизда бундоқ асарлар унчалик кўп эмас. Араблар, ёинки, форслар сўзлашувни шунчаки туркий элатлар ила элакишиб ўрганмоғи мумкиндир.

— Ташаккур, устоз,— деди Маҳмуд.

Дарс тамом бўлгач, муллавааччалар ҳар ёққа тарқалишди. Маҳмуд сой бўйига қараб юрди. Атрофда инжиқ баҳор ҳавоси ҳукмрон эди. Боягина савалаб ўтган ёмғирдан чанг-тўзон босилган, ҳаво мусаффо.

Маҳмуд йўлни қисқа қилиш учун пастқам кўчалардан айланиб ўтди-да, Сувдарвоза орқали шаҳар чеккасига чиқди. Пастликда кўпириб оқаётган сой кўринди.

Ёғингарчилик натижасида сойнинг суви кўпайган, ҳатто қирғоқдаги харсангтошларни бутунлай кўмиб юборганди.

Сой бўйидан одам аримас, мешкобчилар, хотин-халаж, болалар челақ ё кўза кўтариб сувга келишарди. Мешкобчилар бой-бадавлат одамларниқига сув ташишарди.

Маҳмуд тошлоқ соҳилга тушгач, кигиз этигига илашган лойларни қоқиб туширди. Сўнг аллақандай ёзувлар битилган улкан харсангтош ёнига бориб тўхтади. На араб, на ўйғур ёзувига ўхшайдиган бу ғалати битикларни бутун Кошғарда ҳеч ким ўқиёлмасди. Лекин айримлар уни форслар Афросиёб деб атаган турк ҳоқони Алп Эртўнга ёздирган деб тахмин қилишарди.

«Бу битиклар туркий тилда эканлиги шубҳасиз,— деб ўйлади Маҳмуд.— Эски ёзувимиз аллақачон унутилиб кетган. Эл-улусда ул битикларни ўқий оладурғон бирон-бир одам бўлмас керак».

Маҳмуднинг харсангтош олдига тез-тез келиб, соатлаб ўйланиб туриши Кошғарда турли гаплар тарқалишига сабаб бўлганди. «Тошга тилсим битилган, Маҳмуд уни ўқиб, хазианага эга бўлмақчи», дейишарди. Бундан хабар топган сабоқдош дўстлари ажабланиб: «Ростдан ҳам шундайми?» — деб сўрашди. Маҳмуд эса, кулимсираб: «Мен бу тошга нималар битилганини билмаймен. Лекин каминада шоҳ хазинаси бўлса эрди, шу хил битикларни ўқишни менга ўргатадиган кимсага бутун бойлигимни тортиқ қилардим», деган эди.

Қизларнинг жарангдор кулгисидан Маҳмуднинг хаёли бўлинди. Улар қўлларидоғи кўзаларини авайлаб ушлаганча гоҳ кулиб, гоҳ қўшиқ айтиб боришарди. Одмигина, юпун кийинишларидан косиблар маҳалласидан эканликлари билиниб турарди.

**Яғмур яғуб сочилди,
Турлук чечак сучулди,
Йинжу қопи очилди,
Чиндан йипор юғрушур¹.**

Маҳмуд дарҳол жуздонини очиб, дафтар-қаламини қўлига олди. Қизлар эса, парво қилмай ёнидан ўтиб кетишди. Маҳмуд сал фурсат ичида дафтарнинг бир неча саҳифасини ёзиб тўлдирди, сўнг қизларни кузата бошлади. Улар сой бўйида анча туриб қолишди. Кулишиб бир-бирларига сув сачратишди. Кейин кўзаларни елкаларига қўйиб изларига қайтишди. Қизлар тошлоқ сўқмоқдан эчкидек чаққонлик билан юриб келишарди. Кўзадаги сув чайқалиб устларига тўкилса-да, парво қилишмасди. Улар яқинлашгач, Маҳмуд кулимсираб бояги қўшиқни баланд овозда ўқий бошлади:

**Яғмур яғуб сочилди,
Турлук чечак сучулди...**

Қизлар тўхтаб, ҳайрон бўлганча бир-бирларига қарашди. Маҳмуд эса ўқийверди, ўқиб адо қилгач, шивиршивир бошланди.

— Ие, бизнинг айтқонларимиз-ку?!

— Бул бола қандай билар эркан буларни?

Улар ичидан ўрта бўйли, ўн беш ёшлардаги хушандон ва буғдойранг юзли қиз Маҳмуд томонга бир-икки қаддам юрди.

— Эй ўғлон, бизнинг қўшиқларни бир зумда қандай ёд ола билдинг?— деб сўради у.

Йигит унинг соддалигидан кулди.

— Кўрмаяпсенми? Сизлар қўшиқ айтиб ўтганда қалам билан дафтаримга битиб олдим. Энди у қўшиқларни шу қоғозга жойладим.

Қиз ишонқирамай қайрилма қошларини учириб қўйди. Қўшиқлар қоғознинг ичига киритилганини ақлига ҳеч сиғдирилмади, шекилли:

— Қанча вақт турадур, улар бул ерда? — деди.

— Ўнлаб, юзлаб йиллар турмоғи мумкин. Сен билан мен ўтиб кетгумиз. Лекин улар тураверади. Юз йил кейин ҳам саводли одам мана шу қоғозга қараб, сен ҳозиргина айтган қўшиқларни такрор айтмоғи мумкин.

Қиз бир оз тушунгандай бўлди. Ҳатто нимадандир фахрлангандек эди.

— Э, мен бунақа қўшиқлардан қанча-қанчасини билламен,— деди у.

— Ким ўғратди сенга уларни?

— Кўпларини энамдан ўрганганмен. Керак бўлса ўзим ҳам ичимдан чиқариб айтиб кетаверамен.

— Ичидан чиқариб қўшиқ айтадиган кишиларни шоир деб атайдурлар, сен шоир экансен,— деди Маҳмуд. Қиз бундай ғалати сўзини илгари эшитмаган эди. Лекин хурсандлиги чеҳрасидан билиниб турарди.

— Шоирлик ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди,— дея давом этди Маҳмуд.— Шоирларнинг ичига фаришта кириб олиб, қўшиқларни ўша айтиб туради. Кўзаларини ерга қўйиб, сал нарироқда қараб турган қизлар бу гапни эшитиб кулиб юборишди.

— Ие, Ойкумушнинг ичида фаришта бор экан.

¹ Мазмуни: Ёмғир томчилари сочилди, турли гуллар кўкарди ва инжу қоплари очилди, чиндан ипор, яъни мушк ҳиди бурқирайди.

— Қани, чиқариб бизга ҳам кўрсат-чи!

Уддабурро Маҳмуд тагин бир қанча қўшиқларни улардан сўраб ёзиб олди ва ўша заҳоти ўқиб бериб, қизларни яна ҳайратга солди.

Қизлар кўзаларини елкаларига қўйиб йўлга тушишганда Маҳмуд очиқ кўнгиллилик билан Ойкумушга деди:

— Яна янги қўшиқлар ўганиб тур. Учратиб қолсам, уларни дафтаримга битиб олғаймен.

4

Маҳмуд араб тили наҳв қоидаларини ўрганаркан, ўзи-ча уларни туркий тилга тадбиқ этиб кўрарди. Кунлар ўтган сайин туркий тилнинг ҳам ўз наҳв қоидалари борлигига унда шубҳа қолмади. Маҳмуд ўзи кашф қилган баъзи бир нарсаларни тартиб билан ёзиб чиқмоқчи бўлди. Ёзилажак китобига «Туркий тилнинг наҳв қоидалари» деб ном қўйди. Анчадан бери тўплаб юрган туркий матнлардаги сўзларни аввал феъллар ва отларга ажратишни лозим топиб, ишни шундан бошлади.

Бир куни у сабоқлар тугаб, шогирдлар тарқалишгач, чопонини кияётган мударрисга йиманибгина яқинлашди:

— Менда ишингиз борми, Маҳмуд? — деб сўради мударрис Абдурашид.

— Ҳа, устоз. Камина туркий тилнинг наҳвий хусусиятлари ҳақида ўзимча бир нимарсалар ёзган эдим. Шулларни кўриб, менга маслаҳат берсангиз. Бу ишни давом эттирайми ёки каминанинг бу журъати ҳеч қандай натижага олиб келмағайми?

Маҳмуд шундай деб, дафтарни мударрисга узатди. Абдурашид олдин симобий салласини ихчамроқ ўраб, бошига кўндирди-да, сўнг дафтарни олиб, кўздан кечирди. Саҳифаларни варақларкан, унинг ўсиқ қозлари чимирилди. Афтидан, Маҳмуд жиддий бир ишни бошламоқчига ўхшайди. Ўша куни бежиз савол бермаган. Лекин бу ишининг истиқболи қандай бўларкин? Маҳмуд, шубҳасиз, катта истеъдод эгаси. Аммо тил илми соҳасида олган билимлари ҳали етарли эмас. Кошғар мадрасасида таҳсил олиб, тил илмида камолотга эришиб бўлмайди. Абдурашиднинг ўзи ҳам чет элларда неча йиллаб таҳсил олди. Лекин Маҳмуднинг дилидаги умид учқунларини ўчирмаслик даркор. Балки у келажақда кутлуғ ниятини рўёбга чиқарар. Шундоқ ишга жасорат этган муллавачча унинг шогирди бўлса, бу қанчалик фахр.

— Улуғ ишга қўл урибсиз. Мен сизга зафарлар тилаймен, — деди мударрис. — Кенгашганингиз учун раҳмат. Илм ва шеърят шамчироғи бўлмиш Юсуф Хос Ҳожиб айтурлар:

**Неки иш қилмагин, кишига кенгаш,
Кенгашсиз кишини тутма эш ё адаш,**

**Кенгашгин ҳар ишни қилишдан бурун,
Мурод бергай ишда кенгашлар сўраш.**

Шуни англадимки, ниятингиз қатъийдир. Бу ғоят қувонарли. Ўз томонидан ҳеч бир ёрдамни дариф тутмағаймен. Аммо сиз бошлаган иш шундай каттаки, бу хайрли ишда сизга муфассал йўл-йўриқ бера оладиган ягона кишини билурмен. Ул киши туркий тилларнинг энг кучли билимдони Юсуф Болосоғунийдир. Ул ҳазрат бир қанча муддат Кошғарда ҳам яшади. Шунда камина шундоқ аллома одам билан ҳамсуҳбатлик бахтига муяссар бўлган эдим. Бисёр доно киши эрдилар. Кейин Болосоғун бордилар. Ўз китобларини машиқзаминнинг

улуғ ҳоқони Тавғач Буғрохонга тақдим этдилар ва хон ҳазратлари ул кишини хос ҳожиблик унвони билан тақдирладилар. Ул зот ҳозир Болосоғунда хон даргоҳида истиқомат қиладурлар. Эшитишимча, Улуғ Ҳожибнинг ҳомийлиги остида яна баъзи бир шоирлар туркийда шеър бита бошлабдурлар. Фикримча, Болосоғун бориб, Юсуф Хос Ҳожибдек донишманд кимсадан йўл-йўриқ сўрамоқ сиз учун фарз эрур. Ишонаменки, ул киши берган маслаҳатлар сиз учун ғоят фойдали бўлур ва олдингизда турган кўпгина чигалликлар ҳал қилинур.

Маҳмуд бир оз ўйланиб туриб:

— Устоз, мен шундоқ улуғ кишининг мулоқотига қандоқ бора олурмен? — деди.

Абдурашид мийғида кулиб қўйди:

— Қўрқмиш кишига қўй боши қўш кўринур, деганлар. Юсуф Хос Ҳожиб илмга интилган кимсани ўз ўғлидан ҳам кўпроқ суядур. Менинг бунга ишончим комил. Сиз китоб ёзмоқ нияти бирла борсангиз, ул ҳазрат учун Макканинг ўзидан шайх келганидан яхшироқдур.

Таътил пайти келишини кутишга ҳам тоқати етмай, мударрисдан бир ойга жавоб сўраган Маҳмуд Болосоғун сафари ҳақида юрагини ҳовучлаб отасига гап очганда, Ҳусайнбек аввалига ҳайрон бўлди.

— Болосоғун?! Не қиласен ул ерда?

— Ёзажак китобим ҳақида Юсуф Хос Ҳожибдан йўл-йўриқ сўрамоқ ниятидадурмен.

— Оббо, китоб ёзмоқчимен дейсанми? — Баттар ҳайратланди Ҳусайнбек.

У ўғлининг китоб ёзишдек беҳуда ва фойдасиз ишларга киришини сира орзу қилмаган эди. Уғли ақлли-ҳушли бўлиб улғайди, саводи зўр. Аммо беклик, ҳеч бўлмаса саройда котибликни ҳавас қилиш ўрнига китоб битмоқ хаёлига тушибди.

Лекин Ҳусайнбек Юсуф Хос Ҳожиб деган донишманд шоирнинг аллақандай бир китоб битиб, уни хонга тақдим қилгани ва тақдирланганини эшитган эди. Наҳот унинг ўғли ҳам шундоқ улуғ кишиларга манзур бўладиган китоб ёзса ва тақдирланса!..

Маҳмудни китоб ёзишга ундаган ҳислардан тамоман беҳабар Ҳусайнбекка бу иш ўғлини баланд мартабаларга эриштирадигандай бўлиб кўринди.

— Балли ўғлум. Той улғайса, от тинур, ўғул улғайса ота тинур, — деди Ҳусайнбек. — Юсуф Хос Ҳожиб хўп таникли киши. Битаётган китобингни унга олиб бориб кўрсат. Шояд манзур бўлса.

Маҳмуд отасидан осонгина розилик олганига ўзида йўқ қувонди. Ҳусайнбек яна ўғит қилди:

— Агар улуғ Ҳожиб сенга хон саройида бирон хизматни тақлиф қилса, рад эта кўрма. Буғрохон саройида хизмат қилиш сендек йигитлар учун катта бахт. Бунинг устига сен Болосоғунда, олий ҳазрат даргоҳида бирон вазифада ишласанг, менинг ҳам Кошғарда обрўйим баланд бўладур.

Йигит кўнглида бундай фикрлардан йироқ бўлса ҳам «хўп» дегандек бош ирғади.

Маҳмуд йўлга отланган кун Ҳусайнбек «Қуш қаноти, эр оти билан» деб юган урилган жийрон отни ва дамашқлик савдогардан сотиб олинган, дастаси фил суягидан ясалган, пўлат тигли ханжарни совға қилди. Сафар харажатлари учун бир ҳамён олтин ва кумуш тангани Маҳмудга тутқазаркан, насиҳат қилди:

— Бу дунёда икки нарса — тиф ва олтин бирла ҳукмрон бўладурлар. Шу икковиға эга бўлсанг, барча орзу-ҳавасларинг ўз-ўзидан ушалғусидур. Китоб битишингга ҳам ҳеч бир ҳожат қолмайдур. Аксинча бошқалар ўз китобларини сенга бағишлайдурлар. Бу сўзларимни қулоғингга қуйиб олгин.

Карвон Кошғардан чиқиб, бир неча кун давомида водийда йўл босди. Аини ёз палласи эмасми, тоғ этагидан эсган енгил шабада мева ва кўкатларнинг хушбўй хидини ҳар томонга таратарди. Йўлда тез-тез қишлоқлар учраб турар, уйларнинг атрофи боғ-роғ ва экинзорлар билан ўралган эди.

Карвон юзтача туядан иборат бўлиб, буларга асосан савдогарларга қарашли юклар ортилганди. Энг олдиндаги ва орқадаги туяга осилган кўнғироқлар бир маромда дарангларди. Бундан ташқари от, эшак минган йўловчилар ҳам бор эди. Чунки якка ҳолда сафар қилгандан кўра, соқчилар ҳимоясидаги карвон билан йўл босиш бехатар.

Бошига оқ қалпоқ, эгнига туя жунидан тўқилган чакмон кийган Маҳмуд хушбичим жийрон от устида қуйиб қўйгандек ўтирарди. Биринчи марта сафарга чиққан йигитга карвон жуда имиллаб йўл босаётгандай туюлар, шу боис дам-бадам отини йўрттириб илгарилаб кетар, бирон қишлоқда тўхтаб, карвоннинг етиб келишини кутар, гоҳ-гоҳ одамларнинг оғзидан эшитиб қолган ғалати гап-сўзларни дафтарига ёзиб қўярди.

Сафар давомида у Ойкумушни кўп ўйлади. Қайта-қайта ўқиганидан унинг қўшиқлари ёд бўлиб қолган эди. Қизнинг кўнғироқдек овози қулоғи остида ҳамон жанранглаб тургандай туюларди. Соё бўйидаги тасодифий танишувдан сўнг улар яна бир неча бор учрашган эдилар. Маҳмуд сафар олдиндан ҳам не қийинчиликда имкон топиб, Ойкумуш билан хайрлашди. Ўқиш-ёзишни билмайдиган бу саводсиз қизнинг шунчалик кўп қўшиқ билиши йигитни ҳайратга соларди. Йўл-йўлакай у Ойкумушнинг қўшиқларини хиргойи қилиб борар, жазирама иссиқда булутли кун, ёмғир ҳақида куйлаётгани ҳамроҳларига эриш туюлиб, улар кула бошлашди ва:

— Сафаримиз ўзи шундоқ ҳам машаққатли, сен яна ёмғир ва бўронларни истаяпсенми? — дея ҳазил аралаш гап қотишди.

Маҳмуд қизаринқираб индамади. Ахир Ойкумуш ҳақида бировга айтиб бўлармиди? Олис сафар эндигина бошланган бўлса-да, энди Ойкумушни қачон кўрарканман, деб ўйларди у. Доимо меҳр билан порлаб турувчи кўзларни, мушк каби қоп-қора сочларни, сарвдек гўзал қоматни, сеҳрловчи овозни унутиб бўлармиди?!

Водий тугаб, тоғ оралаб ўтган сўқмоқ бошланди. Ҳайбатли қоялар орасидаги бу тошлоқ йўл илонизи бўлиб чўзилиб кетганди. Тоғ ён-бағирларини ёввойи жийда, дўлана, арча сингари турли-туман ўсимлик ва буталар қоплаб олган, яйловларда уюр-уюр йилқилар, қорамол ва қўй-эчкилар ўтлаб юришарди. Карвон тоғ ораллиқларига тобора ичкарилаб борган сари, йўловчилар ҳам, мол боқиб юрган чўпонлар ҳам камроқ учрай бошлади. Карвонбоши соқчиларни йўлнинг бу қисмида ҳушёр бўлишга ундади. Ҳаммаёқ дараю жарликлар, чакалакзору қоялардан иборат бу жойларда қароқчиларнинг макони бўлиши эҳтимолдан холи эмас эди.

Болалиқдан кенгликларни яхши кўрадиган Маҳмудга тоғ даралари унчалик хуш келмади. Баҳайбат қоялар эса, қафасга ўхшаб туюларди. Лекин йигит сафар машаққатларига бирмунча кўникди. Ҳатто манзилларда туякашларга юкларни туширишда, тоғ жилғаларидан мешларни сувга тўлдиринишда ёрдамлашди. Бадавлат савдогарлар эса, бу пайтда ўзларини карвонсаройнинг салқин хоналарига уриб, яхшироқ овқатланиб, дам олиб қолишга тиришардилар.

Бир неча кун шу тахлитда йўл босишди. Маҳмуд анча ориқлаб, тоғ шамолдан буғдойранг юзлари қорайди. Болосоғунга яқинлашганларида отига қамчи босди, кар-

вондан бутунлай илгарилаб кетди. Тоғ йўли уни шу қадар толиқтириб қўйгандики, орқасига қайрилиб қарашга ҳам юраги бетламади.

Маҳмуд қорахонийларнинг пойтахти, машҳур Болосоғун шаҳри дарвозасидан кирганда, кун тиккага келган палла эди. Шаҳарга кираётган ва чиқаётган йўловчилар, карвонлар кўчани тўлдирганди. Ола-қура кийинган оломон орасида турли табақага мансуб кишилар бор эди: мева-чева тўла саватлар юкланган эшакларни етаклаб олган деҳқонлар; бошқа ўлкалардан келган савдогарлар; пода-пода қўй-эчкиларни сотгани ҳайдаб бораётган кўчманчилар, тиланчилар, дарвишлар...

Қўққисдан оломон орасида ола-ғовур бошланди. Одамлар саросимага тушиб, бир-бирларига «Хон!» «Хон келяпти!» деганча кўчанинг икки чеккасига қоча бошладилар. Маҳмуд орқасига ўгирилиб қараб отлик ясовулларни кўрди. Уларнинг қўлларида узун таёқлари бўлиб, оломонни ҳайдаб, йўл очиб келишаётган эди. Зарҳал тўн кийган, каттакон симобий салла ўраган бир амалдор эса ясовуллар ортидан бақириб келарди:

— Эй фуқаро, таъзим қил! Машриқ ерларининг улуг ҳоқони, офтоби олам қорахоний Буғрохон овдин қайтмоқдадур!..

Йўлнинг икки четига чиққан одамларнинг баъзилари тиз чўкди, айримлари ўзларини таппа ерга ташлашди, Маҳмуд отини четга бурди. Бошқа суворийларнинг отдан тушганини кўриб, у ҳам сакраб ерга тушди ва отининг жиловидан ушлаганча хоннинг келишини кута бошлади. Қорахоний Буғрохон бир гуруҳ аъёнлари ва соқчилар қуршовида асъаса-дабада билан шаҳарга кириб келаётганди. Маҳмуд одамларнинг шивир-шивирига қулоқ тутди.

— Хонимиз Бухоро элчиси шарафига икки ҳафта бундан овга чиққан эдилар. Бугун яна келибдурлар.

— Икки ҳафталик овдин сўнг Иссиқкўл бўйида отилмаган кийик қолмаган чиқар?

— Бе! Бир йил тўхтамасдан ов қилганда ҳам Иссиқкўл кийикларини тугатиб бўлмайдур.

Буғрохон яқинлашгач, Маҳмуд уни яхшироқ кўриб олишга интилди. Хон гирдиғумдан келган, ялпоқ юзли одам экан. У ясағлик от устида ниҳоятда сипо кўринди. Хоннинг эгниси зар халат, бошида ярқироқ инжулар терилган салла, оёғида қимматбахо тошлар қадалган эдик бор эди. У оломоннинг олқишига заррача парво қилмас, вазир ва элчилар билан нима ҳақдадир суҳбатлашиб борарди. Соқчилар пўлат совут ва дубулғалар кийган бўлиб, қўлларида узун найзалар ушлаб олишганди. Дубулғага осилган қизил шокила туфайли улар бошқа аскарлардан ажралиб туришарди.

Хон ва унинг аъёнлари тезда сарой томонга ўтиб кетишди. Сўнгра сарбозлар бир неча аравада ўлжаларни олиб ўтишди. Араваларда кийиклар, қуёнлар, ғозу ўрдаклар уюлиб ётарди. Алоҳида аравага эса каттакон айиқ жасади юкланган эди. Унинг ёнида учта кичкина айиқ боласи бўлиб, афтидан, онасини қамондан отиб ўлдиришгач, уларни тириклайин тутиб олишганди. Сарбозлар ўтиб кетишгач, кўчада ҳаракат яна жонланди.

Маҳмуд биринчи дуч келган карвонсаройга борди. Мусофирлар кўплигидан карвонсарой соҳиби фақат катта ҳақ эвазигагина жой беришини айтди. Маҳмуд ноилож кўнди. Жийронни отхонага элтиб боғлади. Отбоқарга бир танга бериб, унинг ўт-сувидан хабардор бўлиб туришни тайинлади. Сўнг хуржунни елкасига ташлаб, увадаси чиққан кўрпачалар тўшалган, ярим қоронғи хужрага кирди. Яхшироқ хужрага ўтишни истаса, сарой-

бон яна қўшимча ҳақ талаб қилишини ўйлаб, хуржунни бир чеккага қўйди ва эшикни қулфлаб, бозор томон йўл олди.

Маҳмуд Болосоғун бозорини янглишмай тезда топди. Чунки бозорга элтувчи кўчалар доим серқатновлиги билан ажралиб туради.

Болосоғун бозори Кошғарниқидан анча катта экан. Савдо ва ҳунармандлик расталари бир-бирига тутшиб кетган. Маҳмуд расталарни, дўконларни айланиб томоша қилишдан ҳам кўра, одамларнинг сўзлашувига кўпроқ қулоқ соларди. Болосоғунликлар, асосан, туркий ва сўғд тилларида сўзлашар эканлар.

Саҳоф бозорни кўриб Маҳмуд жонланиб кетди. Дўконларнинг қатор-қатор тоқчаларида, ерда минглаб катта-кичик китоблар териб қўйилганди. Муқовасозлик дўконлари ҳам бор экан. Хоҳлаган китобингни кўчиртириб олиш учун таттоларга буюртма берса бўлавераркан. Бу бозорда муллаваччалар ва китоб савдоси билан шуғулланадиган савдогарлар айланиб юришарди. Маҳмуд китоблар уюмига ҳайратланиб, завққа тўлиб тикилар, ҳар бир китобни қўлига олиб кўргиси, нима ҳақида ёзилганлигини билгиси келарди. Савдогарлар эса китобларни мактаб, сотиб олишга ундашарди.

Маҳмуд арабча битилган асарлар орасидан Сивавайҳийнинг китобини излади. Мударрис Абдурашиднинг талабаларга: «Араб сарфнаҳвини ҳеч бир олим басралик ас-Сивавайҳийдек муфассал ёза олмаган. Асли эронлик бўлган бу буюк олимнинг китоби шу қадар тўғлиқ ва комилки, кейинги олимлар унга фақат жузъий нарсаларнигина қўша олдилар. Араб сарфнаҳвидан мадраса ва мактаблар учун дарслик ёзган мударрислар ҳам, асосан, шу китобдан истифода этадурлар», — деб айтганлари йигитнинг хаёлига қаттиқ ўрнашиб қолган эди.

Маҳмуд тоқчаларига юзлаб арабча китоблар териб қўйилган бир дўконга кирди. Ўрта ёшлардаги дўкондорнинг қирғий бурни, чўзинчоқ юзи ва кийим-бошидан араб эканлиги кўриниб турарди. Маҳмуд ундан тўртта девон харид қилди. У ҳар бир китобни танлаганида дўкондор муаллиф ва унинг девони ҳақида икки оғиз гапириб қўярди. Маҳмуд у билан арабча сўзлашди.

— Араб тилида яхши гапирар экансиз, — деди дўкондор, — сўзлар ва талаффузда хатоингиз ҳам.

Маҳмуд яна бир қанча насрий асарлар, жумладан, ал-Жоҳизнинг бир китобини, куфий хати билан кўчирилган қуръонни харид қилди. Буни устози Абдурашидга ҳада этишини кўнглига тугиб қўйди. Маҳмуд китоб танлаётганда ҳам мазмунан, ҳам ёзувларининг турлича бўлишига эътибор берди.

Китобларнинг пулини тўлагач, Маҳмуд дўкондордан Сивавайҳийни сўради.

— Йўқ, иним. Бизда бу китоб йўқ, — деди араб бош чайқаб.

— Қайси дўконда бўлиши мумкин?

— Болосоғундан топмоқ мушкул. Ҳатто Бухорою Марвда ҳам бу китоб фақат катта кутубхоналарда бор. Бозорда камёбдур.

— Шундоқ машҳур олимнинг китоби Болосоғунда топилмаслиги таажжубланарли ҳол, — деди Маҳмуд афсусланиб.

Дўкондор беғараз кулимсираб изоҳ берди:

— Сивавайҳийнинг китоби ғоят мукаммаллиги билан бирга қийин ҳамдур. Ҳар киши ҳам ул китобнинг мағзини чақа олмайдур. Унга бир қанча шарҳлар ёзилган. Энг яхши шарҳ ас-Сирафийниқидур. Агар бул китоб сизга жуда зарур бўлса, топмоқнинг йўли бор. Болосо-

ғунга ҳар йили араб савдогарлари келадулар. Улар орасида китоб савдоси билан шуғулланадиганлар ҳам бор. Буюртма қилсангиз, олиб келғусидурлар. Лекин буни узоқ муддат, ҳатто йиллаб кутмоқ керак ва китоб ҳам қимматга тушаду.

— Кошғар шаҳридан буюртма берсам ҳам бўлади-ми?

— Қашқарликмисиз? Унда ўз шаҳрингиздан қилсангиз ҳам бўладур, араб савдогарлари бу шаҳарни ҳам зиёратлаб туришади.

Маҳмуд бошқа дўконларни айланиб чиқди. Форсча китоблар сотилаётган дўкондан машҳур форс шоирларининг девонларини харид қилди. У китобларни қўлтиқлаганча изига қайтганида кеч кириб қолган, карвонсарой аҳли аср намозини ўқишга ҳозирланаётган эди. Барча мусулмонлар ҳовлига жойнамозларини тўшаб олишган, хитой, ҳинд ва тибетлик савдогарлар уларга ҳалақит бермаслик учун ўз ҳужраларига кириб кетишганди. Маҳмуд тезда китобларни ҳужрасига элиб қўйди-да, муҳтасибнинг назари тушиб қолишдан қўриқиб, шоша-пиша намозхонлар қаторига қўшилди.

7

Эртасига Маҳмуд карвонсарой яқинидаги ҳаммомда чўмилиб, эгнига тоза кийимлар кийди. Сўнгра хон саройи томон йўл олди. У икки тарафда масжид-мадрасалар ва бошқа муҳташам бинолар қад кўтарган кенг кўчадан ярим соатча юриб, саройга етиб келди. Сарой баланд девор билан ўралган бўлиб, кундузи ланг очиб қўйиладиган дарвозалар олдида қуролланган соқчилар туришарди. Амалдорлар дарвозадан бемалол кириб-чиқишарди. Қозихонага келганлар эса, сал нарироқда, мажнунтол соясида йиғилган эдилар. Улар деҳқонми, ҳунармандми, буни кийимларидан дарров билиб олиш мумкин эди.

Маҳмуд барваста соқчилар найза кўтариб турган дарвоза олдида тўғридан-тўғри боришга журъат қилмай, кутувчилар тўдасига бориб қўшилди. Аммо бу озода, яхши кийинган йигит келгач, одамлар ётсираб, шивир-шивирлар тўхтади.

Қозихонага турли табақага мансуб кишилар арз-дод билан келишарди. Бадавлатроқ одамлар дарвозага яқинлашгач, соқчиларга ёхуд дарвозабонларга бир нима чўзиб, кириб кетишарди. Бошқалар эса, қозининг марҳамат қилиб чақирини кутиб туришарди.

Бир неча соат кутгач, Маҳмуд беихтиёр дарвоза томон юрди. Дарвозага беш-олти қадам қолганда тўхтади. Соқчилар бошлиғи — юзи чандиқли ўнбоши уни кўрди-да, бир нима ундириш имконини қўлдан чиқармаслик учун имлаб ёнига чақирди.

Маҳмуд журъатсизгина унга яқинлашди.

— Қозихонага кирмоқчимисен? — деб сўради ўнбоши тўнғиллаб.

— Йўқ, мен улўғ Ҳожиб ҳузурига кирмоқчимен. Шунинг учун Кошғардан келдим.

— Улуғ Ҳожиб — хон ҳазратларининг энг мўътабар аъёни. Сен шундоқ кишининг ҳузурига кирмоқчи экансен, бизга нима олиб келдинг?

Маҳмуд ҳаменини очиб, уч-тўртта кумуш ва битта олтин танга олиб ўнбошига узатди. Ўнбоши менсимайгина тангаларни дағал кафтида салмоқлаб кўргач, чўнтагига солиб қўйди ва норози оҳангда яна тўнғиллади:

— Баъзилар фақат қозининг олдида кириш учунгина бундан кўпроқ берадулар. Сен етти иқлимга донг таратган вазири аъзам Юсуф Хос Ҳожиб ҳузурига кирмоқчисен-у, яна мунча хасислик қиласен.

Маҳмуд ноилож тагин битта олтин ва икита кумуш

¹ Урта асрларда араб ёзувининг бир неча турлари мавжуд бўлган.

тангани ўнбошининг қўлига тутқазди. Шундай қилиб сарой дарвозасидан киришга муваффақ бўлди.

Бутун сарой ҳовлиси боғ-роғларга бурканган эди. Ҳар тарафга чўзилиб кетган гулзорларда анвойи гуллар барқ уриб очилиб ётар, ариқчалардан тип-тиник сув шарқираб оқиб турарди. Боғ ичидан ўтовчи ариқчанинг сувида гоҳ қизил, гоҳ оқ олмалар сузиб юрарди.

Сарой ўзининг маҳобати билан Маҳмудни ҳайратга солди. Кошғар ҳокимининг қўрғони бу муаззам бино олдида жуда кўрimsиз туюлди. Маҳмуд икки томонига сарв дарахтининг ниҳоллари ўтқазилган мрамар йўлакдан саломхона томон юрди. Бу ерда мрамар устунли равоқ тагида бир неча аъён ва чопарлар Хос Ҳожиб хузурига киришга маҳтал бўлиб туришарди...

Бир пайт Маҳмудга навбат этиб, ясовул ундан кимлигини, нима мақсадда келганини сўраб олгач, ичкарига кириб кўздан йўқолди. Кўпдан кутилган учрашув онлари яқинлашганини ҳис этиб, Маҳмуднинг юраги дучурлай бошлади. Кўп ўтмай ясовул қайтиб чиқди ва Ҳожиб уни ўз хузурига қаҳираётганини маълум қилди. Маҳмуд ҳаяжон билан унга эргашди. Улар бир неча катта ва бўш хоналардан ўтишди. Сўнг тўрдаги бир хонанинг остонасидан ҳатлаб, Маҳмуд зарҳал курсида ўтирган, камтарин кийинган Ҳожибни кўрди. У эллик ёшлар атрофида, тўла жуссали, мошгуруч соқолли, пешонасини ажин қоплай бошлаган, лекин ҳали анча тетик мўйсифид эди. Донолик ёғилиб турган кўзлари йигитга синчковлик билан боқаяётганди.

Маҳмуд таъзим қилгач, остонада тураверди.

— Киравер, йигит, мана бу курсига ўтир,— деди Ҳожиб.

Маҳмуд бориб, курсига омонатгина ўтирди. Бир лаҳза хонадаги жиҳозларга кўз қирини югуртирди. Токчаларга катта-катта китоблар терилган, хонтахта устида сиёҳдон ва бир неча патқалам, бир ўрам шалдирок самарқанд қоғози бўлиб, лавҳ устида қалин китоб очиқ турарди. Буларни кўриб, унинг кўнглига илиқлик югурди. Ҳаяжони оз-моз босилди.

— Қашқарлик муллаваччамен дегин,— аста гап бошлади Ҳожиб.— Ердаш экансен, бир-икки йил яшаганмен ул шаҳарда. Мадрасада кўпдан ўқийсенми?

Маҳмуд жавоб бергач, Ҳожиб ундан бир неча қашқарлик уламоларнинг соғлиғини сўраб суриштирди. Улар орасида устози Абдурашиднинг ҳам борлиги Маҳмудга далда берди:

— Соғ-саломат юрибдурлар, тақсир. Сизга доғи кўпдан-кўп салом айтдилар.

Ҳожиб мадрасанинг аҳволини, таҳсилда илму фаннинг қай бир соҳаларига кўпроқ эътибор берилаётганини сўради. Бир-икки соҳада Маҳмудни синаш учун саволлар берди, йигит шонилмай жавоб айтди. У ўзини тобора эркин сезаётган эди. Айниқса, Ҳожибнинг ҳамма соҳаларда мукамал билимга эга эканлиги Маҳмудни ҳайратга солди, «ақли салим киши эрканлар. Ҳақиқий алломалар шундай бўлар экан-да», деб ўйлади.

— Укушлуғ¹ йигит кўринасен,— деди Ҳожиб.— Болосоғунга ҳам албатта, таҳсил олғони келгандирсен?

— Ҳали ўз мадрасамизни тугаллаганим йўқ. Тугаллагач, албат келурмен, устоз.

Маҳмуд гапни гапирди-ю, «устоз» деб мурожаат қилгани Ҳожибга қаттиқ тегмадимкин, деб ўйланиб қолди. Лекин чеҳрасидан Ҳожибнинг ҳеч бир ранжигани сезилмади. Хушомадгўй аъёнларнинг ҳар кун жонга тегиб ялтоқланишлари, тамагирлик билан уни кўкка кўтаришларидан кўра, бу йигитнинг «устоз» дейиши унга хуш ёқди.

— Ҳўш, у ҳолда сени қандай шамол Болосоғун томон учирди. Балки, бирон ичсўзинг бордир?

— Устоз, каминанинг кўнглида кичик бир ниёт туғилган эди. Буни устозим Абдурашидга маслаҳат солгандим, ул киши фақат сиз ҳазратгина менга кўмак бера олишингизни айтдилар.

— Қандай ниёт ул сенинг кўнглинда туғилган,— дея қизиқсиниб сўради Ҳожиб.— Шояд илм йўлида бирон иш қилмоқликдир?

— Ҳақрост, устоз, каминангиз тил илмига ғоят қизиқадурмен. Араб лисонининг сарфнаҳв қоидаларига оид бир қанча китобларни мутолаа қилдим. Аммо ўз тилимизнинг сарфнаҳви ҳақида бирон битик топмадим. Бу ҳол мени ранжитди. Шул бўшлиқни тўлдиришга бел боғладим. Аммо даставвал ишни нимадан бошлаш керак, қайси бир йўл мени мақсадга элтадур, умуман, ниётларимни рўёбга чиқара олурменми-йўқми, булар мен учун қоронғудир.

Ҳожиб унинг куйиниб айтган сўзларини камоли эътибор билан тинглади. Бу оловқалб йигит илм йўлига шунчаки эрмакка кирганга ўхшамайди, чин дилдан қайғуряпти у, деб ўйлади. Зеро, чинакам истеъдод соҳибининг юрагида жўш урган орзуларнинг неларга қодирлигини Юсуф Хос Ҳожиб яхши биларди.

— Зўр ишга қўл урибсен, ўғлум,— деди Хос Ҳожиб,— зўр бўлиши билан анча машаққатли ҳам. Лекин ҳар бир тилакни амалга ошириш учун унга қаттиқ киришиш, бор куч-ғайратни сарфлаш керак. Мен ўз битигимда шундай деб ёзганмен:

**Бирор ишга ўйғонса орзу тилак,
Бу орзуга шаҳдам киришмоқ керак,
Тилак бирла юрса узоқ ер яқин
Кўриб ер юзини бўлар жон сарак.**

Уқдингми? Сен ишни бошлагандурсен?

— Айтарли ҳали бирон нарса қилганим йўқ. Лекин баъзи бир туркий қўшиқ ва маталларни тўпладим,— деди Маҳмуд ва саҳифалари титила бошлаган дафтарни Ҳожибга узатди. Ҳожиб унинг биринчи саҳифасини очиб, унсиз ўқий бошлади. Қунт ва меҳр билан битилган сатрлар Ҳожибнинг бутун диққатини оҳанрабодай ўзига тортди. У дафтарни аста варақлаб, баъзи саҳифаларга такрор кўз югуртириб, ниҳоятда берилиб, ҳамма нарсани унутгандай бир аҳволда ўтирарди. Дафтарининг Ҳожибга бу қадар таъсир қилишини Маҳмуд сира кутмаганди.

Ҳожиб сўнги саҳифани ёпди. Дафтарни қимматбаҳо бир буюмдек авайлаб лавҳ устига қўйди. Унинг юзида қониқш ва миннатдорлик ифодаси бор эди.

— Сен қутлуғ ишга қўл урибсен, ўғлум. Қанча қўшиқ, мақол ва маталлар, нафис иборалар жо бўлубдур бу дафтарга. Гўё бир гулшан ичра сайр қилгандек бўлдим. Камина ўзимни туркий тилнинг билимдони деб ҳисоблардим. Лекин мен билмаган қўшиқ ва маталлар анчагина экан.

— Қуллуқ, устоз. Бу қўшиқларнинг ижодкори халқ. Мен эса бир котибмен. Ушбулар халқ ижодиёти денгизидан бир қатрадур, холос.

— Баракалло. Улусқа хизмат қилган киши ташаккурларга сазовордур.

Улар яна тил илми, форс, араб ва туркий шеърят ҳақида анча суҳбатлашди. Ясовул бир неча марта кириб, аъёнларнинг кутиб турганини айтди. Лекин Ҳожиб суҳбатни бўлишни истамасди.

— Биласенми, сен тўплаган ушбу нарсалар яна бошқа бир катта ишга асқотиши мумкин,— деди у.

— Бу қандай иш, устоз?

¹ Уқувли.

- Луғат тузиш.
- Луғат? Ул қандай тузилади?
- Мана ҳозир кўрсатамен сенга...

Ҳожиб ўрнидан туриб тоқчадан қалин бир китобни олди ва уни хонтахта устига қўйиб, илк саҳифани очди:

— Бу араб олими Халил ибн Аҳмаднинг луғати. Машҳур Сибавайҳийнинг устози бўлган ул. Ушбу китобга минглаб сўзларни жойлаштириб, йўқолмайдиган қилиб қўйган. Бошқа бир қанча араб олимлари ҳам луғат тузишган. Бунақа луғат форсларда бор-йўқлигини билмаймен. Лекин бизда йўқ. Сен тўплаган бу матнлар эса, яхшигина луғат тузишга асос бўлиши мумкин.

— Агар сиз маслаҳат ва йўл-йўриқларингизни аяма-сангиз, мен тайёрмен, устоз.

— Лекин бу вазифани адо этмоқ осон эмасдур. Луғат тузиш учун барча туркий элатларни кезиб чиқмоқ зарур. Итилдан¹ тортиб, то Хитойгача. Туркий улуслар яшайдурғон манзилларга бормоқ, ойлаб юрмоқ лозим. Чунки ҳар қабиланинг тилида фарқ бор. Масалан, турклар «йинжу», ўғузлар «жинжу», дейдилар. Чигиллар бир нарсани бундай десалар, яғмолар бошқача атадилар. Ёки арғулар билан қарлуқлар ҳам бир хил нарсани турлича аташлари мумкин... Хуллас, ўғлум, она юрти ва халқини чин юракдан севган, унга холисанлилло хизмат қилишни дилига туккан кишигина бу машаққатли ишга бел боғлайдур.

— Устоз, халқимизнинг хизматига ярайдиган бўлсам, ҳеч бир машаққатдан чўчимаймен. Эрмагага эшик орт бўлур², деганлар.

— Балли, ўғлум. Мен сендаги шу чинакам фарзандлик муҳаббатини пайқаб шундай дедим. Лекин бунга ғоят катта билим ҳам зарур:

**Улуғ ишдир эзгу, етолмас киши,
Тикиб жон уни эплай олмас киши,
Тугал эзгуликни етук эр қилар
Қилолмас бу ишни билимсиз киши.**

Сен ёш, навқиронсен. Ҳали ўнлаб устозларнинг билимини ўзинга сингдириб олмоғинг мумкин. Афсуски, бизда тил илмининг билимдони бўлгон йирик олимлар деярли йўқ, Арабларга ҳавас қилса арзийди. Бағдод ва Басрада қандай буюк тилшунослар етишиб чиққан. Улар тузган китоб ва луғатлар бизда камёбдур. Шул боис, сен албатта Бағдодга бормоғинг, ул олимларнинг асарларини пухта ўгранмоғинг, сабоқ олмоғинг зарур. Бу — биринчи шарт. Бўсиз ажойиб орзуларингни амалга оширолмайсен. Қут³ белгуси билигдир. Билиг ўгран, тоғ-тоғ билиг ўгран. Лекин билиг касб қилиш учун ҳам машаққат зарур. У бир инжудир ва денгиз тубида ётади. Лекин денгиз тубидан чиқарилмаса, инжу ҳам сойнинг тоши каби бефойдадур.

Бир оз жимликдан сўнг Ҳожиб кулимсираб деди:

— Мен борай десам қаридим. Сен эса ёшсен. Узоқ ерлар чўчитмайди. Тўғри, ёт элларда осон бўлмайди. Лекин шунини эсда тутки, ҳамма жойда ҳам илмга интиланларни қадрлайдиган кишилар бўлади.

Ҳожибнинг бу ёш, аммо билимдон йигит билан суҳбатни яна давом эттириш иштиёқи бор эди. Бироқ уни давлат ишлари ҳам кутаётганди.

Маҳмуд таъзим қилиб, хонадан чиқаётганида Ҳожиб деди:

— Кошғарга қайтгунингча йўқлаб тургин. Мен дар-

возабонларга тайинлаймен. Қачон келсанг киритишади. Эртага эса, чошгоҳда албатта келгин, мушоира бўлғусидур. Мовароуннахр хонининг элчилари, бир-икки шоирлар ташриф буюрмишлар. Болосоғуннинг кўп шоир ва олимлари ҳам бу мажлисда ҳозир бўлурлар. Бу сенга фойдадан холи бўлмас.

Маҳмуд астойдил қуллуқ қилди:

— Каминага бу қадар эътибор бериб, бошимни осмонга еткурдингиз, устоз. Албат, келурмен.

Маҳмуд саломхонадан чиқаётганда равоқ тагида турган аён ва амалдорлар унга таажжуб билан тикилдилар. Уларнинг бундай боқишлари «Қизиқ, улуғ Ҳожиб шу бир мулланамо йигитнинг суҳбати деб, эътиборли одамларни бисёр куттириб қўйди-ку!..» деган маънони ўқиб олиш қийин эмасди.

8

Маҳмуд саройга келганида олим ва шоирлар аллақачон йиғилишган, Юсуф Хос Ҳожиб шамшод дарахтидан ясалган зарҳал курсида хурсанд ҳолда ўтирарди. Ранг-баранг кийинган оломон ичида шеърятга қизиқадиган аён ва саркардалар ҳам бор эди. Улар қурол-яроғларини тақиб келишган, бу билан бошқалардан ажралиб туришарди. Лекин даврадагиларнинг аксар қисми шоирлар эди.

Маҳмуд ичкарига кириб, пойгакдаги курсига ўтирди. Бир оздан сўнг, тўрда баланд курсида ўтирган, бошига ихчам қилиб кўк салла ўраган ёш котибнинг кўнгироқдек жарангдор овози ғовур-ғувурни босди.

— Азиз уламолар, аҳли шуаро! Шеърят шамчироқлари бўлган ҳурматли меҳмонлар! Маълумингизким, улуғ Ҳожиб «Қутадғу билиг» номли ажойиб асар битмишлар. Китобларнинг китоби бўлмиш бул битикда жамики улумлар жамланган. Олимлар, донишмандлар бу қарорга келдиларким, Машрик вилоятида, Туркистон элларида Бўғрохон тилида¹ бирор кимса ҳаргиз бундан яхшироқ китоб ёзган эмас. Бу китоб қайси подшоҳликка, қайси иқлимга етса, ғоят яхшилигидан, ниҳоятдан ортиқ даражада жозибадорлигидан ўша элларнинг донишмандлари, олимлари ва шоирлари қабул қилиб, ҳар бирлари бир турли от-лақаб бердилар. Чиликлар «Одобул мулук» деб атадилар, машриқликлар «Зийнатул умаро» деб номладилар, эронликлар эса, «Шоҳномаи туркий» дедилар. Ҳозир ижозатларингиз билан шул асарнинг баъзи қисмларини ўқиб берсам, токим Мовароуннахрдан ташриф буюрган ҳурматли меҳмонларимиз ҳам унинг гўзаллигидан баҳраманд бўлсалар.

Котиб олдидаги катта китобнинг хатчўп солиб, белгилаб қўйилган жойларини ўқий бошлади. Маҳмуд бутун вужуди билан берилиб тинглarkan, Ҳожибнинг донишмандлигига ичида таҳсин ўқирди.

Котиб ўқиб тамом қилгач, атрофдан олқишлар янгради. Бухоролик шоир Ҳасаний ўз ҳайратини яширолмай хитоб қилди:

— О, улуғ Ҳожиб! Сиз қандоқ таҳсинга сазовор бир ишни амалга оширибсиз. Шу пайтгача мусулмон оламида аҳли адаб асосан икки тилдан, яъни арабий ва форсий тиллардан истифода этарди. Туркий тилда катта битик яратиш мумкинлигига ҳамма шубҳа билан қарарди. Лекин сиз яратган битикни ҳеч бир муболағасиз энг иқтидорли форс ва араб шоирларининг дostonлари билан бир қаторга қўйиш мумкин. Сиз ҳақли равишда туркий назмингул сарбонидурсиз!

¹ Волга дарёсининг қадимий номи.

² Ялқовга эшик остонаси ҳам тоғ бўлиб кўринади.

³ Қут — бахт.

¹ Бўғрохонга тобе бўлган элатлар гаплашадиган тил, яъни туркий тилда демоқчи.

Ҳожиб унга қўллуқ қилиб деди:

— Дарҳақиқат, туркий тилдаги битиклар кам. Лекин менинг орзум шулки, машриқда Чиндан тортиб, мағрибда баҳри Ҳазарга¹ доғур чўзилиб кетган Туркистон улусининг ўз она тилида битик ёзадурғон шоиру олимлари бўлсин. Менинг дostonим бу борада бир уриниш бўлуб, албатта қусурлардан холи эмасдур. Аммо шакшубҳа йўққи, туркийда ёзадурғон ҳали кўпгина шоирлар етишиб чиққусидур. Иншооллох, улар бу тилнинг бутун гўзалликларини кашф этажақдурлар.

Мушоира яна анча вақт давом этди. Бошқа туркигўй ва форсигўй шоирлар ҳам ўз шеърларини ўқиб бердилар. Қасидаларда Бугрохон шаънига мақтовлар ёғдирилган эди.

Мушоира тугагач, қўлларида ғижжак, танбур, чилдирма ва най билан созандалар кириб келишди. Туркча, форсча қўшиқлар янгради. Бир пайт ясовул келиб, Юсуф Хос Ҳожиб чорлаётганини Маҳмудга маълум қилди. Йигит дарҳол унинг изидан эргашиб, улуғ Ҳожибнинг хонасига кириб борди. Остона ҳатлаб, таъзим қилди ва Ҳожибнинг ишораси билан курсига ўтирди.

— Шеърхонлик ҳам итмомига етди, — деди Ҳожиб, — ул кун чала қолган суҳбатимизни давом эттирсак.

— Бажону дил, устоз, — деди Маҳмуд.

Ҳожиб хонтахта устида турган икки коса гулобдан бирини олиб, Маҳмудга узатди:

— Ма, ташналикнинг қондир.

— Ташаккур, устоз.

Маҳмуд косани қўлига олиб, муздек гулобдан бирикки қултум хўплади. Ҳозир унинг қалби ифтихор ҳисси билан тўлган эди. Туркий шеърининг тамал тошини қўйган Юсуф Хос Ҳожибдек улуғ инсон суҳбатга чорлади, ахир!

— Устоз, — деди Маҳмуд тўлқинланиб. — Сизнинг китобингиз туркий халқлар ҳаётининг қомусидир. Бутун турк элатларида сизга тенг келадиган соҳибни қалам йўқтур. Мен бу бебаҳо асардан ғоят мутаассир бўлдим. Шундоқ хазинани бунёд қилишга қандоқ эришдингиз?

Ҳожиб кулимсираб қўйди ва деди:

— Менга албатта осон бўлмади. Эрдан боши тил², деганлар. Назаримда туркий тил бир ҳуркак кийикдек эди. Лекин мен уни ўзимга ром қилиш учун машаққатлардан чўчимадим. Доноларнинг айтгани бор: «Эрмагуга булут юк бўлур»³. Мен эса кўп меҳнат қилдим. Эмак экинда қолмас, деганларидек, заҳматларим беҳуда кетмади. Ғоят гўзал, лекин ёввойи ва ҳуркак бўлмиш ул кийикни қўлга ўгратдим. Ҳали келгусида шундай туркигўй шоирлар пайдо бўлур, каминанинг дostonи улар яратган асарлар олдида хиралашиб қолғусидир.

— О, устоз! Сиз яратган битик энг ёрқин юлдузлардек туркий шеърят осмонида абадул-абад чарақлаб турғусидир. Бундоқ ажойиб дoston ҳар бир қаламдан ҳам бунёд бўлавермайдур.

— Дostonимни яратилшга киришувдан олдин туркий элатларнинг талай қўшиқ ва ривоятларини, мавжуд битикларни ўғраниб чиқдим. Лекин турли сабаблар юзасидан бир қанча ўлкаларга бора олмадим. Ул қабилалар тил бойлигини ҳам ўғранишимда, шубҳасиз, битигим ҳозиргидан гўзалроқ, мазмундорроқ истифода этилган бўлурди.

Лекин мен бу кемтикларнинг ўрнини сен тўлдирарсен деб, умид қиламэн. Иншооллох, туркий эллар се-

нинг тимсолингда ўзининг ҳам Ҳалил ибн Аҳмадини, ҳам Сибавайҳийсини топқусидурлар.

— Тилимиз жавоҳирларини ўғраниш учун куч-қувватимни аямаймен, устоз. Албатта, сиз айтқон буюк олимлар даражасига кўтарила олмаслигим равшандур. Лекин шундай бўлса-да, илм йўлида қўлимдан келган бор ишни қилурмен.

— Бизнинг юртларда туғилиб ўсган ва шуҳрати оламга ёйилган олимлар оз эмас, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийдек зукко ва забардаст аллома халифа ал Муътасим даврида Бағдод олимларининг боши бўлган. Туркий элатлар орасидан етишиб чиққан яна ўнлаб олимлар бор. Лекин сен зимманга олаётган вазифалар уларникидан бошқачароқдур. Тақдиринг ҳам бошқача кечадур. Шуни эсда тут, сен Бағдодга вақтинчалик, фақатгина илм касб қилиш учун борурсен. Сўнгра яна албат турк улусларига қайтиб келурсен. Сен бевосита ўз тадқиқотларингни олиб борадурғон ва китобларингни ёзадурғон жой Туркистондур. Арабларнинг юксак тил илмини ўғраниш сенга катта ёрдам бўлур, лекин бу ҳали олдинда турган бор мушкулотни ҳал қилиб берадур дегани эмас. Араб тили қондаларини туркий тилга зўрлаб тиқиштириб бўлмайду. Сен ўткир заковат кўзи билан туркий тилнинг ўз сарфнаҳвий хусусиятларини кўра олмоғинг ва тил илми учун тамомила янгилик бўлган нарсаларни қоғоз бетига туширмоғинг керак. Бу осон иш эмасдур.

Юсуф Хос Ҳожиб туркий тилнинг хусусиятлари, турли қабилалар тилининг бир-биридан фарқлари ва умумий томонлари тўғрисида гапирди. Маҳмуд унинг сўзларини жон қулоғи билан тинглади. Суҳбат мавзуи араб файласуфлари, тилшунос олимларининг асарларига¹ кўчганда Маҳмуд уларни ҳали ўқимаганидан бир оз хижолат чекди. Лекин қачон бўлмасин бу китобларни ўқиб чиқишни кўнглига тугиб қўйди. Суҳбат охирида у хонадаги китобларни кўздан кечиришга изн сўради. Юсуф Хос Ҳожиб бажонидил розилик берди:

— Сен Болосоғунда эканлигингда бемалол бу хонадаги ва сарой кутубхонасидаги китоблардан фойдаланмоғинг, зарур жойларини кўчириб олмоғинг мумкин. Ҳалил ибн Аҳмаднинг луғатини эса, мен сенга совға қиламен. Фақат шу шарт биланки, келгусида туркий тилнинг ҳам шундан қолишмайдурғон луғатини ярата-сен, — деб ҳазиллашиб кулди.

— Айтганингиз келсин, устоз, — деди Маҳмуд.

9

У Юсуф Хос Ҳожиб совға қилган китобни қўлтиқлаб, сарой дарвозасидан ташқари чиқди. Бугунги кун таассуротлари кўнглида тўлиб-тошиб тургани учун карвонсаройга боргиси келмади. Маҳмуд кўча ва хиёбонларни айланиб, шаҳарни томоша қилди. Бозор майдонига етганда, ҳали китобдан бошқа нарса харид қилмагани, уйдагиларга совға-салом олиши кераклигини эслади.

Маҳмуд умрида биринчи марта бирон нарса сотиб олиш мақсадида заргарлик растасига борди. Дўконларда аёлларнинг турли-туман зеб-зийнат буюмлари: узук ва билагузуклар, исирға, мунчоқ, маржон ва бошқа хил тақинчоқлар бор эди. Буларни сотиб олишга ҳар кимнинг ҳам қурби етавермасди.

«Ойкумушга тақинчоқларнинг қайси бири маъқул бўларкин», — деб ўйлади Маҳмуд. Нима сабабдан биринчи навбатда бу қиз учун совға-салом олишга ошиқа-

¹ Каспий денгизи.

² Яхши фазилатларнинг боши тилдир.

³ Ялқовга булут сояси ҳам юк бўлади.

¹ Урта асрларда турли халқларга мансуб олимлар ўз асарларини араб тилида ёзишган.

ётганини ўзи ҳам унчалик тушунмасди. Хўш, олди ҳам дейлик. Қай йўсинда қизга беради? Ойкумуш «Бу йигит куёвликка чоғланяптими?» деб ўйлаб, сўнг ундан ўзини тортмасмикан?

«Нима бўлса ҳам бирон нарса олмасам бўлмайди», — хаёлидан ўтказди Маҳмуд. Ахир шундоқ узоқ сафардан сўнг суюкли қизнинг олдига қуруқ қўл билан бориб бўладими?

Маҳмуд заргарлик растасидан бир жуфт нафис ишланган билагузук, сўнгра атторлик дўконидан бир оз мушк ва атир, ҳинд савдогаридан бир кийимлик ипакка ўхшаган юпка ва майин, яшил гулли газлама харид қилди. «Бу нарсаларни уйга борган заҳоти, бирон бурчакка яширмоғим керак, — деб кўнглидан кечирди у, — илло, отам ё онам кўриб қолмасин. Йўқса қийин-қистовга олиб, ҳол-жонингга қўйишмайди».

У ота-онаси учун ҳам баъзи совғалар харид қилгач, карвонсаройга қайтди. Олиб келган нарсаларини ҳужрага қўйди. Шундагина очиқиб қолганини сизди. Лекин егулик ҳеч нарса олиб келмаган эди. Маҳмуд карвонсарой яқинидаги ошхонага кириб овқатланди. Қоронғи тушиб қолгани учун катлар устида фонуслар ёқиб қўйилганди. Бу ерда, асосан, савдогар ва мусофирлар овқатланишарди. Маҳмуд ўзи билан бир карвонда келган икки ҳамшаҳрини учратиб, анча вақтгача суҳбатлашиб ўтирдилар. Улар савдолари юришаётгани ҳақида оғиз кўпиртириб мақтанишди. Маҳмудга «Сен ҳам бир-икки туяга мол ортиб келганингда қанча фойда кўрардинг», деб танбех беришди. Йигит бунга жавобан кулиб қўя қолди. Кетар чоғи, оз-моз пул қарз бериб туришларини сўради. Чунки ҳали сотиб олишни кўзлаб қўйган китоблари кўп эди. Ҳамшаҳарлари унчалик оғринмай, унга пул қарз беришди. Маҳмуд уларнинг савдоларига ривож тилаб хайрлашгач, карвонсаройга қайтди.

У қоп-қоронғи ҳужрасига кирди-да, пайпасланиб бурчакдан қора чироқни топиб ёқди. Лекин унинг хира ёғдусида китоб ўқимоқ хийла мушкул эди. Йигит хуржундан иккита шам олиб ёқди. Энди бемалол китоб ўқиса бўларди. У энг аввал Ҳожиб совға қилган луғатни варақлай бошлади. Шундоқ ноёб китобни совға қилган Ҳожибга йигит миннатдорчилигининг чегараси йўқ эди. Маҳмуд бу китобнинг нақадар фойдалигини бир-икки саҳифа ўқигандаёқ англади. Чунки унда ҳар бир сўзга маъноси яқин бошқа сўзлар ёрдамида изоҳ берилибди. «Араб тилини ўғранишда тенги йўқ манба-ку, бу китоб? — деб ўйлади Маҳмуд. — Фақат мутолаа билан чекланмай, ёдлаб олиш зарур».

• 10

Маҳмуд Болосоғундан қайтиб келдию уни зориқиб кутган ота-онаси олдида кўп ўтирмай кўчага отланди. Қўйнида тугунча, қўлида «Қутадғу билиг». У қосиблар маҳалласига қандай этиб борганини сезмай қолди. Баҳордан буён бу ер Маҳмуд учун азиз, энг гўзал жой бўлиб туюлади. Аслида эса, маҳалладаги тор ва эгри-бугри кўчалар тиззагача чанг-тупроқ. Уйлар занжир ҳалқаларидек бир-бирига туташиб кетган.

Ойкумуш ҳам, дугоналари ҳам эндиликда сой бўйига тушишмасди. Сувни маҳалла масжидининг ҳовузидан олишарди. Масжид ёнида ёки кўчада бўйи етган қиз билан йигитнинг учрашиб суҳбатлашиши, албатта мўмин-мусулмонлар назарида яхши иш ҳисобланмасди. Маҳмуд кичкина кўк эшикли ҳовли яқинида тўхтади. Ойкумушни бир неча бор яширинча кузатиб келганида, шу эшикдан кириб кетганини кўрган эди.

«Ойкумуш бирон юмуш билан чиқмасмикин? — деб

ўйлади Маҳмуд. — Узоқдан бир кўрсам ҳам майли эди...»

Қоронғи туша бошлагач, у умидини узиб уйига қайтди. Маҳмуднинг қаёққа чиқиб кетганини билмай қолган ота-онаси роса ташвишланиб ўтиришганди.

— Қаёқларда юрибсен? — деди отаси. — Мен бугун сафардан соғ-саломат қайтганинг шарафига сарой аҳллари, бир қанча обрўли кишиларни зиёфатга чорлағандим-ку?

Маҳмуд «Мен учун зиёфат ташкил этмоқнинг нима кераги бор» демоқчи бўлди-ю, отасининг жаҳли чиқшидан кўрқиб ўзини босди.

— Зиёфатга вазир ва аъёнлар ҳам келадурлар, — деди Ҳусайнбек. — Суҳбат чоғида бор илмингни, суҳандонлигингни кўрсат. Кўнгилларини олишга ҳаракат қилгин...

Беклар, амалдорлар, Маҳмуднинг дўстлари, мадраса мударрислари бирин-кетин ҳовлига кириб кела бошладилар. Маҳмуд меҳмонларни кутиб олар ва ҳовли ўртасидаги гулзор атрофига тўшалган гиламлар томон бошлаб борарди. Ойкумушни учратолмаганидан кўнгли бир оз ғаш бўлса ҳам, меҳмонларнинг ҳурматини сақлаб, у ўзини хотиржам ва хурсанд қилиб кўрсатишга тиршиди.

Меҳмонлар дастурхондаги ноз-неъматлар ва таомлардан тановул этиб бўлишгач, Маҳмуддан сафар таасуротлари ҳақида сўраб-суриштира бошладилар. Маҳмуд ноилжо ҳикоя қилди. Ҳамма диққат билан қулоқ тутди. Бек ва аъёнларни Буғрохон саройи, ундаги ҳашаматли ҳаёт, мударрисларни эса, Маҳмуднинг Юсуф Хос Ҳожиб билан қилган суҳбатлари кўпроқ қизиқтирдилар.

Зиёфат тугагач, меҳмонлар бирин-кетин тарқала бошлашди. Маҳмуд алламаҳалда ўз хонасига кирди. У уйқуси келмай, шам ёруғида «Қутадғу билиг»ни ўқишга тутинди. Маънога тўла сатрлар тезда хаёлини жалб этди. Содда, оҳангдор, ўйноқи мисраларга чуқур мазмун сингдирилган эди. Достоннинг ҳар боби гўё бир марварид шодаси эдики, унинг қийматини ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмасди. Бу асарда инсонга хос жаммики эзгу сифатлар улуғланган; адолат, ҳақиқат, вафо, севги, садоқат, инсонпарварлик тараннум этилганди.

Маҳмуд бир оз дам олиш учун китобни тоқчага қўйгач, Юсуф Хос Ҳожибнинг насихат қилиб айтганларини эслади: «Ёзув салафлар билигини авлодларга етказиши ва абадийлаштиради. Китоб эса донишмандлар ҳикмати жойланган хазинадир. Ёзув ва китобнинг қудратли кучи шундан ҳам билинурки, улар вақт ва масофа устидан ғолибдурлар».

Дарҳақиқат, мутолаа тенгсиз қувонч бағишловчи машғулот. Китоблар орқали бундан кўплаб йил бурун ва миңглаб қақирим узоқда яшаб ўтган аҳли дониш билан ҳамсуҳбат бўлмоқ мумкин. Узоқ Басра шаҳрида яшаган Халил ибн Аҳмад ўз луғатини яратаётганда, юз йиллардан кейин, Маҳмуд деган бир муллавачча бу китобни зўр иштиёқ ва муҳаббат билан мутолаа қилиб, унинг руҳи олдида сажда қилишини билганмикан?

Ўқиган китоблари кўпайгани сайин Маҳмуд дунёни, ҳаётни янада чуқурроқ, теранроқ англаётганини ҳис қиларди. Энг қизиғи, яхши китобларнинг муаллифлари, улар аллақачон оламдан ўтган бўлишига қарамай, Маҳмуднинг яқин ва азиз кишисига айланиб қолаётгани эди.

Бирок ҳали у ўқимаган китоблар кўп. Бунга Юсуф Хос Ҳожибдан эшитиб, айрим манбаларда учратиб, ўқиш лозимлигини билди. Сибавайҳий, Форобий, Ибн Сино, Абу Таммом, Беруний, ал Хоразмий... Бу номларнинг ўзиёқ Маҳмуднинг қалбида ёқимли бир мавж уйғотар-

ди. Уларнинг ҳар қайсиси бутун бир олам. Қачон бўлмасин, бу оламлар билан ошно тутинмоқ лозим эди.

11

Эрталаб Маҳмуд ота-онаси билан бирга нонушта қилди. Уғлининг дийдорига ҳеч тўёлмаган онаси унинг атрофида гиргиттон бўлиб, ўзи қозондан ширчой сузиб, иссиқ нон тўғраб берди. Хусайнбек ҳам унга фахр билан қараб қўйди. Ахир унинг ўғли пойтахт шаҳарда, Бугроҳон саройида бўлди. Бутун Кошғарда шу ҳақда дув-дув гап. Айниқса, аъёнлардан бири «Бундоқ йигит ҳоким саройида хизмат қилмоққа муносибдур», — деганида Хусайнбекнинг кўнгли тоғдек кўтарилди.

Маҳмуднинг ҳам кайфи чоғ эди. Бунинг бир сабаби кечаги муталаа бўлса, иккинчиси «Бугун Ойкумушни кўрамен» деган фикр унинг қалбини ёқимли эркаларди.

Хусайнбек араби отга миниб, ҳоким ўрдасига жўнагач, Маҳмуд ҳам ҳаялламай косиблар маҳалласига отланди. У таниш уй олдига етиб келганда, ҳар доим ёпиқ турадиган кўк эшик бугун ланг очиқ эди. Ҳовлидаги шовқинни эшитиб ҳайрон бўлган Маҳмуд яқинроқ бориб қулоқ солди. Кимдир йўғон овозда дўқ қилар, аёл кишининг йиғламсираб ялиниб-ёлборгани эшитиларди. Аввалига истиҳола қилиб турган Маҳмуд шовқин кучаявергач, аста юриб ичкарига кирди. Мўъжазгина, лекин озода-саришта ҳовли. Уртада бир туп шохлари тарвақайлаб кетган тут. Маҳмуд ҳовлига кирган жойида таққа тўхтади. Бошига қалпоқ кийган, камарига узун қилич осган барзанги, афтдан, даҳа миршаббошиси бўлса керак, ёнида шопмўйлов миршаб ва банорас тўн кийган савдогарнамо жиккак киши билан учовлашиб Ойкумушнинг отасига дўқ уришарди. Айниқса, кўса савдогар ҳаммадан кўпроқ чийилларди:

— Тўлашга қурбинг етмаса, нега қарз олдинг? Бир йилдан ошиб кетди-ку!

— Худо хайрингизни берсин. Яна уч ой муҳлат беринг. Мен қарзимни тўлаймен, — деди кекса косиб ялиниб.

— Уч ой? Энди сенга ишонадиган аҳмоқ йўқ. Жаноб миршаббоши, ё қарзини тўласин, ё зиндонга солинг, бу бадбахтни. Мен адолат истаймен.

Юзи заҳил миршаббоши:

— Агар қарзни тўламасанг, ҳозироқ қўл-оёғингга кишан уриб, зиндон қилурмен! — деди дўқ уриб.

Бу сўзни эшитиб, аёлнинг фиғони кўкка чиқди. У миршаббошининг оёғига йиқилиб, хонадонни боқувчисидан жудо қилмасликни сўраб, ялиниб-ёлворди.

— Зиндон ёқмас экан, қарзни тўла эди, — деди миршаббоши.

— О, жаноб, ҳозир ҳеч вақомиз йўқ, яна озгина муҳлат беринг.

— Қуруқ қошиқ оғизга ярамас, қуруқ сўз қулоққа яқишмас, — деб заҳарханда қилди миршаббоши.

— Нега ҳеч вақонг бўлмас экан, — дея бидиллаб кетди савдогар. — Қизинг-чи? У нарса эмасми? Қизингнинг уйимга чўриликка бер. Қарздан кечамен. Яна ошонни ҳам мендан. — У барзангига юзланди. — Жаноб миршаббоши. Буларга раҳмим келяпти. Майли, бир савоб иш қилай. Зиндонни бекор қилинг. Қизини чўриликка берса, қарздан кечамен.

Савдогар шундай деб, иккита укасини бағрига босганча қотиб қолган Ойкумушга сарғиш кўзларини тикди:

— Очлик-яланғочликдан қутуласен, қизим. Агар яхши хизмат қилсанг, янги кийимлар олиб берурмен. Бунни эшитиб, косиб туюқди:

— Йўқ, жигарпорамни сенга бермаймен! — деб бақирди у. — Ундан кўра, ўзимни зиндон қил!

— Вой, эси пас-эй, — деди миршаббоши, — вой, яхшиликни билмаган, кўрнамак-эй. Қизингни бахтини ўйламайсенми. Сен зиндон қилинган, у барибир очидан ўлади-ку!

— Жаноб миршаббоши. Биз бу ялангоёқ билан савдолашиб ўтираемизми? — деди савдогар. — Кўриб турибсизки, қарзни тўлаш вақти аллақачон ўтиб кетган. Мен унинг қизини ақалли қарзга арзигулик муддат мобайнида уйимда ишлатишга ҳақлидурмен.

— Албатта, — деб тасдиқлади миршаббоши ва шопмўйлов миршабга Ойкумушни кўрсатиб буюрди. — Ушла бунни. Фозилхўжанинг уйига олиб бор!

Миршаб қизини ҳимоя қилишга интиланган аёлни итариб юборди-да, айқиқнига ўхшаган панжалари билан Ойкумушнинг озғин биладиган ушлаб судрай бошлади. Ойкумуш бошига тушган қулфатни англаб, йиғлаб бақирар, миршабнинг бармоқларини тишлаб, унинг чангалидан чиқишга уринарди.

Шовқин-суронни эшитиб косибнинг қўшнилари чиқишди. Маҳмуд ғазабдан ранги оқариб, миршаббоши томон юрди.

— Бу нимаси? Куппа-кундуз кунни қароқчилик? — деди Маҳмуд. — Жаноб миршаббоши. Бировнинг қизини олиб кетишга нима ҳақлари бор экан?

Ҳеч кимдан бундай муомалани кутмаган миршаббоши гангиб қолди. Қизни судраётган миршабга «тўхта» дегандек имо қилди. Бу яхши кийинган йигит бутун маҳаллани зир титратаётган миршаббошига шу хил оҳангда гапирдимми, бирорта бек-мекнинг ўғли шекилли, деб ўйлади.

— Бек йигит, биз ҳеч бир қароқчилик қилганимиз йўқ, — деди миршаббоши мулоимлик билан, — оғиз еса, кўз уялур, деганлар. Лекин бу косиб уят нималигини билмайдур. Бир йил бурун муҳтарам Фозилхўжадан ўн беш ярмоқ қарз олган. Вақтида тўлаганида ҳеч гап бўлмас эди. Энди ўша қарз ошиб-ошиб, ўттуз ярмоққа чиқибдур. Фозилхўжа унинг муттаҳамлигидан бизга шикоят қилдилар. Биз ишни адолат билан ҳал этмоқ мақсадида келдик. Косибда пул бўлмаса, қарзи эвазига қизи Фозилхўжа хонадонидан бир қанча муддат ишлаб берсин.

— Қизни қўйиб юборинглар, — деди Маҳмуд қатъий қилиб. — Уста қарзини тўлайди. Унга яна бир кун муҳлат беринг.

— Бир кун тугул, ортиқча бир соат ҳам муҳлат бермаймен! — деб бақирди Фозилхўжа. Лекин эҳтиёткор миршаббоши йиғилганларнинг юзидаги ошқора ғазаб ва нафратни кўриб, бир оз «юмшади».

— Уста, мана бу йигитнинг ҳурмати учун, майли, сенга яна бир кун муҳлат. Эртага худди шу пайт биз яна келурмиз. Ўттуз ярмоқни ҳозирлаб қўй.

Савдогар ва миршаблар чиқиб кетишди. Ўзлари ҳам бечораҳол бўлган қўшни косиблар устага ачиниб қараб туришарди. Улар ёнларини ковлаганча майда чақатангаларни олиб, устанинг олдида қўя бошладилар. Маҳмуд ҳам ёнидаги беш тангани чиқариб берди. Кўп пул олиб юришга у одатланмаган эди. Лекин бу аҳволда қарзнинг ярмини ҳам тўплаб бўлмаслиги яққол кўриниб турарди.

Уста аянчли кулимсиради:

— Олимчи арслон, беримчи сичқон. Бу ёвуз Фозилхўжа эртага яна келади. Менинг жигаримга чанг солаяпти, бу бўрилар. Лекин мен ўз қизимни ёвузлар қўлига бериб қўймаймен. Дўконни сотиб бўлса ҳам тўлаймен қарзни. О, бек йигит. Бир кун муҳлат олиб берганингиз учун сизга мингдан-минг раҳмат!

Турмуш азоблари қаддини дол қилган муштипар аёл: — Дўконни сотсангиз, қандай кун кўрамиз, ахир!

Кўчага чиқиб тиланчилик қиламизми? — деди пиқиллаб йиғлаб.

— Тиланчилик қиларсен, — деди уста зарда аралаш. — Мен бировга ёлланиб ишлармен. Ё ҳаммамиз очдан ўлармиз. Ҳарҳолда, бу қисматдан, шу ҳам яхшику.

— Дўконни сотишнинг ҳожати йўқ. Ўттуз ярмоқ шу бугуноқ кўлингизда бўлади, — деди Маҳмуд ва тез-тез юриб ҳовлидан чиқди. Ҳамма бу нотаниш йигитнинг ортидан ҳайрат ва миннатдорчилик билан қараб қолди.

Маҳмуд шошганча уйига борди. Хонасини титкилаб, бозорбоп буюм излади. Китобларини бир-бир кўриб чиқди. Лекин улардан бирортасини ҳам сотгиси келмади. Ниҳоят, отаси совға қилган ханжар эсига тушди. Уни бирон марта бўлсин тақиб ҳам кўрмади. Болосоғунга бориб-келгунча хуржундан олмади ҳисоби. Кераксиз матоҳ ўзи асли. Маҳмуд уни қўлига олиб, ёруққа тутди. Дандон сопли ханжарнинг пўлат дами дарчадан тушган нурда ялтиради.

«Бу ханжарни нима қиламен? — деб ўйлади у. — Мен ҳеч қачон бек ё саркарда бўлмасам. Ўзини илмга бағишламоқчи бўлган кимсага қон тўкар қуролнинг кераги йўқтур».

У ханжарни олганча бозор томон ошиқди. Сандиқфуруш, эгарсозлик ва бошқа бир қанча расталарда тўхтамай, тўппа-тўғри қуролсозлик растасига ўтди. Дўконларда турли-туман қурол-яроғлар бор эди. Баъзи савдогар ва аслаҳасоз ҳунармандлар найза, камон ўқлари, пўлат тигли пичоқларни ерга ёйиб қўйишганди. Маҳмуд ханжарни қўлида ушлаганча у ёқ бу ёққа юраркан, «Бирон дўкондорга элтиб кўрсатсаммикан?» — деб ўйлади. Шунда башанг кийинган бир отлик унга қичқирди:

— Ҳой, йигит, кўлингиздагини сотасенми?

— Ҳа, сотамен, — деди Маҳмуд суюниб, — яхши ханжар, олинг, арзонга берурмен.

— Қани, бир кўрай-чи.

Худди ҳозир жанга отланадигандек зарбоф тўн тагидан пўлат совут кийиб олган, барваста ва елкадор, афтидан, юзбоши бўлган отлик ханжарни ғилофидан суғурди, дамани ғадир-будур бармоқлари билан силаб кўрди, фил суягидан ясалган дастасига разм солди:

— Ҳўш, қанчага берасен?

— Ўттуз ярмоққа. Бундан камига бермаймен.

Юзбоши аввалига ишонқирамади. У камида юз-юз эллик ярмоқ сўрар деб кутганди. Нега арзон сотмоқчи? Бу йигит ё ўтакетган тажрибасиз, анқов, ё молининг бир шикасти бўлса керак, деб ўйлади юзбоши ва ханжарни яна бир бор кўздан кечирди. Ханжарнинг асл мол эканлигига тўлиқ ишонч ҳосил қилиб тезда ҳамёнини чиқарди ва ўттиз тангани санаб берди. Маҳмуд ёш боладек севиниб, яна косиблар маҳалласига равона бўлди.

12

Орадан бир-икки кун ўтгач, Маҳмуд устози Абдурашидникига борди. Мударриснинг ҳовлиси мадраса яқинидаги осуда кўчалардан бирида эди. Устоз ва шогирд қуюқ сўрашиб, сўнг гилам тўшалган супага ўтирдилар. Мударриснинг ўн беш ёшлардаги ўғли дастурхон ёзиб, ширинлик ва мева-чева келтириб қўйди. Мударрис дастурхонга манзират қилди. Маҳмуд уни ранжитмаслик учун ноз-неъматларга бир-икки қўл чўзди.

— Падарингиз зиёфат берган кунлари, мардум кўп бўлгани тўфайли сиз бирла яхши ҳамсухбат бўлолмаган эдим, — деди мударрис. — Бугунги ташрифингиз мени ғоят хушнуд этди. Болосоғун ажойиботлари ҳақида яна бир карра сўзлаб берсангиз.

Маҳмуд сафар таассуротлари, Юсуф Хос Ҳожиб ва болосоғунлик бошқа олиму фозиллар ҳақида муфассалроқ сўзлаб берди. Хос Ҳожибнинг маслаҳатлари тўғрисида ҳам қисман гапирди.

— Улуғ Ҳожиб ғоят тўғри айтибдурлар, — деди Абдурашид бир зум ўйга толиб. — Дарҳақиқат, тил илмини тўлиқ эгаллаймен, деган кимсага Бағдод мадрасаларидан ҳам яхшироқ даргоҳ йўқ.

Ҳожибнинг луғат тузишга киришишни маслаҳат берганини эшитиб, шогирдининг истеъдодига ҳеч шубҳа қилмаган Абдурашиддек одам ҳам бир дам жонсарак бўлди.

— О, луғат тузиш денг. Бу фақат олимларнинг олими, доноларнинг ҳам энг довураги журъат этадиган ишдур. Улуғ Ҳожиб сизга буни тавсия қилган эканлар. демак сизнинг вужудингизда буюк ишларни амалга оширишга қодир бир қудратли куч борлигини пайқабдурлар.

— Сиз муболаға қиялсиз, устоз, — деди Маҳмуд уялинқираб. — Улуғ Ҳожиб бунинг учун ғоят кўп билиг йиғмоқ керак, дедилар. Ул кишининг айтишларича, ҳар қандай олим ҳам ўзидан олдинги донишмандларнинг илмини чуқур ўгранмаса ва бу тажрибаларга таянмаса, ҳеч бир нарсага эриша олмайдур.

— Албатта, шундай, — деди мударрис, — аммо тан олмоқ керак, энди Кошғар мадрасасида таҳсилни давом эттириш билимингизга янги бир нарса қўшмайдур. Тўғри, баъзиларни шу билимнинг ўзи қаноатлантиради. Ортиқча ранж чекишга тоблари ҳам йўқ. Лекин мен сизда эндигина қаноти чиққан бургутчанинг шижоатини кўряпмен. Шак-шубҳа йўқки, бу бургут илму фаннинг юксак чўққилари устидан ғолибона парвоз қилиб ўтажакдир.

Маҳмуд ўнғайсизланиб қизаринқиради. Орага жимлик чўқди.

Мадрасадаги таҳсил охирлаб қолганини унинг ўзи ҳам биларди. Сабоқдош муллаваччаларнинг айримлари аллақачон масжидларда имомликни, турли мактабларда домлаликни эгаллашган, баъзи бир илмга чанқоқлари Бухоро, Марв ёки Нишопур мадрасаларида таҳсилни давом эттириш тадорикига киришган эдилар.

Мударрислар Маҳмудга ўзлари ўқиган шаҳар ва ўлкалардаги мадрасаларга боришни тавсия қилишарди. Маҳмуд эса фақат Бағдод ҳақида ўйларди. Мударрислар халифалик пойтахти бўлмиш Бағдод мусулмон оламида илм-фаннинг энг йирик маркази эканлигини билишарди. Лекин у ерда ўқиш учун араб тилини мукамал билишдан ташқари, катта сармоёга эга бўлиш ҳам лозим эди.

Абдурашид эса шогирдига қараб туриб: «Ўзи бир бекнинг ёлғуз ўғли. Ҳеч қандай риёзат чекмасдан мол-дунёга эга бўлиши ва айш-ишрат ичида яшамоғи мумкин. Лекин у илм йўлини танлаяпти. Ҳаёт унга қўшқўллаб тутган неъматдан воз кечиб, машаққат ва изтиробларга тўла илм водийсига ўзини ўряпти. Ёт элларда илм ўганиш нечоғли қийинлигини билармикан?» деб ўйларди. У мусофирликда ўтган йилларини, мадрасаларнинг зах ҳужраларини кўп эсларди. Лекин Маҳмуднинг отаси бой-бадавлат. Ҳамён тўла бўлса ёт элларда кун кўриш қийин эмас.

— Бағдодга боришингиз ҳақида падарингиз не фикрдалар? — деб сўради Абдурашид.

— Отам шу мадрасада яна бир ой ўқишимга зўрға ижозат бердилар, — деди Маҳмуд маъъюсланиб. — Таҳсилни давом эттириш фикримни қандай айтишга ҳам ҳайронмен. «Йўқ» демасалар деб кўркамен.

— Албатта ёлғуз ўғулни кўздан йироққа жўнатмоқ падарингиз учун оғирдир. Лекин бошқа шаҳарларда

ўқиб, олим бўлиб, яна соғ-саломат қайтган ҳамшаҳарларимиз оз эмасдур.

— Бу рост. Аммо отам сарой хизматига киришимни истайдурлар, олимлик сенга муносиб иш эрмас, дейдилар.

— Шундайми? Қўш қилич қинга сиғмас. Сиз бу икки йўлдан бирини танламоғингиз лозим.

— Мен танлаб бўлгонмен, устоз. Илм йўли мени ўзига қараб тортадур. Алломаларнинг китоблари фикру хаёлимини банд этган.

— Илмга ихлосингиз чинакам эркан, бу йўлдан асло чекинманг, Маҳмуд. Отангизни раъйига қараб сарой хизматига киришингиз, катта амалдор бўлишингиз мумкин. Унда фақат отангизнинг ўғли бўлиб қоласиз. Аммо ранжу машаққатлардан кўрқмасангиз улуснинг азиз фарзандига айланурсиз.

— Яхши тилакларингиз учун ташаккур устоз, — деди Маҳмуд.

Абдурашид яна ўйга толди. Қаршисида ўтирган мана шу йигит қандоқ катта бир сафарга ҳозирланмоқда: у минглаб чақирим йўлларни босиб ўтиши, йиллар давомида юзлаб китобларни мусолаа қилиши, турли шаҳар ва мадрасаларда машҳур мударрислардан сабоқ олиши лозим. Сўнгра туркий тилнинг шу пайтгача биронта олим озгина бўлсин шуғулланмаган сарфнаҳвини ёзиб, илму фан тарихида биринчи марта туркий луғат тузиш учун киришади. Кунчиқардан кунботарга қараб бепоён ўлкаларга сочилган барча туркий қабилаларни айланиб чиқади. Ёзининг жазирамасида, кузнинг ёғингарчилик ва лойгарчиликда, қишнинг изғиринларида шаҳар-қишлоқлар, чўлу биёбонлар, тоғу тошлар аро кеча-кундуз йўл босади. Яхши-ёмон минглаб одамлар билан мулоқотда бўлади. Шундоқ улкан ишларни амалга оширишга унинг иродаси, сабр-тоқати бардош берармикан? Ёхуд бундай катта сафарни ғалаба билан тугалаш учун, умуман ўзи бир инсон умри етармикан?

«Йўқ, мен нима хаёлларга боряпмен? Шогирдимга оқ йўл, ишларига кушойиш тилаш ўрнига-я. Илоҳим, парвардигор уни ҳар турли балоқазодан асрасун. Нурга тўлган умри узундан-узоқ бўлсун. Қутлуғ ниятларини рўёбга чиқарсун. У битган китоблар билан нафақат замондошлари, балки келгуси авлодлар ҳам фахр этиб юрсун!..»

13

Маҳмуд кўк эшиқдан ичкари кирди. Ҳовлида ўйнаб юрган бола уни кўриб салом берди-да, ҳовли тўридаги тут томон чопқиллаб кетди. Тутнинг соясига тўшалган шолчада ўтирганча косибнинг аёли чарх йигирарди. Ойкумуш ипларни тўғрилаб берар, онасига ёрдамлашарди. Бола бориб уларни огоҳ этди. Аёл ишини қўйиб, ўрнидан турди. Маҳмуднинг ташрифидан шошиб қолган бўлса-да, ўзини йўқотмай, оилани оғир кулфатдан халос қилган кишига пешвоз чиқди.

— Келинг, бек йигит, сиз кирганингиздан ҳовлимиз ёришиб кетди... Ойкумуш қизим, бек оғангни уйга олиб кир!

Ойкумуш уялибгина салом берди ва «Уйга марҳамат қилинг, бек оға», — деди биринчи марта уни сизлаб. Пешонасида тер доналари ялтирай бошлаган Маҳмуд ташқарида ковушини ечиб, тор ва пастак хонага кирди. Уйдаги эски сандиқ устига кўрпа-тўшаклар тахланган ва токчаларга идиш-товоқлар териб қўйилганди. Ойкумуш сал эскирган кулранг наमतга кўрпача тўшаб:

— Утиринг, бек оға, — деди.

Маҳмуд чордона куриб ўтирди.

Аёл кириб дастурхон ёзаркан, унга қайта-қайта мин-

натдорчилик билдирди. Маҳмуд ундан ҳол-аҳвол сўраб, косибнинг соғлигини суриштирди. Косиб ҳозир растадаги ўз дўқонида ишда экан. «Сизга керак бўлсалар ҳозироқ чақиртирамен», — дея аёл ўғлини узатмоқчи бўлганда Маҳмуд «устани ишдан қўйманг», — деб уни тўхтатди. Аёл қиқиб кетгач, Ойкумуш наमतга чўккалади. Суҳбат ҳадеганда қовушавермади. Илгари ҳеч нарсадан тап тортмайдиган шаддод қиз энди Маҳмуддан уялар, узун киприклари яшириб турган нигоҳлари ерга қадалганди.

— Мен сафардалигимда яна янги қўшиқлар ўгрангандирсен, — деди Маҳмуд.

— Сиз ҳеч қўшиққа тўймас экансиз, — деди қиз табассум билан. — Болосоғундан ҳам талай қўшиқлар йиғиб келгандирсиз.

— Ҳа, албатта, элимизнинг энг катта шоири Болосоғунда яшайдур, — деди Маҳмуд. — Ёзган шеърларини мингта қўшиққа тенглаштириш мумкин. Мен мана бу дафтарга ўшал шоирнинг баъзи шеърларини битиб олдим. Лекин бу унинг ашъоридан озгинаси. Дарвоқе, унга сенинг қўшиқларинг ҳам жуда манзур бўлди. «Афсус, агар хат-саводи бўлганида у қиз бизнинг энг олд шоирларимиздан бири бўларди», деди.

Сўнгра Маҳмуд Кошғарда туғилиб, умрида шу шаҳардан бошқа ерни кўрмаган қизга ўз сафари ҳақида иложи борича тушунарли қилиб сўзлаб берди. Ниҳоят, гап орасида тугунни қўйнидан олди.

— Болосоғундан сенга совға-саломлар олиб келгандим. Лекин гап билан бўлиб, бериш эсимдан чиқибди.

У тугунни ечди-да, секин қизнинг олдига қўйди. Бу қимматбаҳо нафис буюмларни кўрган қиз донг қотиб қолди. У кўз узолмай ҳайрат билан томоша қиларкан:

— Шуларнинг ҳаммаси менгами? — деб сўради.

— Ҳа, Ойкумуш, булар сенга узоқ сафардан эсдалик, — деди Маҳмуд ғурурланиб.

— Жуда чиройли буюмлар экан, — деди Ойкумуш негадир маъюсланиб. — Булар фақат бойларнинг қизларига ярашадур. Энам умрида кўрмаган нарсаларни тақмасам, мен ҳам камайиб қолмасмен...

Косиб қизининг мағрурлигидан Маҳмуд ҳайратда қолди. Қимматбаҳо зеб-зийнатлар Ойкумушни суюнтирар, деб ўйлаб нақадар янглишганини билди.

— Сени хафа қилмоқчи эмасдим, Ойкумуш, — деди у ўз хатосига астойдил иқрор бўлиб. — Фақат шунча бебаҳо қўшиқлар айтиб берган кишининг олдига қуруқ қўл билан бормайин, дегандим. Аслида бу нарсаларнинг мен учун доғи ҳеч бир қадр-қиймати йўқ. Сенинг биттагина қўшиғинг ҳаммасидан қимматлироқдир.

Ойкумуш бир оз ўйланиб турди. Унинг оиласига шунча яхшилиқлар қилган, ўзини муқаррар фалокатдан қутқариб қолган йигитни ранжитгиси келмади шекилли, «Майли, мана шуни оламен», деб бежиримгина атир шишасини олди. Уни қўлида айлантириб қизиқиш билан томоша қилди. Юпқа шиша ичидан қип-қизил қондек суюқлик кўриниб турарди. Ойкумуш шишани чайқаб, атирнинг пуфакланиб кўпиришини томоша қилди.

— Атирни гулдан олишади, деб эшитгандим. Бу шишанинг ичида қанча гул бордир, — деди хурсанд бўлиб. — Қизларга бунга кўрсатсам ҳаммаси «вуй» деб юборишса керак. Қолганлари керак эмас. Қайтариб олинг уларни.

Маҳмуд итоаткорлик билан тугунни ўраб қўйнига солди. Битта атир совға қилолганига ҳам ўзида йўқ шод эди.

— Болосоғунлик улуғ шоирнинг қўшиқларидан ўқиб бермайсизми? — деб сўради Ойкумуш.

— Албат ўқиб берурмен, — деди Маҳмуд. — Китобни шу ниятда олиб келдим-ку.

«Қутадғу билиг»нинг кўп жойларига Ойкумуш яхши тушунмаслигини у биларди. Шунинг учун осонроқ бир бобни белгилаб қўйганди. Бу бобда баҳор фасли васф қилинган бўлиб, табиатнинг киш уйқусидан уйғониб жонланиши ва кўклам либосини кийиши тасвирланган эди.

Маҳмуд ўқиб бўлгач, Ойкумуш:

— Қўшиқдаги нарсаларнинг ҳаммаси кўзимга кўри-ниб кетди. Яна бир марта ўқиб беринг, — деди.

Маҳмуд унинг бу илтимосини зўр мамнуният билан бажо келтирди. Лекин Ойкумуш:

— Бунақа яхши қўшиқни шу пайтгача ҳеч эшитма-ганмен. Яна эшитгим келяпти, — деди айёрона жил-майиб.

Маҳмуд яна ўқиб берди. У ҳозир Ойкумушга юз мар-та ўқиб беришга ҳам тайёр эди.

— Бунақа китобларни ўқишни мен ҳам биламен, — деди Ойкумуш кутилмаганда. — Менга беринг-чи, ки-тобни.

У «Қутадғу билиг»ни авайлаб тиззасига қўйди-да, юзига жиддий ва улугвор тус бериб, чиройли кўзла-рини саҳифага қадади, ҳатто ингичка бармоқлари билан сатрларни кўрсатиб, ўқий бошлади. У бир оз тутулиброқ бўлса-да, саҳифанинг охиригача деярли хатосиз ўқиб берди.

— Офарин, Ойкумуш! — деди Маҳмуд ҳайратини яширолмай. — Сен жуда яхши ўқидинг. Ҳеч бир мубо-лағасиз айтаменки, сен бизнинг мадрасада ўқиганингда саводда ҳаммадан ўзиб кетардинг. Фақат ҳозир китоб-ни тескари ушладинг. Лекин бунинг зарари йўқ.

— Менга шу қўшиқни ўзим учун ёзиб беринг, — деди Ойкумуш йигитнинг мақтовларидан суюниб, — қизларга ҳам ўқиб берайин. Уқишни ўгранганимни улар ҳам билиб қўйсинлар. Бу уларни мана бу атирдан ҳам кўпроқ ҳайрон қолдирадур.

Маҳмуд дарҳол дафтардан тоза варақ йиртиб олди-да, шеърни унга чиройли қилиб кўчирди. Уйлаб туриб, қиз бечора ўқиётганида яна янглишиб юрмасин деб, қоғознинг юқорисига очилган қизил гулнинг расмини чизди. Япроқларини қалам билан бўяди.

— Уқиётганингда шунга эътибор берки, мана бу гул расми юқори томонда бўлсин, — деб ўқтирди у.

— Буни ўзим ҳам биламен, — деди Ойкумуш, — ахир гул ҳеч қачон ерга қараб ўсмайди-ку.

14

Куз келди. Дов-дарахтларнинг барглари сарғайиб, олтин тусга кирди. Кошғар осмони кузда очиқ ва бу-лутсиз бўлиб, ёгингарчилик деярли бўлмасди. Йилнинг бу фаслида кўчманчилар сотиш ёки айирбошлаш учун пода-пода қўй, туя, қорамол ва йилқиларни ҳайдаб келишарди. Шаҳар ташқарисидаги ялангликда олағо-вур бозор бўларди.

Ҳусайнбек таъбирича, шу кунларда «жуда саёқла-шиб кетган» Маҳмуд пешин пайти Қумдарвоза томон юрди. Дарвозадан кириб чиқаётган одамларнинг ба-қирриқ-чақирриқлари, туяларнинг бўкириши, қўнғироқ-ларнинг жаранги — бари қўшилиб қулоқни қоматга кел-тирарди.

Маҳмуд дарвозадан чиқиб, тезда бозорга етиб кел-ди. Бу ерда турли қабилага мансуб кишиларни учратиш мумкин эди. Ҳамма бозорга мол сотиб олиш илинжида келса, Маҳмуд сўзга харидор эди. Шу кезларда унинг иши унумли бўларди. Матнлар кўпаявергач, у ишни осонлаштириш учун қўшиқларни бир дафтарга, мақол ва маталлар, шунингдек ривоятларни алоҳида дафтар-га ёза бошлади. Энди у ҳар бир сўз ёки гапнинг қайси

қабилага тегишли эканини ҳам қайд қиларди. Ниҳоятда тиришқоқлиги туфайли Кошғар, қисман Иссиққўл ва Бо-лосоғун атрофида яшайдиган туркий қабила ва уруғ-ларнинг лаҳжаларини анча билиб олган, одамларнинг гап-сўзидан қайси қабиладан эканлигини бемалол айтиб бера оларди. Шунингдек, у туркий қабилалар тарихига оид ривоят ва афсоналарни ҳам тўпларди. Баъзан бу ривоятларда бир-биридан фарқли, ҳатто бутунлай қарама-қарши маълумотлар учрар, бундай ҳолларда Маҳмуд бор билимини ишга солиб, ҳақиқатни тиклашга уринарди.

У ғаройиб «савдо»га берилиб кетганидан бозорнинг нариги чеккасига етиб қолганини ҳам пайқамасди. Бу пайтда атрофга ғира-шира қоронғилик тушаётганди. Бир неча саҳифани тўлдириб олганига қарамасдан, бу-гунги «даромад»дан қониқмагандек, «Тунни далада ўтказаман, — дея кўнглидан ўтказди, — барибир мен боргунимча дарвозаларни ёпиб қўйишади».

У кўчманчилар қароргоҳи томон юрди. Ўнлаб жойда ёқилган гулханларнинг алангалари кўкка ўрларди. Ҳар ер, ҳар ерда қабила бойлари учун кигиз ўтовлар тик-килганди.

Маҳмуд тепалик ёнбағрида гулхан ёқиб исинишаёт-ган камбағал кўчманчилар тўпига бориб қўшилди. Ов-қатдан сўнг гурунғ қизиди. Кўпни кўрган, кекса бир чўпонга ялиниб, дoston айттиришди. Маҳмуд бу саҳ-ройи, саводсиз кишиларнинг шунча кўп нарса билиш-ларига, сўзлайдиган тилларининг соф, содда ва бениҳоя гўзаллигига ҳайрон қоларди.

Тун ярмидан ошгач, кундузи қаттиқ чарчаган чўпон-лар гулхан атрофида қирқямоқ наматларга ўраниб ух-лагани ётишди. Маҳмудга бутунроқ намат тўшаб бе-ришди. Лекин унинг ухлагиси йўқ эди. Шунинг учун шох-шаббалар териб келиб, оловнинг ўчиб қолмаслик таш-вишини қилди. Буни кўрган кекса чўпон ҳам тунни бе-дор ўтказишда унга шерик бўлди. Қадим замонларда яшаб ўтган довьюрак ва сахий бир бек ҳақида қисса айтиб берди.

Маҳмуд:

— Ҳозир ҳам бизнинг улусларда шундоқ ҳимматли беклар борми? — деб сўради.

— Ҳозирги беклар улуснинг бошига келган офат, — дея нолинди чўпон. — Улардан бири бизнинг хўжайин-ми? Қамчисидан қон томадур. Отам шу бекнинг хизма-тида бири икки бўлмай дунёдан ўтди. Мен ҳам шунча йил хизмат қилиб, бирон рўшнолик кўрмадим.

— Хўжайинингиз шу қадар золим бўлса, нега унинг хизматини қиласиз? — деди Маҳмуд. — Бошқа бир бек-нинг хизматига киринг.

Чўпон унинг соддалигидан кулди.

— Йилан ярбуздан қачар, қанча барса ярбуз ўтру келур¹. Беклар зулмидан қаёққа ҳам қочиб бўларди. Шундай беклар ҳам борки, зулмкорликда менинг хў-жайиним уларга шогирдликка ярамайди.

— Шу матални дафтаримга битиб олайин, — деди Маҳмуд шошганча.

Матал саҳифадан жой олгач, у мамнунлик билан даф-тарни ёпиб, жуздонга солиб қўйди. Яна чўпонга қулоқ тутди. Чўпон эса унга ҳавас билан қараб ўтирарди. «Ме-нинг шошқалоқлигимдан ранжидимикан? — деб ўйлади Маҳмуд хижолат чекиб. — Озгина сабр қилсам бў-ларди-ку».

— Гуноҳимдан ўтинг, ҳар бир янги матални эшит-ганимда қимматбаҳо дур топиб олгандек қувониб ке-

¹ Илон доим ярбуздан қочади, лекин қаёққа қочса у қаршисидан чиқади.

тамен. Эсимдан чиқиб қолишдан кўрқиб, дарҳол битиб оламен.

— Сиздан асло ранжиганим йўқ, иним, — деб уни юпатди чўпон. — Киши сўзлашу, йилқи йишлашу¹. Кўринишдан бек йигитга ўхшасангиз-да, камбағаллар суҳбатидан ор қилмаяпсиз. Бундоқ кишилардан биз асло ётсирамаймиз.

Маҳмуд сал енгил тортиди.

Тонгга яқин бутун яланглик бўйлаб най садоси таралди. Маҳмуд подачилар билан илиқ хайрлашди. Чарчаган, уйкусузликдан кўзлари киртайган, лекин мамнун ва шодон ҳолда шаҳарга қайтди.

«Бу кеча зўр ўтди, — деб ўйларди у. — Ана шу кекса чўпондан эшитганларим мен учун ўнта бекнинг суҳбатидан кўра фойдалироқ бўлди. Ёзиб олган матнларим луғат тузишимда жуда асқотади». У йўл-йўлакай Юсуф Хос Ҳожиб, унинг ўғитлари ҳақида ўйлаб борди.

«Луғат тузмоқ масъул ишдур, — деганди у. — Ҳеч қачон бир-иккита қабиланинг тилини тадқиқ қилиш билан чегараланиб қолмаслик керак. Утроқлашган қабилалар ҳам, кўчманчи қабилалар ҳам ўз тилига, ўз қўшиқлари, ривоятлари ва дostonларига эга. Луғат тузишга киришишдан олдин мана шу барча хазинани дилингга жо қилмоғинг лозим. Шунда сен, эҳтимолки, она тилимининг бутун бойлигини қамраб ола билган биринчи турк бўларсен. Бу буюк бир бахтдир, ўғлум...»

Анчагина сўз жавоҳирларини тўплаган Маҳмуд, ҳали бунни асосий ишга тайёргарлик деб ҳисобларди. Бағдодда ўқиб тил илмини чуқур ўрганмаса, туркий тил наҳвини мукаммал ёза олмаслигига у амалда ишонди. Китоби устида ишни секинлик билан давом эттираётган бўлса-да, муваффақиятлар уни ҳали қониқтирадиган даражада эмасди. Шундай экан, луғат тузиш ҳақида қандай гап бўлиши мумкин. Жуғрофияга оид бир қанча китобларни муролаа этиб, туркий элатлар жойлашган ўлкаларнинг бепобёнлигини ўзича тасаввур қилиб кўрар, шаҳарлар, дарёлар, тоғларнинг номларини ёдлаб олганди. Қачон бўлмасин у ерларга қадами етишига ҳеч бир шубҳа қилмасди. Лекин Маҳмуд бу ўлкалардан шунчаки саёҳат қилиб ўтмоқчи эмас. Узундан-узоқ йўлнинг ҳар бекатида бир донадон йиғиб бўлса-да, туркий сўзларнинг осмонўпар хирмонини барпо этмоқчи.

Сархуш хаёлларга берилиб, у уйга қандай етиб келганини сезмай қолди. Ҳовлидан шарпа чиқармай ўтди-да, хонасига кирди ва жуздондан дафтларни олиб, тоқчага тахлаб қўйди. Отаси унинг келганини сезган шекилли, даҳлизда қадам товушлари эшитилди.

Ҳусайнбек хурсанд кўринар, афтидан, ўғлига бир хушхабар тайёрлаганди.

— Энди болаликка чек қўйиш пайти келди, Маҳмуд. Сени уйлантирмоқчимиз, — деди у.

Маҳмуд бир зум ҳайрон қолди.

Ҳусайнбек кулимсираб давом этди:

— Келин бўлмиш вазир Низомиддиннинг қизи. У билан қуда бўлиш етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган. Ўзи бир кун гап орасида «Ҳусайн, бинойидек ўғлинг бор-а» деб қолди. Афтидан, Болосоғунга бориб хон саройида бўлганинг, Юсуф Хос Ҳожибнинг марҳаматини қозонганинг унга маъқул тушган. Совчи юбориб, осонгина розилигини олдим. Қизнинг таърифига тил ожиздур.

Маҳмуд гарангсиз қолди. Ҳусайнбек бунни яхшиликка йўйди:

— Қувончдан ўзингни йўқотдинг, шекилли. Иншоол-

лох, шу ҳафта ичида тўйни ўтказурмиз. Тайёргарлигини кўравер. Дайдиб юришларингни қўй энди.

Маҳмуд тараддудланиб, этироз билдирди:

— Мен ҳали уйлангим йўқ. Бир-икки йил сабр қилсангиз.

— Нима? Менинг сўзимга кирмоқчи эмассанми? Кимсан, вазир Низомиддин ўз қизини бермоқчи-я, сенга!

— Мен ҳали таҳсилни тугатганимча йўқ.

— Таҳсил? Шунча ўқиганинг етади етти пуштимизга. Бундан сўнг мадрасага қадам босма. Китобларингни ҳам йўқот. Тўйдан кейин қайнотангни ёрдамида саройдан бир иш олиб берурмен. Уқдингми?

— Ҳали Бағдодда ҳам таҳсил олмоқ ниятим бордур. Бир-икки йил у ёқда сабоқ олай. Сўнгра...

— Яна қанақа Бағдод? Бас қил аҳмоқона сўзларингни! — деди Ҳусайнбек ғазабдан қалт-қалт титраб. — Китоблар сенинг миянгни ачитиб қўйган. Ўт қўямен ҳозир ҳаммасига!

Шундай деб у қўли билан суриб, тоқчадаги китобларни ағдарди ва тегиб юборди. Сиёҳдон ағдарилиб, бир нечта китоб қоп-қора сиёҳга беланди. Ҳусайнбек ихраб уч-тўртта қалин китобни тариллатиб йиртди. Сўнг оёғи остига ташлаб топтаганча «Ўт қўямен ҳаммасига!» — деб бақира бошлади.

Шовқинни эшитиб, хонага онаси кириб келди.

— Ҳаммасига сен сабабчисен! — деб ўшқирди Ҳусайнбек унга. — Одамга ўхшаган тузук бола туғиш ўрнига китобдан бош кўтармайдиган муллани туғиб бердинг. Бундан кўра ўғлум билан қўшмозор бўлганинг яхши эмасми?! Мол-мулкимни кимга қолдирамен?! Бу бекфаросат ўғул ҳамма олтинларимни чириган қоғозга алмаштиради-ку.

— Шафқат қилинг, бегим, — деди онаси кўрқудан қалтираб. — Ўт тутунсиз, йигит ёзуқсиз¹ бўлмас. Ўғлумни ўзум кўндирурмен. Ёшлигига бориб, «йўқ» дегандир.

— Кўндирсанг кўндир, — деди Ҳусайнбек бир оз жаҳлидан тушиб. — Ахир мен ҳамма аъёнлар олдида «Вазир бирла қуда бўлурмиз» деб мақтандим-ку! Энди қайси юз билан ўғлум унамади деб айтамен. Вазирнинг рози бўлгани бизга қилган катта иноятдур. Лекин худо кўрсатмасин, унинг муруввати ғазабга алмашинса, уруғимиз билан қуришиб юборади-ку!

Аввалига бақириб ғазабини сочаётган Ҳусайнбек кейинги сўзларини деярли йиғламсираб айтди. Маҳмуд отасининг ожизлигига ачинмади. У мансаб ва мол-дунёга етишиш учун ҳеч нимадан ҳазар қилмайдиган бу аянчли кимсага нисбатан ўзида нафрат уйғониб келётганини сезди.

— Кўндиролсанг яхши, — деб яна зуғум қила бошлади Ҳусайнбек. — Кўнмаса оқ қиламан бунақа ўғулни. Китобларини елкасига ортиб йўқолсин даргоҳимдан. Бир бурда нонга зор бўлиб, очидан ўлаётганида эслайдур мени.

Ҳусайнбек гурс-гурс қадам ташлаб чиқиб кетди. Она-бола ёлғиз қолишди. Онаси кўз ёши тўкди. Узининг ҳам дили вайрон бўлган Маҳмуд уни юпатишга тиришди.

Онаси кўзларини арта туриб келин ва неvara кўриш орзу-ҳаваслари борлигини айтди. «Сен қаторилар уйли-жойли бўлиб, қанча ўғил-қиз кўришди. Уйланиш сенинг таҳсилни давом эттиришинга ҳеч бир халақит бермайдур. Тунла юруп кундуз севаур, кичикда эвланиб улгазу севаур», — деди.

¹ Ёзуқ — гуноҳ.

² Кечаси йўл юрган кундуз севади, ёшликда уйланган қариганда суюнади.

¹ Одам сўзлашиб, ҳайвонлар ҳидлашиб бир-бирини билади.

Маҳмуд ийманибгина фақат Ойкумушгагина уйланишини айтди.

— Ким у Ойкумуш? — деб сўради онаси.

Маҳмуд тушунтирди. Сўнг онасидан ёлворгудек бўлиб:

— Балки сиз бунга отамни кўндирарсиз? — деди.

— Қўй, ўғлум. Барчин ямоғи барчинга¹... Отанг ўлса ҳам бунга рози бўлмайду.

— Ҳа, у рози бўлмаслиги аниқ, — деб бош чайқади Маҳмуд, — бир жиҳатдан буни унга айтмаганингиз ҳам маъқул.

Тўсатдан мясига келган фикрдан Маҳмуднинг юраги орқасига тортиб кетди. Агар отаси унинг уйланишидан бош тортишининг сабаби Ойкумуш эканлигини билса, ҳеч қанақа разил жиноятдан тоймаслиги аниқ. У на бегуноҳ қизнинг ҳаёти, на ўғлининг муҳаббати билан ҳисоблашиб ўтирмайди.

Онаси чиқиб кетгач, Маҳмуд ерда сочилиб ётган китобларини йиғиштира бошлади. Йиртилган варақларни бир-бир териб олиб, авайлаб жой-жойига қўйди. Сиеҳ тўкилган саҳифаларнинг ўқиб бўлмас ҳолга келганини кўриб ўпкаси тўлди, кўз ёшларини аранг тийди.

Наҳотки, энди ҳаммаси тамом бўлса!.. «Илм йўли қийин, сирпанчик. Машаққатлар билангина бу водийда ўз мақсадларига эришадилар», — деганди болосоғунлик буюк донишманд. «У нақадар тўғри айтган. Унинг ўғутлари менга йўл кўрсатувчи юлдуз бўлиб қолди. Қандай бўлмасин Бағдодга кетамен. Киндик қони тўкилган юртдан масуво бўлиш оғир. Лекин мен китобларсиз, илмсиз яшай олмаймен. Фақат Ойкумуш бирга кетишга рози бўлармикан?»

Орзуларини амалга ошириш учун ҳали имконият борлигини ўйлаб Маҳмуднинг кўнгли ёришди.

У ҳовлига чиқди. Бутун хонадон янгиликни эшитган шекилли, хизматкорлар ҳам унга кулиб қарашарди. Ўғлининг ранг-рўйи бир оз очилганини кўрган она буни ўзича тушунди. Дарҳол хизматкор ва чўриларга янги кийим-бошлар улашиб берди. Онасига қараб Маҳмуднинг юраги яна зириллади. Агар кетса у бечора не ҳолга тушаркин? Неча йиллаб айрилиқда-чи? Унинг ўзичи? Узи ёт юртларда, онаизорини эслаб, юраги қандай орзиқиб кетаркин? На илож... Онаизор бош олиб кетган ўғлини эслаб, йиғлаб-сиқтар, қуяр. Лекин вақти келиб, Маҳмуднинг мақсадлари рўёбга чиқса, фахр этар...

15

Маҳмуд анчагача мижжа қоқмай, шифтга тикилиб ётди. Бир неча марта қўлига китоб олди-ю, ўқиёлмади. Боши берк кўчага кириб қолганини ҳис қилганча азобланарди. Отасининг амрига итоат этмаса, ортиқ бу уйда яшай олиши гумон. Демак, бош олиб кетмоқдан бошқа илож йўқ. Бу эса айтишга осон.

Кўз ўнгида Юсуф Хос Ҳожибнинг нурли сиймоси намоён бўлгандагина кўнглидаги ғашлик чекинди. Отанам мендан воз кечди. Бу жаҳонда танҳо бир ўзум қолдим, деб ўйлаган йигит шундагина ёлғиз эмаслигини англади. Ахир, энг тушкун дақиқаларда ҳам унинг руҳини кўтариб, далда берувчи киши бор.

«Дадил бўл, Маҳмуд, — деди Юсуф Хос Ҳожиб. — Начора, замонамизда илм фидойилари учун ғовлар саноксиз, ранжу алам бисёрдир. Илм йўлида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган балоларга дучор бўлиш, туғилган уйдан, ватандан жудо бўлиш мумкин. Аммо сенга ўзимдан мисол келтирамен. Ёшлик йилларимда машаққатлардан кўрқанимда «Қутадуғ билиг»ни ярата олар-

мидим? Мана энди кексалигимда «Гўзаллик ва эзгуликка ташна бўлган халқим учун озгина бўлса ҳам хайрли иш қилдим-ку», дея қувонамен. Ҳа, кичикда қатиғланса, улғазу севнур¹, деганлар. Буни доимо эсингда тут, ўғлум».

«Мен ўз йўлимдан ҳеч қачон чекинмаймен, устоз, — деди Маҳмуд хаёлан. — Сиз қалбимда ўчмас олов ёқдингиз. Бебаҳо ўғитларингиз энг қийин дамларда менга мададкор бўлмоқда. Уларга таяниб, бори мушкулликларни мағлуб этгумдир»...

Маҳмуд эрталаб нонушта ҳам қилмасдан кўчага отланди. Лекин дарсга бормади. Тушгача шаҳарни айланиб юрди. У кирмаган кўча қолмади ҳисоби. Катта-кичик кўчаларда, хиёбонларда, бозор майдониди сабабини ўзи ҳам билмаган ҳолда анча сандироқлаб юрди. У она шаҳрини нақадар севишини бугун илк бор чуқур ҳис қилди. Ҳамма нарсаси кўзига бошқача кўринар, одамларгина эмас, балки уйлар, дарахтлар, тинмасдан сайраётган қушлар ҳам эски қадрдонлардай...

Маҳмуд атайин дарс тугайдиган пайтчи мўлжаллаб мадрасага борди. Мударрис ва муллаваҷчалар ҳозиргина тарқаб кетишган, ёлғиз қоровул чолгина узун супурги билан ҳовли супурарди. Маҳмуд ҳовуз бўйида тўхтади. Терак япроқлари шамолда чирт-чирт узилиб тушар, сувнинг юзи баргихазон билан қопланганди. Ҳовуз бўйидаги дарахтлар орасида бултур баҳорда Маҳмуд ўз қўли билан ўтқазган терак ниҳоли ҳам бор эди. Унинг новдаларидаги икки-учта япроқ шамолда байроқдек ҳилпираб турарди.

Маҳмуд мадрасадан аста узоқлашиб, шаҳар ташқарисига йўл олди. Хаёллarga берилганча сой бўйига қандай етиб келганини сезмай қолди. Эрта баҳор кунлари Ойкумушни илк дафъа шу ерда кўрганди. Ушанда соҳилни ям-яшил ўт-ўланлар қоплаган, деярли ҳар куни жала қуяр, сой суви кўпириб қирғоқларига тошиб чиқарди.

Ҳозир манзара бошқача: ўтлар қуриб, сарғайиб қолган, сойнинг суви ҳам камайган. Фақат бепоён осмондаги яккам-дуккам булутларгина баҳорги дамларни сал-пал эсга туширарди. Маҳмуд кимсасиз соҳилда кезиб юрганча Ойкумуш билан бўлган барча учрашувларни эслади. Булар унинг ҳаётидаги энг масъул ва унутилмас дамлар эди.

У она шаҳрини бир неча йилга тарк этиш лозимлигини ўзига қайта-қайта уқтириб, бу фикрга кўника бошлаганди. Лекин Ойкумушдан жудо бўлишини ўйласа, қийналиб кетар, ўзини қўйгани жой тополмасди. У бугун қандай бўлмасин қизни кўришга, бошига тушган мушкулотдан уни воқиф этгач, юрак дардларини тўкиб солишга қарор қилди. Шу ниятда косиблар маҳалласи томон йўл олди.

Масжид атрофи одамлардан холи бўлмаса-да, ҳиссиётлари тўлиб-тошган Маҳмуд ўй-андишани унутганди. У ҳовуздан сал нарироқдаги толга суянганча сувга келган қиз-жувонларни кузата бошлади.

Ниҳоят, у ҳовуз сари келаётган уч қизнинг ичидан машуқасини таниб, юраги ҳаприқди. Қиз ҳам Маҳмудни кўрди. Ойкумушнинг юзига ёйилган табассумни илғаб, Маҳмуднинг кўнгли кўтарилди. Қизлар кўзаларини сувга тўлдириб, орқаларига қайтишди. Ойкумуш атайин улардан кейинроқ сув олиб ортда қолди. Пайтдан фойдаланиб, Маҳмуд унинг олдида борди. Қизлар ўртадаги муносабатдан аллақачон хабардор бўлганлари учун аста йўлда давом этишар, баъзан қизиқсиниб, ўгирилиб қараб қўйишарди. Ойкумуш кўзасини ерга қўйиб

¹ Ипакликка ипак ямоқ муносиб.

¹ Ёшлиқда қийналса, улғайганда севинар.

Маҳмуд билан саломлашди. У янги кўйлак кийган, бўйи ҳам бир оз чўзилиб қолганди.

— Яна кўшиқ ёзиб олгани келдингизми? — дея қувлик билан сўради Ойкумуш.

— Бугун менга нафақат кўшиқ, балки кўшиқчининг ўзи ҳам керак, — деди Маҳмуд.

Қиз ҳеч нима тушунмай савол назари билан боқиб турарди.

— Ойкумуш, сен билан видолашгани келдим...

— Нима, яна Болосоғунга кетмоқчимисиз?

— Йўқ, энди ундан ҳам олисларга. Эҳтимол беш-ўн йилларга, ёнги бундан ҳам кўпроқ... Эрта-индин Кошғардан бош олиб кетурмен.

— Бош олиб кетасиз? Нечун? — деди Ойкумуш овози титраб.

— Сабаби шуки, уйлантирмоқчилар. Вазирнинг қизига... Кераги йўқ менга унинг... Мен фақат сени суямен, Ойкумуш. Бошқа ҳеч ким керакмас! Агар рози бўлсанг бирга кетамиз. Беш-олти йилдан сўнг яна қайтиб келамиз...

Қиз тошдай қотиб қолди. Маҳмуд эса ҳаяжондан антикиб, нафаси бўғзига тикилиб гапирарди:

— Мен сени азонда сой бўйида кутамен. Ёшру¹ келгин, хўпми? Бирга қочиб кетурмиз.

— Не деяётирсиз? Ахир, тутиб олиб тошбўрон қилиб ўлдирадилар-ку, бизни. Мен келмаймен, — деди қиз. Унинг кўзларидан дув-дув ёш қуйиларди.

— Қайтиб келганимизда ҳеч кимнинг биз билан иши бўлмайди, — деб яна ўлдирай бошлади Маҳмуд.

Лекин унинг кейинги сўзлари Ойкумушнинг қулоғига кирмади. У ҳаяжон ва уятдан қизарганча кўзасини кўтарди:

— Хайр, саломат бўлинг. Қизлар кутиб қолишди мени. Илоҳим, бало-қазодан ўзи асрасин сизни. Ҳар куни дуо қиламен сизни...

Ҳали умид учқунлари сўнмаган йигитнинг овози зўрға чиқди:

— Келасенми, Ойкумуш. Мен сени кутамен!

— Боролмаймен, кўрқамен!..

Маҳмуд мажолсизланиб, ерга ўтириб қолди. Кўзига ҳеч нарса кўринмас, қулоқлари эшитмас, боши тинимсиз ғувилларди. Масжид саҳнида бир нечта одам бу девонасифат йигитга ҳайрон бўлиб қараб туришарди.

Маҳмуд ўрнидан турди-да, яна сой бўйига йўл олди. Наҳот, севгилиси билан абадий ҳижрон бошлангани рост бўлса? Бунга унинг ҳеч ишонгиси келмасди. Бир оздан кейин у ўзини қўлга олиб, бўлиб ўтган воқеани ақл билан мулоҳаза қилишга уринди. Ўйлаб ўйига етолмади... Ахир у Ойкумуш билан ҳеч қачон бу ҳақда сўзлашмаган-ку! Қиз у билан доим яхши муносабатда бўлса-да, Маҳмудга кўнгли борлигининг бирон-бир аломатини зоҳир қилмаган-ку. Шундай экан, қизга бундоқ гапиришга унинг нима ҳаққи бор?.. Айрилиқ олдида яхши сўзларни айтиб видолашиш ўрнига, телбалик қилиб Ойкумушнинг дилини оғритиб қўйди.

Маҳмуд сирли ёзувлар битилган тош ёнига борди. Қош қорая бошлаган, атроф кимсасиз эди. Совуқ шамол унинг қайғусига шерик бўлгандек мунгли увилларди.

У чуқур ўзанда шовиллаб оқаётган сувга тикилди. Оқим шиддат билан тош ва қоялардан ошиб ўтиб, кўпирганча олға интиларди. Ажабо, сув ҳам ўз йўлидаги тўсиқлар билан курашиб, уларни енгиб ўтаркан, деб ўйлади Маҳмуд. У нигоҳини сойдан узиб, тепага қаради. Мовий осмонни тўлдириб қушлар учиб кетмоқда. Қиш яқин...

Қиш ўтиб, кўклам келганида бу атроф яна чечаклар билан қопланғусидир. Ушанда Ойкумуш қизлар билан сой бўйига тушса керак. Маҳмуд эса, келаси баҳорни қайси бир ёт ўлкада қаршилайди. Айрилиқ азобига дош бера олармикан?

«Алвидо, эй кўшиқчи қиз, — дея хаёлан видолашди Маҳмуд. Илм йўли мендан ўз юртимни кўп йилларга ташлаб кетмоғимни тақозо этмоқда. Лекин қанча нарсани қурбон қилиб бўлса-да, мен ўз китобларимни ёзмағим керак. Юртимни-ку, яна албат кўрамен, лекин эвоҳ, сендан абадий жудо бўлдим. Фақат кўшиқларинг мен билан қоладур. Улар оғир айрилиқ дамларида сени, халқимни, ватанимни эслатадур, дилимга малҳам бўлғусидур...»

¹ Ёшру — яширинча.

Минг тўққиз юз ўттиз еттинчи

Бобом Муҳаммад Мақсуд ўғли
хотирасига

Ит аккиллаши каби бир овоз:

— Минг тўққиз юз ўттиз еттинчи!

Нафасини ютар уруш

Ва фашистлар изғиган ўлимхона.

Ёғоч калиш ғўлдирайди —

У бир қадам чиқар олдинга.

— Доно бўлиб кетяпсан, чўчка,

Қаердан кеп қолди фронт газети?

Автомат ўқдонидоги ўқлардай

Тишлари қисилган, у жим.

Жағига қарсиллаб тушади қўндоқ,

У йиқилар юраги ғижим.

Янчилган лабидан томади ерга

Қонолуд нафрат.

— Минг тўққиз юз ўттиз еттинчи!

Кўзига санчилар тиканак рақам,

Хаёли йиртилар — шариллаб оқади

Машъум суратлар.

Саводсизликни тугатар пайти

Яъни оқшом кўлмақдан чиққанда сакраб,

Кириб келишди,

Қўлида курбонлар рўйхати.

— Доно бўлиб кетяпсан...

Ҳайрон қолди бошлиғи

Ҳақорат халтасига тилини тиқиб.

Ўзининг номидан бўлак

Ҳеч вақо йўқ эди бу халққа аталган.

Ғижинди: халқ душман... и...

Отасининг, сўнг икки акасининг

Қўллари боғланди пўлат чивиклар билан.

У билмасди, билолмай ўтди

Пўлат чивикнинг таржимаси

Стал-ин эканлигини).

Сўнг унга тикилди «ҳокимият».

— Унинг саводи йўқ,— деди отаси.

— Саводсизларни ҳам тугатамиз,

(Саводсизликни деб эшитди у)

Саводчилар тугайверсин-чи.

Кейин...

— Минг тўққиз юз ўттиз еттинчи!

Йил

Яна бир суратни ялайди:

— Уқишни биласанми?

Жағига қарсиллаб тушади милтиқ қўндоғи.

У йиқилмайди,

Қонга қўшиб туфлар саволни.

Ёддан билишини айтмайди

«Қуръон»ни ва

«Коммунистик партия манифести»ни.

Ютди тонгдай ёруғ хаёллару

Дилни чайнаб семирган қамоқ

Отаси ва акаларини.

Унга тамға босишди — қулоқ.

Урушгача тошлар ташиди

Ҳуқуқсизлик шахталарида.

Қишлоқ эса, қишлоқ ўша йил

Ўғлонларин кутди изиллаб...

Шивирлади кимдир кимгадир:

Ҳаммасига гуноҳкор

Китоб...

Ўша кун анграйиб қолди токчалар,

Китобу қоғоздан яшашди гулхан.

Варракларни ёқишди ҳатто

Болаларнинг олиб қўлидан.

Халқ, дея гуриллаб ёнди Навоий,

Қалқ, дея ловуллаб ёнди Бобур ҳам.

Машрабни ёқишди дор билан қўшиб,

Хайёмни ёқишди кўзага солиб.

«Илми нужум» ёнди —

Бу халқнинг бошида юлдуз қолмади.

«Таворих» гурлади —

Авлоду аждод қолмади.

Кул бўлди Сино ҳам, халқнинг дардига

Шифобахш мумиёю малҳам қолмади.

Кейинги китоблар Ленин ва Қодирий...

Келажак қолмади, манзил қолмади.

Сўнг кулни эзгилаб ваҳший бир шамол

Қозонда қайнатди, уни ичдилар.

Томирга югурди заҳарга ўхшаб

Машъум бир касаллик, ҳеч ким сезмади.

Кўр-р-қув-в-в!

Виждонни, мияни, ҳамда забонни

Ютди у.

Кўз кўзга тушганда

Юқди у.

Кўчада юқди у, тўшақда юқди,

Кўкракдан гўдакка сут билан юқди.

Очликдан юқди у, тўқликдан юқди,

Тобутдан юқди у, бешиқдан юқди.

Фақат омон қолди меҳнаткаш қўллар.

(Қуллар, деб ўқийсиз эски ёзувда).

Келди яна отасини ва акаларини

Олиб кетганлар.

Бошлиғи тиғ билан темир кукунни

Хириллаб қўлида кўтарди баланд:

— Қани ким биринчи?

«Эрта»га бошлаймиз музаффар юриш.

Минг тўққиз юз ўттиз еттинчи

Ертўлага гурсиллаб тушди.

Қарсиллаб ёпилди темир панжара.

Ҳамон суратларни ялар эди йил.

Бутун қишлоқ бўлди биринчи.

Бош чаноғин тиғ билан очиб,

Мияларин сихга тортдилар.

Темир кукун сепаиб пиширгач

— Биз олмаймиз ҳеч нарсангизни,

Дея бошни қайта тикдилар.

— Шиор энди пўлат интизом

Қориндаги ҳомилага ҳам.

(У билмасди, билолмай ўтди

Стал-ин эканлигини

Пўлат интизомнинг таржимаси ҳам).

Сўнгра секин пичирлади бир жухуд маҳбус:

Буғдойнинг пишини кутадилар

Азал азал ал замон.

Бўлмаса оч қолади

Тандир билан тегирмон.

Подшоҳ кўзин ўяди

Деҳқон билан чўпонни.

Кўриб қолса тахт йўлини

Кўтаради исённи.

— Минг тўққиз юз ўттиз еттинчи!

Уни яна олиб чиқдилар.

Йилнинг ошқозони тўлди суратдан,

Лекин тўймади кўзи.
Чўлпонни ютди у, Фитратни ютди.
Ва ғажий бошлади ўзини ўзи.
Юз йилни ғажиди —
Минг саккиз юз ўттиз еттинчи —
Пушкинни отдилар.
Уч юз йилни ғажиди яна —
Минг беш юз ўттиз еттинчи —
Шайбоний топтади гуллаган юртни.
Майдаланди яна уч аср —
Минг икки юз ўттиз еттинчи —
Китобларни ёқди мўғуллар.
Беш юз йилни ғажиди яна —
Етти юз ўттиз еттинчи —
Шоирларни қирди араблар.
Яна...
Йилнинг қорни тўйди.
Эллик йил ухлади, халқни ухлатди...

Сўнг чақмоқ чақдию ногаҳон,
Ғофил ётибсанлар, деди аллаким.
Уйқудан уйғонди фақат тўйганлар
(Тўймаган уйқуда ётибди ҳамон).
Гулхан ясадилар
Пўлат чивиклару пўлат миядан.
Яна бир инқилоб туғди оналар.
Қўрқувга тупуриб ўсган фарзандлар
Сўйдилар эллик йил ухлаган йилни...

Қон ҳамон оқмоқда, қон ҳамон
Касал. Пичирлар:
Саводхон, саводхон, саводхон.

Томирни титкилаб эриган кулни
Ҳижжалаб ўқийлик, юртнинг бошига
Интиҳо келмасдан топайлик давом.

У хабарсиз кетди ушбу гаплардан.

Ит аккиллаши каби бир овоз:
— Минг тўққиз юз ўттиз еттинчи!
Нафасини ютмади уруш
Ва фашистлар изғиган ўлимхона.
Ёғоч ковуш ёўлдирамади,
Бир қадам олдинга чиқмади ҳеч ким.
— Қочибди! Оҳ, мен айтган эдим:
«Маҳбус доно бўлиб кетса гар,
Албатта қонида исён туғилар!»

Раҳмдилга

Сен айтдинг Фаррухзоднинг кўзида
Мингта тили бор деб, мингида ҳам дод.
Сенинг кўзларингда тили қирқилган
Минг битта созанда куй чалар — фарёд.
Осмонлар рақс тушар чириллаб телба,
Умрлар дарахтни қучоқлайди — куз.
Сен руҳга айланиб боряпсан, кўзинг
Кимнингдир пойидан қолган бир жуфт из.
Куй тинар, ишонгил, ҳар не адоқли,
Севги бу — келган сўнг кетмас бир меҳмон.
Бахтнинг тарозуси оғир қадоқли,
Юракни қўйдингми, не эрур бул жон.

* * *
Бир куни титраган қўлларимиз оқ
Қанотга айланиб қоладир.
Танбурдай жаранглаб йўллар вилоли
Қўшиқлар куйлашиб толадир.

Қалдирғоч кўз ёши билан ювилган
Каштали рўмолга ўранасан жим.
Парилар гул чайган мангу булоқдан
Сув олиб тутасан менга бир қултум.

Ичимдан минг йиллик банди баҳорлар
Куртаклар ёришиб келар мастона.
Мен бахтни кўраман, кўзларимга сурт
Қақнуснинг патидан олиб бир дона.

Шамол кечирилган ғамли кунларни
Фаслсиз шаҳарга бошлаб кетадир.
Ёруғлик уфурган қанот нур қилиб
Дарахтлар кўзига бизни экадир...

* * *
Биз кечикиб келдик, тақдирнинг
Карвони таланган, хуржуни бўм-бўш.
Қароқчилар эса, қароқчилар — биз,
Тикилдик, тикилдик, тилларимиз тош.
Етим қолган оч севгимизга
Едирдик таом деб куйган юракни.
Сўнг масъум дарахтга ёлвордик, сўраб:
Вужудни берайлик, сенга керакми?

Ҳеч нарса қолмади, бизлар бегуноҳ,
Хазонлар, овозлар, нурлар ҳам ёлғон.
Бизлар бахт сўраган соҳибсеҳрнинг
Ўзи талангану руҳлари урён.

Қани кел, эй қора булут, куй,
Пичоқлар қинини — кўзларни тўлдир.
Излар қолмасин, ерни юв, карвон
Кетаверсин, энди сен бизларни ўлдир.

* * *
Оқшом чўқар — ғариб нортуя
Ёнбошлайди мешлари билан.
Тўкиларкан қоп-қора сиёҳ
Ой қилқалам ясар патидан.
Сен келасан сузиб, пойингдан
Майсазорга таралар анбар.
Эрkning ширин эртагин тинглаб
Сусанбилга бошлаймиз сафар.
Атиргул май ташир — мулозим,
Сипоҳиси созанда қушлар.
Бозорларда хаёлга қўшиб
Сотилади сеҳрли тушлар.
Тахтиравон болаликники,
Хизматида юнус балиқлар.
Дарёларда шод елиб юрар
Кабутарлар тушган қайиқлар.
Қизалоқлар хино сайлига
Сув устидан боришар юриб.
Тахт ёнида бизни кутишар
Маликалар мусаллам туриб.
Тўрвасини ағдаради тун,
Хушбўй келар қора сумбулдан.
Юлдузларни териб кетамиз
Қайтарканмиз биз Сусанбилдан.

қилиши тилчи домламиш Шермат акани эслатади. «Сиздан яхши тилчи чиқарди, бекорга инженер бўлгансиз», деб амакини кўтариб қўяман.

Мақтов ёқмайди одам кам, амакиям талтайиб кетади: «Юринг,— дейди тирсагимдан тутиб,— бир оёқларнинг чигилини ёзиб келайлик».

Аёлларга муносабат масаласида унинг таъби жуда ҳам нозик, диди ҳам баланд. «Сартарош жувоннинг кўзлари чиройли»,— деди бир куни. Бу пайт мижоз йўқлигидан зеркибми жувон тошойна қаршисида ороланиб ўтирарди. «Қўллари бирам майинки... Сиз ҳеч соч олдириб кўрганмисиз?», деди амаки юзи ёришиб.

Мен ҳозир у кишининг кўнгли тўлиб турганлигини, агар бирон туртки бўлса, жуда ажойиб, теша тегмаган фикрлар айтиши мумкин эканлигини пайқадим ва жўрттага: «Меникини сира олмайди»,— деб жавоб қилдим. «Йўқ, сиз унга бир соч олдириб кўринг»,— деди амаки.

Амаки яна нимадир демоқчи эди, бўлмади, оптимиздан етиб келган сартарош жувон гапимизни бўлиб қўйди: «Амаки, телефон қилиб олсам майлими?»

Жувоннинг овозини эшитиб, иккимиз бирданига унга ўғирландик. Амаки малоҳатга ишқивоз бўлиб, мен эса ошкорча шайдолик билан термулдим. Тилларанг сочлари ораста қилиб таралган, киприклари узун, кўзлари ҳаворанг бу жувон қўлларини халати чўнтакларига тиққан, худди ялангликдаги қўш тепадай туртиб турган кўкракларини... Э, нимасини айтасиз, тирноқларига чиройига чирой қўшиб, уни оламга кўз-кўз қилиб турар

ТАНИШИНГ: ҲАСАН МАНЗУРОВ

Одам Ато давридан токи бу кунга қадар Бахтсиз бўлмаган ахир, доим инсон боласи. Еруғ жаҳон жаннати битмагандир сарбасар, уни намоён этар севгининг илк бўсаси... — юракнинг дардчил унлари. Оқ қоғоз юзига у неча аср аввал тўкилган, қатъи назар, татирли, яшовчан. Шунинг учун яшовчанки, инсоний кечинманинг энг нозик силсиласи жозиб муҳрини топган, шунинг учун татирлики, қачондир шу ҳолни сиз ҳам бошингиздан кечиргансиз, бильякс, шу ўйлар армон бўлиб юрагингизда ўрнашиб қолган. Одам боласи учун қачондир ўзи йўқотган нарсачалик, қайтмас бўлиб кетган муҳаббатчалик азиз нарса бўлиши мумкинми оламда! Шунинг учун ҳам Байроннинг ҳасрати туман каби бирдан руҳингизга сингиб киради ва, маъюс, кечинмалар дунёсига чўмиб қоласиз, дилингизда беозор галаён қўпади.

Барчинойнинг дарду охи, Бойчиборга ўтинчию чеккан нола-си сизни безовта қилмаганми? Безовта қилмаганми сизни Анна Каренинанинг ишқий тўлғоғи, надоматлари! Еш Вертернинг изтироблари!..

Уззу кун қоғозга кўмилиб лойиҳа чизган олим ҳам, кўкрак қафасини ёриб хаста юракни операция қилган жарроҳ ҳам кечқурун уйига келади, серғалва оламдан узилиб, толғин, ҳувиллаган кулбада якка ўзи қолади, ана шунда ниманидир кўмсайди у, қўлига китоб олади ва... аслига қайтади, ҳа, мумтоз Сўз яратган эгам каби жами одамзодни бир нуқтага йиғишга қодир, хуллас, унинг ўзлигига қайтишида мунис Аннаю Барчинойлар ҳамдам бўладилар. Улар Замза сингари аллақандай жонивор шаклига кирмайди, — содда, чўчитмайди, — муштипар, дилинга озор бермайди, — мушфиқ, шунинг учун ҳам кўнглига жуда-жуда яқин, шунинг учун ҳам дардингиз дарддош. «Жоконда» каби бу асарлар ҳам Жойс, Сальвадор Дали жавахирлари қатори, гарчи бир қадар ибтидоний туюлса-да, улардан кейин ҳам, яъни ҳаёт бор экан, яшайверади...

«Ғаройиб мактуб»ни [Тўхтамурад Рустамов] ўқигач, дафъатан шу ўйлар хаёлимдан кечди, кейинчалик Собир Унарнинг «Жинкўчадаги муштипар», Назар Эшонқулнинг «Уруш одамлари» дилимда шундай туйғу қўзғайди...

«Биласизми, амаки, оламда шундай бир чиройли қиз бор: Ольга Мешерская...» титроқ кўнгил торининг инжа садоси, бевош туйғуларнинг силқиб чиқиши бу. Ёзувчиликка иштиёқ-

эди гўё. Ҳа, иккимизнинг ҳам ҳушимиз оғиб қолди.

— Хўжайнимга телефон қилиб олай,— деди аёл ялингансимон.

Олдин амаки ҳушига келди.

— Марҳамат, марҳамат, бемалол,— деди у шошиб. Қилиб юбордим. Амаки шап этказиб катта кафтлари билан оғзимни беркипти.— Кулманг, аёлда нохуш таассурот қолдираман.

Гўзалликнинг қудрати чексиз-да, у бизнинг туйғуларимизни жўштиради, олижанобликка ундайди. Тип-тиник осмонга тикилиб туриб, унинг бағрига сингиб кетгинг келаётганини туясан. Чиройли қизларга дуч келиб қолсанг, ҳатто ўлимдан ҳам қайтмайсан, туйғуларда гап кўп. Шундай ҳислар бўлмаганда оппоқ кийиниб, энгил одимлаётган қизни капалакка қиёс қилармидик, уларнинг гўзаллигидан баҳра олаблармидик.

Амаки бу фикрни кўп такрорлади. У киши гўзалликни борича туя оладиганлар хилидан. У ҳамма нарсадан нафосат қидиради. Топса — бас, худди конфет шимиб роҳатланаётган боладай лаззатланаверади. Мен эса аксиман: кўчада фақирга чиройли қизлар ёлғиз дуч келса борми эшитган сўзини бир умр эслаб юради: «Жонидан!» Унга қарата шундай дейишим мумкин ва яна... бунга ўхшаш сўзларнинг тури кўп. Жумлаи жаҳон нима деса дер, яширмайман, гоҳо икки болали жувонга ҳам шундай ҳайқирсанг, тани яйрайди, кўзлари сузилиб кетади. Энди-и... шу ўйда: «Жонингдан!» — деб шاپалоқ еган пайтларимиз ҳам бўлган...

манд йигитнинг маҳзун ўйлари, «бевахона»да насиб этган ишқий саодат ва кўргулик ҳасрати «Ётоқхонадаги ҳангома-лар»да анча тиниқ ифодасини топган.

Муҳаббат мавзудаги бўлак асарлардан унча тафовути йўқ бу ҳикоянинг, азалдан бор бўлган Қоработир ва азалий ихтилофлар асар асосини ташкил этади. Фақат маъшуқанинг хиёнатдан сўнгги ҳолати, нимадир бўлганлигини сезатуриб, Қоработирнинг лоқайдлиги ва ошиқ йигитнинг: — Кечирасиз, — дейиши, сўнг эшикни ёпиши, ёпганда ҳам ўзи қулфланиб қолсин учун атай қаттиқроқ ёпиши... яъни, фожиага муносабат бирмунча ўзига хос. Худди шу саҳнада муҳаббат тақдирига ва айтиш мумкинки, ҳаётга нечоғлик юзаки қарашимиз, шунга кўникиб қолганлигимиз сезилиб туради. Ёзувчиликка иштиёқ-манд биргина йигитнинг қулфати эмас бу, бу ўша — Ольга Мешерскаяга қиёсланган санамнинг, замонавий Қоработирнинг, умуман, аксар ёшларнинг бирдек фожиасидир.

Зулайҳога дахлдор гаплар маъхум дейсизми, шаклий янгиликка соддадилларча уриниш дейсизми, тили ғализ, қолаверса, ортиқча тафсилот хийлагина дейсизми, майли, ҳеч ким сизга эътироз билдирмайди, ахир, барча бошловчилар ҳам шундай нуқсон ва камчиликларга йўл қўядилар-ку. Гап бунда эмас, гап шундаки, Ҳасан Манзурнинг илк қадами хуш ёқади кишига. Зеро, кечинмалар татирли. Ҳикояни ўқиб чиққач, рост-да, инсон фақат иродасини синамоқ учунгина тўғилмайди-ку ахир, ҳаёт деганлари ҳам қама-қамаю мажлисбозлик, авбош курашлардан иборат эмас-ку, деб ўйлаб қоласан киши, армонли хотира, ширин хаёллар дилингни банд этади ва олам кўзингга жозибали кўрина бошлайди...

Ғаффор Ҳотамов

Ҳасан МАНЗУРОВ. 1960 йил Наманган область Чуст районидаги Каркидон қишлоғида туғилган. Совет Армияси сафида хизмат қилган. Тошкент кабель заводида дурадгор, экскаватор заводига юкчи бўлиб ишлаган.

Тошкент Давлат университети ўзбек филологияси факультетининг кечки бўлимини тугатган. «Ёшлик»да илк бор чиқиши.

— Нега жимиб қолдингиз? — дейди амаки. Мен унга бу ётоқхоналар билан боғлиқ бўлган ҳаётимдаги энг яхши воқеаларни айтиб бераман. Биз гулзор орасида қўйилган ўриндиқларнинг бирига бориб ўтирамыз.

— Биласизми, Ҳомиджон, — гап бошлади амаки, унинг одати шунақа: бир муҳим гап айтмоқчи бўлса, сизга тик қараб туриб олади. Кўзларингизни яширгани жой тополмай қоласиз.— Мен сиз тенги йигитларни кўп кузатаман, дилим оғриydi, ёши йигирма бешга борса-да, на ўқийди, на ишлайди, на орзуси, на оиласи бор. Мен кундузи бозорда гул сотиб, кечаси қоровуллик қилаётган болаларни айтганман.

Амаки мени дўстона қўлтиклаб олади. Оиладан гап кетса, юрагим зирқирайди. Амаки эса билиб-билмай яраларимга туз сепади. У билмайдики, ёнида бораётган йигитнинг ёши аллақачон йигирма бешдан ўтиб кетган, ўқишдан қатъи назар, у ҳам ёлғиз. Амакининг назарида, келажак пойдеворида фишт қўйиладиган палла бу. У кечроқ уйланиш тарафдори. Мен унинг фикрига қарши бирон нима деёлмайман, десам, нуқтаи назаримга зид тарзда яшаётган бўлиб чиқаман, буни ошкор қилишни эса истамайман.

Танҳоликда кечаётган умр умрми? Ёлғизлик азоби баъзан жон-жонимдан ўтиб кетаётганини, тўрт девордан иборат ҳужрамни кўргани кўзим бўлмай кўчага чиқиб, дарбадар кезиб юришимни амаки билармикан? Йўқ билмайди у. Ишдан қайтган ёзиб-чизиш билан машғул бўлади, деб ўйлайди. Шунинг учун ҳам мени яхши кўради. Шунинг учун ҳам қизлардан гап очиб, бир оз бўлса-да, «жиддий мавзу»дан мени чалғитмоқчи бўлади. Бу ҳам ўзига хос яхшилик.

— Битта олмага тош отаверсангиз, охири уриб туширасиз, ютуқ — сизники, умуман, саъйи-ҳаракатингиз мени қувонтиради, — дейди амаки, — изланиш лозим. Ҳаракат самарани таъминлайди.

Сайр қилишда давом этамиз. Ётоқхоналарга тегишли мўлгина ҳовлини айланиб чиқиш учун ҳам анча вақт керак. Ҳар кимнинг ўз дарди бор, юраверамиз. Юрган сайин хаёлларинг чигаллашаверади ва охири ўзининг маъносини йўқотади. Шунда сайр ҳам жонингга тегиб кетади. Гоҳо мен, одам бўлманми, деб ўйлаб қоламан. Биламан, буларнинг бари ўткинчи, лекин хаёл хаёл-да, ўйлайверасан киши. Баъзан ҳамма нарсага қўл силкиб уйга қайтгим, қишлоғимнинг шумтака болаларига дарс бериб ўқитувчилик қилганим маъқулдир, дейман. Жумлаларингни ўхшовсиз, маза-матрасизлигини туйиш, беормон тунлар укувати...

Худди шундай иккиланишлар билан ёзмай юрган кунларимни ўйласам қўрқиб кетаман. Даҳшат. Ҳеч вақо қолдирмасдан, ҳеч нарса қилмасдан яшашдан ёмони ҳам борми?

Умидлари... Умидлари. Умидлари кўп унинг, ҳаракати ҳам чакки эмас, фақат рухий хотиржамлик, кўнглига таскин берувчи дўстими-ей, хотиними-ей, севгилими-ей, шунга ўхшаш алланимаси йўқ, холос.

— Одамларни ҳайратга солиш қийин бўлиб кетди, амаки, — дейман. У кулади. Кулги унга қизларга ярашгандай ярашади.

— Ҳамма буюклар ҳам бирданига тан олинмаган, Ҳомиджон. Ҳатто ўзимизнинг Қодирий ҳам, — дейди амаки. Доимо у бошқаларга ўхшамаган тарзда сезилар-сезилмас киноя қилади. Кейин тип-тиник осмонга ўйчан тикилганча тек қолади. «Яна бирор фикрни андозалапти», деб хаёл қиламан. Рост чиқади.— Битта қалдирғоч кўрингани билан баҳор келмайди, сиз адабиётда, анови дўстингиз расомчиликда, яна бири мусиқа соҳасида отилиб чиқсагина юксалиш бўлади. Ана унда одамлар чинакам ҳайратга тушадилар. Кишиларни ҳай-

ратга солмоқ учун изланиш, меҳнат керак. Сизлар ҳаммаларинг мижғовсизлар. Мен сизларга тан бермайман, йиғлоқи қизларга ўхшайсиз. Лекин кўзёши билан ҳам кўпчиликни ҳайратга солиш мумкин...

Амаки иккаламиз келиб офтобрўя жойга ўтирдик. Шу пайт сартарош жувон қайтиб супага чиқди.

— Раҳмат амаки, гаплашиб олдим, — кичкирди у. Иккимиз суратга боққандай унга термулди. Сентябрь қуёшининг беозор нурлари жувоннинг халати остидаги новвотранг кўйлагига қадди-қоматининг ҳар бир нуқта-сигача ёритиб турарди. Мен князь Андрей Наташага дуч келганда қувонгандай қувондим. Амаки ҳам хурсанд эди, оламнинг чегараси бор-у, хурсандчилигимизнинг ниҳояси йўқ. Иккимиз жилмаярдик. Одамларни сояга ҳайдаётган сентябрь қуёши бизга хуш ёқарди.

— Сиздингизми? — сўради амаки, — шу жувоннинг кўзлари Наташаникига ўхшайди.

— Қўллари Ольга Мешерскаяники, — қўшимча қилдим мен.

Баъзан мана шундай байрамона тус оладиган бекорчи кунларим борлигидан ҳам қувониб кетаман. Сўнг бир-биридан ажойиб жумлалар мусиқий оҳанг касб этиб тизилишиб кела бошлайди. Қисса қилса арзигулик сюжет ҳам топила қолади. Ҳамма нарса кўзимга сирли ва жозибали бўлиб кўрина бошлайди. Ҳаммага яхшилик қилгинг келади. Ҳовлида ирғишлаётган болаларга қўшилиб ўйнай бошлайман. Қани энди, шундай кунларнинг адоғи бўлмас...

Гапни гапга улаб ҳовли айланишда яна давом этамиз. Йўлакда рўбарў келган Тамара саломлашиб ўтиб кетади. Мен унга қараб куламан, у ширин жилмаяди-да, бармоқларини ўйнатиб ўзича эркланади. Амакига ўгирилиб, менга савол назари билан қараб турганлигини кўриб кулиб юбораман. У ҳам муғомбирона жилмаяди.

— Кеча оқшом стадионда шу қиз билан ўтирганмидингиз? — дейди, икки қўлини белларига тираганча. Мен жавоб бермайман. У узоқ жим туради-да, кейин: — Камуйиқу бўлиб қолганман, айланиб юриб киргандим, сизлар боракансизлар. Уялмасин деб... — Амаки бўйнимга шапатайди. — Яхши қилмаяпсиз, Ҳомиджон, у ёшилик қилаётгандир, лекин сизнинг ақлингиз жойидаю. Уят бўлади.

Амаки яна бир нималар дейди. Эгилган бошни қилич кесмас қабилида индамай туравераман. У кўзойнагини олиб рўмолчаси билан артади. — Боринг, сиз ҳам мизфинг, мен ҳам дам оламан, дармон бўлади. Кейин дарсингизни қиласиз.

Итоаткорона ётоқхонанинг қоровулларга ажратилган бўлмаси сари йўл олдим. Одатда, беғам, хушчақчақ кишилар тез ухлашади. Анчадан бери бу қадар тез ва ширин ухламаган эдим. Қанча вақт ўтди, билмайман, бўйнимда ўрмалаётган пашшаларгина ғашимга тегиб ўйғондим, кафтим билан ураман, кетмайди, қурғур кўзларимни очишга эса хоҳиш йўқ. Шундай маза қилиб ётибманки, ҳеч сўраманг. Охири бир пашша бурнимга юғирдию ирғиб ўрнимдан туриб кетдим. Қиз боланинг кўнғироқдай кулгиси қўлоғим остида жаранглади. Нима гаплигини англамаган ҳолда жилмайдим, у ҳам жилмайди-да, кичкина, мулойим қўлчаларини пешонамга қўйди. Мен уни тутиб лабларимга олиб бордим.

— Иссифинг йўқми? — деб сўради у.

— Борган сари ширин бўлиб кетяпсан-да, — дедим мен.

— Ичинг куйсин!

— Фариштам...

Мен уни худди кечагидай шартта бағримга тортмоқчи эдим-у, чаққонлик қилди.

— Юр, — деди сўнг, — опам ишга кетди.

Четдан қараган кишига буларнинг барчаси ғалати туюлади, аслида эса уларнинг танишувига қизнинг ўқитилишига йигитнинг бир қадар тортинчоқлиги сабаб бўлди. У қайлиги билан опасиникига келганлигини, кейин негадир йигити қайтиб кетиб, Тамара ёлғиз қолганлигини, зерикканида ётоқхона атрофида айланиб юришини ҳамма яхши биларди. Ҳар гал дуч келганда Тамара салом берар, у эса алик оларди. Кўп ўтмай жувон уни кўрганида жилмайиб кўядиган одат чиқарди. Дастлаб бунга Ҳомид эътибор бермади, нима қипти, қиз бола, устига устак мусофир, зерикади.

Умуман олганда, Ҳомиднинг севимли машғулоти китоб ўқишу қалам тебратиш эди. Кўп ёзарди, бироқ ёзганларидан кўнгли тўлмас, юрак ютиб редакцияга кириб боришга эса журъати етмасди. Унинг бирдан-бир маслаҳатчиси адабиётшунос дўсти бўлиб, у ҳам қишлоқда яшар, йилда бир-икки келар, шунда табиийки, умри Ҳомиднинг қўлёмаларини титкилаш билан ўтарди. Баъзан ачитиб гапирар, баъзан мақтаб қоларди у. Ҳомиднинг кўнглини кўтариб турган ҳам шу йигит эди. Дўсти кетгач, ўзини у етим қолгандай ҳис этар, ҳеч нарсага қўли бормас, ахийри кўчага чиқиб, боши оққан томонга кетарди. Суриштириб келса, борадиган жойи ҳам йўқ, лекин начора, юрса дарди енгиллашади. Шунинг учун ҳам айланар, борар жойи бўлмаса-да, кўчани тўлдириб юрган одамларни кўриб унинг дили равшан тортар, чарчагач ҳам уйга қайтишга кўнгли бўлмасди, тўрт девор орасида ким ҳам кутарди уни?! Ахийри шаҳардаги кинотеатрлардан бирининг кассасига яқинлашарди. Ёлғиз ўзининг кинога киришинг ҳам хунук-да. Кассир аёлдан тортиб навбатга турганларгача сенга қараётгандек, ачинаётгандек, гоҳо устингдан кулаётгандек туюлади.

Ҳомид бундай пайтлар хотиржам кўринишга ҳаракат қилади. Бошқаларнинг назарида, шунчаки, вақт ўтказиш учун кинога тушаётгандек таассурот қолдиришга уринади. Зимдан одамларни кузатади: ҳар ким ўз жуфти билан, бири — хотини, бири — қизи, яна бири кампири, жиллакурса жазмани билан навбатда турибди. Билет олганлар эса соя-салкинда сайр қилишади. Бахтингни кўз-кўз қилишдан оромбахшроқ туйғу бормикан ўзи!

Гарчи у атрофга беписанд назар ташлаётган бўлса-да, ичини ит таталайди. Наҳот умр бўйи шундай кўйда яшасам, деб ўйлайди. «Ҳамма севишганлар севган пайтларида талантлидирлар». Лев Толстой бежиз шундай деб ёзмаган. Бундай фикрлардан у бутун бир бошли тўп-лам тайёрлаган эди-я.

«Сен ҳеч кимни севмайсан, шунинг учун ҳам жумлаларингда на гўзаллик, на меҳр бор, курук, сувсираган, сўнгги кунларини яшаётган атиргулдай сўлгин». Унинг хаёллари адоқсиз эди. Қизиғи шундаки бундай хаёллар уни толиқтирмасди. Аёллар ичра ўзига ҳамдард, ҳамфикр тополмаганидан куюнарди, холос, у севинса севиниб, куйса куйиб яшайдиган аёл борми бу оламда? У Ҳомиднинг ушалмас армонига айланган эди. Не-не қизлар билан танишди, бари дўст эди, дўстлигича қолиб, кейин бутунлай унут бўлиб кетдилар. Фақат Зулайҳо... Зулайҳо булар қаторига кирмайди. Бу қизнинг ўзи бир олам эди, шунинг учун ҳам... узоқ вақтгача ўйлана олмайд юргандир балки? Уйлангач, омад кулиб боқмади...

Доим шундай: журъат қилиб билет олади-ю, аммо залга киришга юраги бетламайди, хиёбонлар оралаб Зулайҳо билан юрган йўлларида кезинади. Кейин бу хиёбонни энди қоралай бошлаган ҳикоясида тасвирлайди. Хотиралар унинг дардларини янгилайди...

У кўлидаги китобини тиззалари устига қўйди-да, аёл-

лар ва болалардан бўшаб қолган ҳовлини кузата бошлади. Бундай пайтларда унга ҳалақит беришмаса, ўйга чўмиб соатлаб ўтириши мумкин. Бугун эса... таниш қадам товушлари унга тинчлик бермасди. Қиз жилмайиб нари томонга ўтиб кетди, Ҳомид ўрнидан турди-да, бориб унинг йўлини тўсди.

— Зерикдингми? — деди ҳамдардлик билан. Қиз яна кулди ва бош бармоғини бўйнига тираб, «мана бундоқ жонимдан тўйдим» деган маънода ишора қилди. Кейин ҳовлига чиқибди. Ҳомид ҳикояларидагина қизлар билан осонгина тил топишарди. Аслида эса...

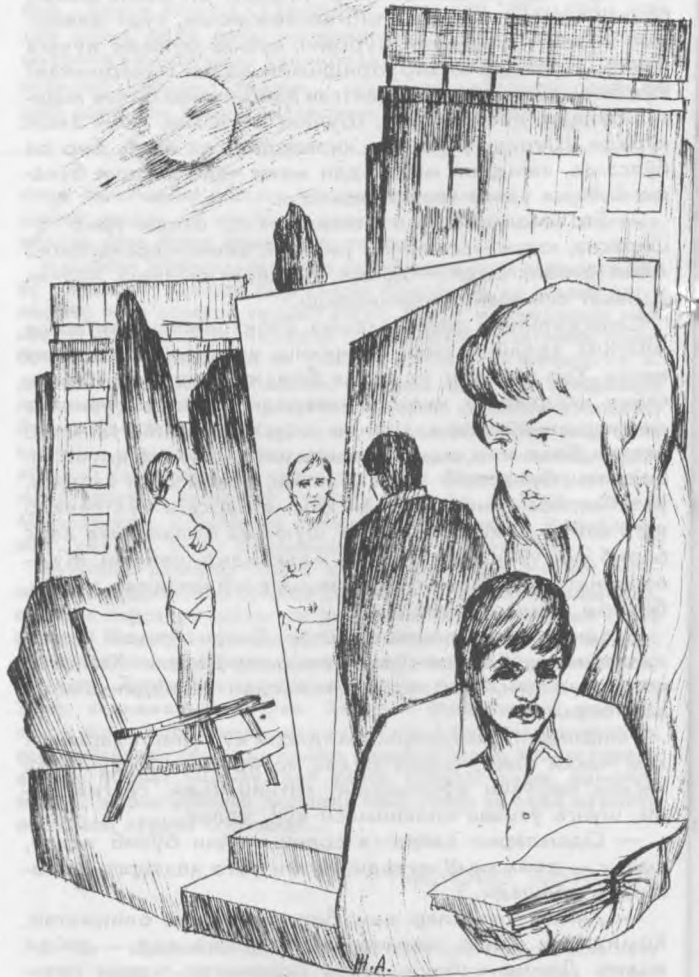
— Йигитинг кўринмайди? — деб сўради у.

— Ишга қабул қилишмади, пулиям тугади, кейин кетди-қолди.

— Заводга олиб бордингми? Опанг ўша ерда ишлайди-ку.

— Обордик, у «ўтириб чиққан», ишга олишмади.

Қамоқдан чиққан йигит ва ёшгина қиз... Ҳомид ўйлаб ўйининг охирига етолмади.

— Қандай таниша қолдинг? — деб сўради у.

— Нима десам экан, лагердалигида уларни бизнинг совхозга, картошка теришга олиб келишарди. Тўғри, бизга яқинлашолмасди-ю, орамиз ҳам унча узоқ эмас-

ди-да. Бир-биримизни таниб қолгандик. Қачон қарама, мендан кўз узмасди. Аввалига кўрқдим. Кейин кўнликдим. Бир куни сира картошка термади, ўртоқлари орасида туриб менга ғалати ишоралар қилди, ажабландим. Менга кўрсатиб бир нималарни кўмдими-ей, биз кетгач, ол, дедими-ей. Лагердагиларни қоронғи тушмай олиб кетишади, қочиб кетишмасин, деб кўрқишса керак-да.

Тамара унинг ёнгинасида ўтирар ва болаларникидай соддадил кўзларини ундан олиб қочмасди. Ҳоҳида унинг тирсаги Ҳомидга тегиб кетар, кундуз сочиндан таралган ёқимли бўй бошини айлантириб юборар, ҳаяжонланганидан қизнинг нима деяётганини ҳам англамасди.

— Кейин нима бўлди? — деди у қизни яна гапга солиш илинжида.

— Айтяпман-ку, — деди қиз қошларини чимириб. — Бошида кўрқдим. Уларни ҳаммасини машинага солиб олиб кетишгач, қоп олиб келиш баҳонасида ҳалиги жойга бордим. Кавладим. Иккита узук, бўйнига тақадиган занжир, хат чиқди. «Шуларни сот, алдамайман, ҳаммаси соф тилладан, камида уч минг туради. Узукларнинг биттаси сенга. Эртага яна олиб келаман. Пул асраб қўй. Алдашни хаёлингга келтирма, нақ сўяман». Бориб бу гапни ойимга айтдим. Дадам кетиб қолган. Ойим заргар бўлиб ишлайдиган танишимизникига борипти. Бўлса, яна опке, депти ҳалиги, нақ тўрт минг сўм санаб бериб. Биласанми, бу қанча пул?! — Қиз ҳеч нарсани яширмасдан болаларча соддадиллик билан ҳикоя қиларди.

— Ке, олдин танишиб олайлик, мени исми Ҳомид, сеники-чи? — гап мавзуини бурди йигит.

— Тамара, — жавоб берди қиз.

— Ундан кейин нима бўлди?

— Эльмир қутулиб чиққунча беш-олти марта тақадига нарса қолдирди, анчагина пул бўлди у, кейин бизникига келиб уч-тўрт кун турди.

Қиз шундан кейин жимиб қолди, ниманидир айтишга қийналгандай бўлди-ю, табиатан эркин ўсганлиги боисми, кулди ва яна сўзида давом этди. — Москвада, Тбилисида бўлдик, бир ой Қора денгиз бўйида юрдик. Пулимиз камайиб қолгач, бу ёққа — опамникига келдик.

Ёқимтой қиз Ҳомиднинг кўнглига ўтиришиб қолган эди. Манглайи кенг, сочлари сийрак, кўзлари совук чакнайдиган, билагига яланғоч аёлнинг сурати солинган йигит ёдига тушганида гарчи у чўчинқираса-да, (билиб бўладими, «ўтириб чиққан»), Тамаранинг қарашлари юрагига ғулу солиб, нима қилиб бўлса ҳам унинг кўнглини олиш пайдан бўлди.

— Юр, айланаб келамиз!

Тамара олдин билагидаги соатига қаради, сўнг жиламайди ва сайр қилишга майли борлигини сездириб қўйди.

— Юра қол, қара, ой чиқяпти, томоша қиламиз, — у қизнинг билагидан тутди. Ҳақиқатан ҳам ой чиқаётган, атроф эса жуда сокин эди. Қиз унга эргашди. Елкалари бутунлай очик, шу кўйлақда у бағоят жозибали кўринарди.

— Жудаям очилиб кетибсан! — Йигит жўшиб бораётган ҳисларини тиёлмай унинг билагидан тутди.

— Ёлғон, — қиз эркаланди. Бу — ўзининг малоҳатию шунинг таъсир кучига ишонган малакнинг гапи эди.

— Рост! Йўқса сенга бунчалик шайдо бўлиб қолмасдим! — дея очикчасига кўчди Ҳомид.

— Ростдан ҳам сенга ёқаманми? — Қизнинг кўзлари оловланди.

— Бўлмаса-чи!

У қиздан таралаётган хушбўйдан боши айланаётганини сезди, ишонқирамай унинг қўлларидан тутиб, юзини

яланғоч елкасига босди ва ҳақиқатан ҳам сархуш бўла бошлаганлигини сезиб, кўзларини чирт юмди.

— Қўйсангиз-чи, ахир, ҳалигина танишдик-ку! — дея шипшиди Тамара. Ҳомид бир нима дейиш зарурлигини пайқади, аммо тили айланмади. Ниҳоят, етти ухлаб тушига кирмаган гап тилига кўчди:

— Қандай китобларни ўқигансан?

— Ҳарбий мемуарларни...

Қиз қиноя қилиб айтдики бунга, ёки бошқамга, Ҳомидга қоронғи, лекин нима бўлганда ҳам унинг хипча белидан тутиб, сийнасига юзини босганида, Тамара дурустроқ қаршилиқ қилмади. Кеча мафтункор эди, кўкда тўли оҳ чарақлар, майсалар бўйи кишини маст қиларди, тагин бу ойдаи санам... Ҳаммаси китобларда ёзилгандай, йўқ, энди китоблардаги тасвирдан фарк қилиб унинг ич-ичидан титроқ турди, аввал оёқлари, кейин қўллари... Ана шу титроқни енгил учун умр бино бўлиб қилмаган ишни қилди, у қизни маҳкам кучиб елкаларидан, бўйинларидан ўпа бошлади.

— Намунча ширинсан?! — Бу жумлани у хушбахт онидан юз бор такрорлагандир, чунки ҳушига келганида ҳам шу гапни айтиб турар эди, чамаси бу қизга ёқар, энди унинг ўзи ҳам оловланиб, ажиб назокат билан Ҳомидни қучар ва ўпарди.

«Упиш деган мана бундай бўпти-да, мен шуниям эпловмайман». Ҳомиднинг қўллари бўшашди, гўё номигагина қизнинг белидан тутиб турар эди. Тамара қилмишидан уялган бўлди, ҳалигина танишиб... Энди уни юзига қандай қарайди?! У мушукдай чакқон ҳаракат билан Ҳомиднинг кучоғидан чиқди-да қочди...

III

Тамара уйғонганида дераза пардасидаги йиртиқдан ипақдай бўлиб узун нур қуюлиб турар, атр-упанинг анвойи бўйига хона кўмилган эди. Қўлларини у тўшак устига чиқариб бармоқларини ўйнаганча ҳузур қилиб керишди.

Тамара бундай пайтларда ёқимтой гўдақдай ширин бўлиб қолар, ўзининг қилиқларидан ўзи завқланар эди. «Ёлғиз яшаш яхши экан, — деб ўйлади у. — Энди сираям эр қилмайман». Тиниқиб ухлаганидан руҳи тетик, кайфияти чоғ эди. Унинг бу ҳолати ўнлаб жойидан қайнаб сув чиқаётган булоққа қиёс этгулик: бир пайтнинг ўзидан бир-бирига зид турфа фикрлар хаёлидан кечар, ҳозиргина ёлғизликда яшашга талабгор бўлгани ҳолда тагин кимгадир эркалик қилгиси, ўзининг бу қувончини яна ўша билан бўлишгиси келар, бироқ шундай киши йўқлигидан ғашланарди. — Йўқ, мумкин эмас, — пичирлади қизнинг лаблари. У ёстиқнинг юмшоқлигию оромбахшлигини туяр, бироқ ҳадеганда ана шу оппоқ ёстиқда ўрнашиб қолган ва ҳозир ўзи рад этаётган «кимса»нинг ҳиди дил-дилини ўртаётганлигини тан олишни истамас эди.

У шиддат билан кўрпани устига тортди-да, мушук боласи каби ғужанак бўлиб кўзларини юмди. Тамара шундай ётишни хуш кўрар ва баъзан соатлаб қимир этмай ўй ўйларди. «Эльмирнинг кетгани яхши бўлди, — деб ўйлади у.

Ҳа, Эльмир ҳозир унинг ёнида бўлганида мушук боладай эзғилашга тушарди... Тамарага нимадир бўлди, шахт билан ўрнидан турди-да, тўшакни итқитиб ташлади, сархуш хаёлларга берилди. Рост, кундузлари у Эльмирни ўйласа, қандайдир яхши кўрадигандек бўлар, эркалик қилишга ҳам журъат этар, кечқурун бир ёстиққа бош қўйишлари билан тўсатдан у даҳшатли кўрина бошларди, уйқуси қочиб ёнида ётган маймунсифат кимсага кўрқа-писа қарар экан, унга тегиб кетиб уйғотиб

юборишдан чўчирди ва тўшакни бир четида ғужанак бўлиб ётганча тонг оттирарди.

Тамара ўзига у жуфт бўла олмаслигини анча кеч — Қора Денгиз бўйида сайр қилиб чўмилиб юрган пайтларида англади, Эльмирнинг лоқайд ва ҳар гал совуқ нигоҳига кўзи тушганида шунга икром бўлар, эзилар эди. Эльмирга тушуниб бўлмасди, гоҳо ундан сергап одам йўқ, гоҳо уззукун дамини чиқармай юрарди. Ҳа, шу кунларда Тамара хаёлий ёқимтой йигитини кўмсай бошлади ва Эльмир билан ётиб юрганидан уялиш ҳиссини туйди. Арзимас гапга ҳам инжиқлик қилиб жанжал чиқариш пайида бўлди, аммо Эльмир шундай совуқ муомала қилдики, жанжал чиқариш у ёқда турсин, қаттиқроқ гап айтишга ҳам имкон туғилмади. Уша кечалар сочини силаётган бу қўл қон тўкканлиги Тамаранинг ёдига тушди, вужудида титроқ, юрагида кўрқинч пайдо бўлди, кўп йиғлади... Кўникканди ҳам... Йўқ, кетгани яхши бўлди, қайтиб келмагани дуруст.

У нохуш хаёллардан қутулиш учун ҳам ўрнидан турди-да, бориб дераза пардаларини очиб юборди.

Сентябрь. Куз. Ётоқхона олдидаги яшил майдону дов-дарахт, боғ-роғларга тўшалган шудринг қуёш тафтида парланиб шаҳар узра туман каби ёйилиб кетган эди. Тўққизинчи қаватда туриб, осмоннинг тиниқлигию уфққа туташ яшилликни кузатар экан, кўнгли равшан тортди, жилмайди, ўтган кунни Ҳомид билан етаклашиб юрган йўлакка кўз ташлади. «Ҳалиям кеч эмас,— деб ўйлади у. Назарида, аллақачоноқ боши берк кўчага кириб қолган-у, қайтиб чиқишнинг иложи йўқдай эди, юраги увишди унинг.— Ҳомид ҳамма гапдан хабардор бўлсам яхши кўраман, деб айтди-ку. Мабодо шундай бўлмаса-чи? Йўқ, гапи рост, яхши кўради! У ҳали ёш, чиройли».

Тамара деразадан ташқарига тикилганча белига тушиб турган тилларанг сочларини тўзғитиб тартибга солди; қуёш нурида парланаётган шудринг каби гўё айбу гуноҳдан фориғ бўлаётгандек, Ҳомиднинг олдида ўзини маъсум ҳис эътиборлади.

«Намунча ширинсан!» — Шу сўз унинг қулоқлари остидан кетмас, тортинчоқ Ҳомиднинг меҳр билан боқувчи кўзлари: «Мен сени сира-сира алдамайман» — деяётгандай бўлар эди. У эринчоқлик билан ўрнини йиғиштирди-да, елкасига халатини илиб ювингани чиқди. Келиб, иштиёқ билан опасининг пардоз столига ўтирди. Энди Ҳомид унинг ёнидан жилиб бўпти! Бугун у навбатчи.

Тамара қўлига сумкасини олиб нон харид қилиш баҳонасида биринчи қаватга тушди. Қоровул ўтирадиган бўлмада ҳеч ким йўқ, стол устида турган китобгина Ҳомидни шу атрофда эканлигидан далолат берарди.

Ҳовлида ҳам йигитнинг қораси кўринмади, қайтишда дуч келарман деган умидда у магазинга йўл олди.

Тамара муюлишдан ўтгач, ҳовлида амаки билан юрган Ҳомидни кўрди, чиройи очилиб кетди. Чол қўлини ҳавода силкиганча йигитга бир нимани уқтирар эди. Гапга берилиб кетишганидан, Тамаранинг яқин борганини пайқашмади ҳам. Салом берган эди, йигит жилмайди, унинг шу жилмайишини ўзи: «Сен менга жуда жуда ёқасан», дегандай бўлиб туюлди унга. Шунинг учун ҳам, у, юр, дегандай қўлини ўйнатиб ишора қилди. Бироқ, Ҳомид буни пайқамасди, ўша маҳмадона чол билан сайр қилишда давом этди. Тамарани аччиғи чиқди, йиғлагудай бўлди, лекин кунни кеча унинг оёғига йиқилгудай бўлганлигини эслаб: — Боради, керак бўлсам, ўзи чиқади,— деб ўйлади.

Кейинги сафар... сабри чидамай айвонга чиқди-ю, сартарош жувонга кўзи тушди. Хипчабел, ораста, ёқимтой бу жувонга Ҳомид суқланиб қараб турар эди. Алам

қилди, дамини ичига ютиб: — Ҳали чиқса кўрсатаман,— деди ўзича. Тушга довур кутди, келмади, ахйири, сабри чидамай ўзи биринчи қаватга тушиб борди. Ҳомид китоб билан юзини тўсганча диванда ухлаб ётар эди. «Тағин булар қоровул эмиш,— у йигитнинг кўлидаги китобни секин тортиб олди: — Ухласа жуда ёқимтой бўларкан».

Ҳомиднинг уйқу аралаш пашша қўриши Тамарага шу қадар кулгили туюлдики, беихтиёр халати белбоғидан ип суғуриб олиб уни йигитнинг юзида юргиза бошлади. Ҳомид яна афтини буриштирди, кейин, кейин юзига шаппатилади, сўнг... ирғиб ўрнидан туриб кетди. Шундай шиддат билан турдики, қизнинг ўзи ҳам чўчиб тушди, фақат унинг ҳеч вақога ақли етмай кўзлари жовдираб турганлигини кўргач, қотиб-қотиб кула бошлади.

IV

Йўқ, у қизнинг ортидан чиқиб бормоқчи эмасди, ожизлик курсин...

— Боринг,— деди Тамара,— ўша сартарош хотинни олдига боринг! — У атай «хотин» деб айтди, аслида, у шундай жувонки хотин деб аташ гуноҳ, рашик келганидан шундай деди-да, сўнг хоҳласанг юр, дегандай ўгирилиб қийғоч қарадио оҳиста одимлай бошлади.

Тамаранинг рашик қилгани Ҳомидга хуш ёқди. «Ҳаётнинг ширинлиги — унинг гўзаллигида», — Ҳомид шундай деб тушунарди. Қизнинг халати сириб турган дуркун қоматию ҳар қадам ташлаганида кўриниб кетадиган оппоқ тиззалари...

Ҳа, агар, истаса мана шу қиз билан санокли дақиқалардан сўнг, Хемингуэй айтмоқчи, шохи парда тутилган, каравотга оппоқ чойшаб солинган бўлмада ёлғиз қолади ва унинг эҳтиросга йўғрилган ширин, ёқимли сўзларини эшитади. Кейин-чи? Ундан кейин нима бўлади? Ҳомидни ҳозир мана шу масала қийнар эди. Унинг назарида, Тамара назокат ила ўпишишлар, оппоқ тўшақлар, қайноқ эҳтирослар учунгина яратилгандай эди, холос. Йўқ, бўлмаган гап бу, у севиш учун, севилиш учун туғилган. Қизни хуш кўрмайман дейишга асоси йўқ, илк учрашувдаёқ уни ёқтириб қолган, журъатсиз бемаъни эҳтиёткорлик бу, субтисизлик бу, лекин уни қийнаётган бу ҳам эмас, икки ҳафта бурун Тамаранинг «бегона» билан бир ёстиққа бош қўйгани... Шунга қарамай, бугун ўзини жуда яқин олаётгани...

Уй анча ораста эди. Қўш парёстиқ қўйилган диваннинг бош тарафида турган қизнинг тунги кўйлагига кўзи тушгач, унинг бадани жимирлашиб кетди. Шу чоғ эшик ичкаридан қулфланди, Тамаранинг оёқ товушлари яқинлаша бошлади.

Аввалгидай унга тик қараб туришга қиз журъат этмади, бошини кўксига қўйди-ю, унсиз йиғлаб юборди.

Тамара бармоғини унинг қоғоғи устига қўйиб, киприкларини силаб сийпалар, кўз очишига йўл қўймас эди, унинг хатти-ҳаракатларида суйган аёлнинг меҳри мужжасам эди. «У тўғри қиялпти», — деб ўйлади Ҳомид. Кўзларини очгудай бўлса, қизнинг яланғоч баданию эҳтиросдан бўғриққан юзларини кўриши ва уни ёқтирмай қолиши мумкин. Қиз уни маҳкам қучиб олган эди, кейин: «Сени ҳеч кимга бермайман», деб шивирлади. Ҳомидга бу жудаям хуш ёқди.

«Эҳтиросли санамлар муҳаббатдан сарҳуш онларида кўнгилларида асраб юрган гапларини яшириб ўтирмайдилар. Одатда номақбул туюлгучи сўзларни тап тортмай айтадилар, йигит сел бўлиб кетиши мумкин, лекин улар кўзларини чирт юмиб оладилар-да, дилларидагини пайдар-пай айтаверадилар...»

Ҳомид ҳали биронта кизнинг билагидан тутмай туриб,

қоралаган ҳикоясида шундай деб ёзган, ҳозир шуни эслаб, қувонди. У Тамара ёнида эркалаб-эркаланиб ётганидан, сочларидан анвои буй таралаётганидан, оламда Тамара исмли хушрўй жувон борлиги-ю, буларнинг барчасини ўн йил мактабни битирган, эндиликда тирқираб кетишган синфдошлари тасаввурларига ҳам сифдиrolмасликларидан, қишлоқдаги ака-укалари, жиянлари кунига яраб турган тўртта сигирларию ўзига атаб солинаётган иморатнинг битмаётганидан, дунёда Ҳасандай садоқатли дўсти йўқ эмас — ҳамма-ҳаммасидан хурсанд эди у.

— Пастга тушмайсизми? Тағин қидириб юришмасин,— деди Тамара.

Ҳомид туриб кийинди, Тамарани ташлаб кетишга сира майли йўқ эди, шунинг учун ҳам қизнинг гапи оғир боғди, лекин бошқа иложи йўқ эди.

— Эшикни қаттиқроқ ёпинг, ўзи қулфланиб қолади,— деди Тамара.

Йўқ, эшик қулфланмади, у атай шундай қилди, ундан кўнгил узиб кетиб бўлармиди. Қайтиб кириб дилидаги гапни айтди:

— Кетгим йўқ.

— Опам келиб қолади, эртага...— дея шипшиди Тамара, кейин илова қилди:— Эшикни қаттиқроқ ёпинг! Қизнинг шипшиб сўйлашлари, мастона ётишлари бошқача эди, ёқимли, чиройлигина эмас, ёнида ҳузур қилиб ётиш, бўйни, елкаларидан силаш, эркалаш майлини кўзғар ва булар барчаси ажойиб эди-да.

Қоронғи тушган, ҳовлида ҳеч ким кўринмас эди. Фақат сартарош жувонларгина кетиш олдидан сочларини тартибга солишаётганди. «Шуларнинг эрларига маззада, журнал титкилаб, чиройли қизлар суратига боқиб ўтиришмайди», деб ўйлади Ҳомид.

— Чой ичайлик деб борсам йўқ экансиз,— деди амаки, қорним ўлғудай оч эди, таклифни кутиб ҳам ўтирмай дон устига териб қўйилган сомсалардан бирини қўлга олдим. Шунақа ғалати одатим бор: нафсим қаноат топмагунча кўзимга ҳеч нарса кўринмайди, амаки бунга кўникиб қолган, лунжимни тўлдириб овқатланишим унинг ғашини келтирса ҳам индамайди. «Иштаҳасини бўғмай»,— деса керак-да.

Мен тез овқатланаман ва еган овқатимни сингдириш учун курсига ястаниб ўтираман. Амаки бунга ҳам кўниккан. Бир ҳикоямда: «Унинг қорни оч бўлса кўзига ҳеч нарса кўринмас, қахрамонлари ҳам кўпроқ вақтларини ошхоналарда ўтказишар эди»,— деб ёзганим амакига маъқул тушган. Ҳали-ҳали: — «Уша гапни келиштиргансиз!» деб юради.

Мен ястаниб ётганимча кўзларимни юмиб олдим. Амаки кутилмаганда: «Лўлиларнинг эркалари табиатан жуда тажовузкор бўлишади, аёлларининг қатма-қат қўйлак кийиши бежиз эмас»,— деб қолди. Мен эса ўз навбатда қайсидир тоғ қишлоғида аёллар етти қават кийим кийиши ҳақида гапиргандим. «Эркалари жуда баджаҳл, уришқоқ. Армияда — янги борган пайтларим — бир таъзимни беришган, шайтонлар», дедим.

— Ғарб аёлларининг пешонаси шўр,— деди амаки, бу гапни у нима мақсадда айтганини билмадим, афтидан у шунчаки, тушдан кейин пишиб етилган фикрни ўртага ташлаётган эди, холос.

— Европада эркалар совуб боришяпти, аёлларини ярим яланғоч юриши ана шундан,— деди амаки яна.

— Ёзни кунда қопдек атлас қўйлак кийиб юришнинг нимаси яхши? — жавоб қилган бўлдим унга.

— Бари-бир, Буниннинг нимасини ёқтиришингизни ҳеч тушунолмайман. Тургенев, Толстой, Чехов, ўзимизнинг Қодирий бошқа гап, булар ҳақиқий адабиётнинг оталари...— деди у.

— Бунин Нобель мукофотини олган биринчи рус ёзувчиси.

— Бу мукофотни муҳожир бўлганлиги, инқилобни тан олмаганлиги учун беришган бўлишса керак. Буниннинг ўзи: «Россиядан бўлак ҳамма жойдан табрик телеграммаси олдим», деб ёзган-ку!

Тўсатдан амаки нега оч қолганлигимни сабабини билиб инжиқлик қилаётганини пайқадим. Бундай пайтда уни тинч қўйиш керак. «Лўлиларнинг эркалари табиатан жуда тажовузкор бўлишади, аёлларининг қатма-қат қўйлак кийиши бежиз эмас»,— бу кишининг топган гапларини қаранг. Бунинга Нобель мукофоти муҳожир бўлганлиги учун берилган эмиш...

Ҳўкизни шохига урса, туёғи зирқирайди, амаки биллади, шу топда унга эътироз билдира олмайман, гапни узоқдан олиб келаман:

— Амаки, биласизми, дунёда ажойиб бир қиз бор! Ольга Мешерская... У оғир хўрсинади: — Тўққизинчи қаватда истиқомат қилади, фақат исмини тўғри айтаётганингизга ишонгим йўқ...

Амаки ўрнидан туриб, бориб жойига ёнбошлайди, бу унинг «Бўлди, иззатинг битди», дегани.

Ташқарига чиқаман. Хурсандман. Ҳеч бир сабабсиз хурсандман, ҳатто қувончимнинг чегараси йўқ, биридан ажойиб жумлалар қўйилиб кела бошлайди, тинмай ёзиш истагини туяман, ҳатто ўйлаб ўтирмасдан, мана бундай: «Ойдинда сўппайиб турган беўхшов бионинг тўққизинчи қаватида Тамара исмли моҳичеҳра яшайди...» Ҳа, мана шундай ҳар нарсани ўз исми шарифи билан атаса ҳам бўлади...

У

Тонг отгунча ширин хаёллар қучоғида айландим. Қўшни бинодаги хонадонларда тун бўйи неча бор чироқлар ёниб ўчди... Парда ортидаги сирли ҳаракатлар... Анови парда ортида эса Тамара ухляпти.

Тонг отяпти... Мен эса ёлғизликда азоб чекаман...

«Аёллар тонгда тароватли бўлишади»,— ўрин алмашадиган навбатчи кампирни ҳам кутмай уйга кетаётганимда шундай деб ўйладим...

Уйқудан тургач жуда ланж эдим. Хаёлимга келган фикр шу бўлдики, иккиланишларга чек қўйиш керак! Тамара менга меҳрибон хотин бўлади, ёқимтой ўғилчалар, чиройли қизчалар туғиб беради, эрталаб у магазинга кириб кетганида болачаларимнинг қўлларини сўриб ётишларини томоша қиламан... Юзларимга кулги югурди, ётоқхона зинапоясидан кўтарилаётганимда ҳам бу фикр, бу орзу мени тарк этмаган эди.

Одатдагидай, эшикни уч марта чертдим. Қулф буралмас-да кимдир ичкарида кийинаётганлиги сезилди. Эшик очилгач, индамай хонага қадам қўйдим, ким очганлиги билан ишим ҳам бўлмади. Кенг-мўл каравотда Тамара тошдай қотиб ухлаб ётарди, ёнимга, хонанинг парда билан тўсилган қисмига қарадим. Уша — сочлари сийрак, пешонаси кенг, маймунсифат, барваста йигитнинг кўзлари совуқ чақнаб турарди. Назаримда, ҳозир мушт солиши керак эди, йўқ, ундай бўлмади.

— Хизмат? — сўради у.

— Равшан борми? — деб сўрадим.

— Йўқ,— деди, «Тамаранинг укаси нега керак бўлиб қолди сенга?» деб сўрамади ҳам.

— Кечирасиз,— шундай дея эшикни ёпдим, ёпганда ҳам атай қаттиқроқ, ўзи ёпиладиган қилиб...

Шу дақиқаларда мен жуда қийналиб кетдим! Тамарани қаттиқ, маст уйқуда ётганлигини кўрганимдан ва яна бир машқ тариқасида ёзган ҳикоямда «Қиз бола эҳтирос билан дилидагини тўкиб солганидан сўнг жуда очилиб кетади», дея ёзганимдан жуда уялдим...

Шухрат Неъмат

Шухрат Неъмат шеърларидаги изтироб узоқ пайт ўзини алдаб келган гапларнинг аслида пуч ва ёлғон эканлигини, ногаҳон, аммо чуқур англашдан туғилгандир. Бундай пайтда одам ё гапиролмай қолади ё бўлмаса бирданига шунчалик кўп нарсани айтиб ташлайдики, бирининг бирига қандай алоқаси борлигини дафъатан аниқлаш қийиндек туюлади.

Ўтмиш — хатолардан иборат мазмун,
Ўтмиш — хотирага ўйилган сурат.
Гуноҳим ким учун, савоб ким учун,
Ҳаёт — қарз узмаққа берилган фурсат.

Шухрат шеърларида бешафқат тирикликни бадий идрок этиш сурури баланд. Буни — энди ёлғонга учмаслигини, алданмаслигини билиб қолган инсоннинг ўйчан ғалабаси янглиш қабул қилиш керак.

Шухрат Неъмат шеърини маданиятини кундан кун ривожлантираётган, ўз сўзини айтиш учун шайланган шоирдир. Унинг ҳаёт ва ўлим, Ватан ва миллат ҳақидаги қарашлари табиий, аниқ, теран. Бусиз шеърининг ўзи пуч нарса экани барчага маълум гап.

Биз заминсиз дард ва севинчларни ифода этган шеърларни кўп ўқиганмиз. Шухрат Неъмат машқларида замин дарди ва қувончлари самимий, муҳими — ишонч тарозусида тортилгандир.

Англаш — қийналиб нурланиш шодлиги. Ёш шоир дўстим Шухрат Неъматга умри узун оғриқ-лаззатлар тилайман.

Рауф Парфи.

Болаликни қўмсаш

Дунё, дунё ўз рангинга қайт,
Қўй, энди кўп сўзлама рўё.
Ё болалик чоғларимда, айт —
Мендек бола эдингми, дунё?

Дунё, дунё, мени алдама —
Фарзандларинг аҳил, меҳрибон.
Бир адашиб қўйдилар сўзлаб —
Ўзи асли сўзламас ёлғон.

Кўп эзилма, кўзларимга боқ —
Кўп-а, ахир дили покларинг?!
Кўз ўнгимда тамом сўкилган
Кўйлагингни қайта чоклагин!

Дунё, дунё, қўй ҳазиллашма,—
Кўрсатмагил ёлғон тамошо:
Болалиқдан меҳрибонимсан,
Дўстимсан-а, сен менинг дунё?!

Дунё, дунё ўз рангинга қайт!

* * *
Курашларга ўзингни ургин,
Қўрқмагин ҳеч ғийбат-найзадан,
Шунда оғриқ сенга куч берар —
Зарбга айланасан қайтадан.

Олчоқ бўлса, дўстларингдан кеч,
Майдонларда қолсанг ҳам ёлғиз.
Мингга қарши ёлғиз ўзинг бор,
Шунда сенда куч бўлар сўнгсиз.

Ўлмагунча қайтма йўлингдан,
Боравергин тиккама-тикка.
Тупургин сен ори йўқларга,
Тупургин сен боши эгикка.

Ҳақни топсанг, ўшанга сиғин,
Гар арзиса, бошинг узра тут.
Сенда буюк дунёни кўрсин,
Сени уриб одам қилган юрт.

* * *

Куз келди. Ғўзалар йиғлади тўлиб,
Йиғлади, йиғлади ёши бўлиб дур.
Унинг кўз ёшини артган эгилиб,
Ташвишин кўтарган элга ташаккур.

Туман

Туман, туман — ёсуман,
Беркитмагил кўзимни.
Англаб олай, ким душман,
Бўлса кўрай дўстимни.

Туман, туман, нари бор,
Сўнгги пушмон — куйдиргич.
Балки менинг дўстларим
Дунёда энг суйдиргич.

Келгил ёрим, кел жоним,
Алам чекма саросар —
Сенинг ярим умрингни
Мен этурман мукаммал.

Туман, туман, кет йўқол,
Инсон топай дунёда —
Меҳри тенгсиз, қуни бол
Ва виждони озода.

Туман, туман кетмасанг,
Мен ўт бўлиб ёнарман.
Сенинг заҳил юзингни,
Юрагингни ёрарман.

Мен ёнурман — тафтимдан
Сен кетарсан йўқ бўлиб.
Сўзим жаранглайверар
Юрагингда ўқ бўлиб.

Мен ёнурман — бир ҳовуч
Кул қолса ҳам ўрнимда.
Лек сени йўқотурман
Ҳеч йўқ умр сўнгимда.

Мен ёнгач сўнг кулимни
Кўзга суртар одамлар.
Ахир дунёда азиз —
Дилинг ёришган дамлар.

Таним ёнса ҳам менинг
Ёниб кетмас пок руҳим.
Яшайверар дунёда
Собит турган шукуҳим.

Руҳим ҳаёт эркаси
Четда турмас ётсираб.
Тушларингга кечаси
Кираверар бостириб.

У юрагинг эзади
Панжаларига олиб.
Нафратидан хириллар:
«Сен ғолибми, мён ғолиб?»

Тан оласан сен — олчоқ,
Муртад эканлигингни.
Ва бир умр кўзларни
Бўяб келганлигингни.

Руҳим ҳар тун пичоқни
Санчаверар кўзингга.
Сўқир қилиб, умрингни
Қолдиради ўзингга.

Сўнгни дамда умрингга
Ўқинч билан қарарсан.
Унда фақат тошларга
Бош урмоққа ярарсан.

Туман, туман — ёсуман...

Тасвир

Ўтмиш — хатолардан иборат мазмун,
Ўтмиш — хотирага ўйилган сурат.
Гуноҳим ким учун, савоб ким учун —
Ҳаёт — қарз узмоққа берилган фурсат.
Мия — ташвишлардан думалоқ сандиқ.
Ҳақиқат — худога айланган тимсол.
Юрак — унга банд, орли, содиқ дўст —
Ўзини ёндирар самандар мисол.
Бошингни тикасан бўрондан чўчиб,
Юз-хотир — нафасинг бўғадиган қоп.
Дод деб йиғламоққа етмайди журъат,
Сени юпатади Бахт деган қаллоб.
Савол — бошинг узра айланган калхат:
Ҳар кўзинг тушганда чимиллайди жон.
Юпанч — юрагингни кемирувчи курт,
Хаёл — тушларингни қийнаган мезон.
Кунлар — пуфак сотиб юрган бир атпор,
Четан аравада ўйинчоғи мўл.
Қўлда чақа тутиб югурамиз биз
Оёқяланг... гуллар чағир тошли йўл.

Расул
Жумаев

Севги

Бемаҳалда эшик тақиллар,
Бемаҳалда уйқу қочади.
— Ким у?! Сокин соат чиқиллар,
Соғинч туриб эшик очади.

Ташқарида тун, телба шамол,
Зулмат ичра музлайди соғинч.
Юрак нотинч, безовта хаёл,
Деразага ундайди илинж.

Боғ йўлакка кўзлар юғурар,
Дарахтзорда кўринмас шарпа.
Бу сафар ҳам соғинч алданар,
Деразани ёпади шартта.

Уриндиққа келиб михланар,
Хаёл уни авраб учади.
Бир маҳаллар уйқу элитар
Тушларига хаёл кўчади.

Бемаҳалда эшик тақиллар,
Бемаҳалда уйқу қочади.
Остонада тургандек кимдир
Соғинч туриб эшик очади...

Сажда

Бир жангчи ён дафтаридан

Ўт очаман қулар ёв,
Ёв эмас, инсон баёв —
Беғуноҳни қилдим ов!..
Кечир мени, суйгулим.

Тиғ ташлашга ҳаққим йўқ,
Йиғламоқ — ожизлигим,
Ўт очаман қаҳрим — ўқ.
Кечир мени, суйгулим.

Билдим: урушда ҳақ йўқ,
Урушда ёв фақат ўқ.
Қон кечдим, қонимдан кўрк
Кечир мени, суйгулим.

Йиғламагин қўй гулим
Йўқ энди ўзга йўлим —
Қон қўлим, жазом ўлим
Кечир... мени суй гулим!

ТАНИШУВ ◆ ТАНИШУВ ◆ ТАНИШУВ ◆ ТАНИШУВ ◆ ТАНИШУВ ◆ ТАНИШУВ ◆ ТАНИШУВ ◆ ТАНИШУВ ◆ ТАНИШУВ

ЖУДАР ЖУДА

Хикоя

Беккул
Эгамкулов

Расми О. Қозоқов ишлаган

Кўчар оламни сув босса тўпиғига чиқмас анчайин масъулиятсиз одам. Кундалик юмуши шу: эрталаб туриб ишга жўнайди, кечқурун уйига қайтади, ўтириб телевизор кўради, газета ўқийди. Кичик ўғли Олимни тиззасига ўтқазиб гапга солади:

— Бугун қаерга бординг, ўғлим?
— Болалайга, — дейди ўғли, «боғчага» дейишни билмай.

— Болаларда нима единг?
— Каша.
— Бугун ҳам кашами, кеча ҳам каша евдинг-ку? Ўғлининг ўрнига хотини жавоб беради.

— Гўшт билан ёғни тарбиячилар уйига олиб кетгандан кейин, буларга каша бермай нима берсин?! Яхшиям сут билан гуруч сероб. Бўлмаса чой-нон бериб жўнатарди.

Хотинининг гапларини Кўчар бепарвогина тинглайди. Ҳеч бўлмаса, «Буларда инсоф йўқ, ўзи» деб ҳам қўймайди. Гўё шундай бўлиши керакдек. Тўғри-да, ҳозир тарбиячиларни инсофсиз деган билан бир нарса ўзгариб қолармиди?

Ўғли унинг кўлида ухлаб қолади. Хотини болани олиб жойига ётқизади. Қолган болалари эса уни қуршаб олишади.

— Қўл қўйиб беринг, — дейди катта қизи Шарофат, кундалигини узатиб.

Кўчар кундаликни бир-бир варақлай бошлайди. Сиртдан қараган одам, у қизнинг баҳоларини билиш учун қизиқиб варақляпти, деб ўйлаши турган гап. Аслида эса шунчаки, ҳеч нарсага эътибор бермай варақляйди. Керакли жойига қўл қўяди-да, қайтариб беради.

— Ётинглар, кеч бўлди, — дейди хотини телевизорга термулиб ўтирган болаларига. — Бу телевизор кўришларингда ўттизга кирмай ҳамманг кўр бўласан-ку.

— Ҳозир зўр кино бўлади, — дейди Шарофат.

— Ҳеч қандай кино-пино йўқ, ётинглар, — дея гапини тақорлайди она. Аммо болалар ҳам бўш келмайди.

— Мана, ўзингиз кўринг, программани, йигирма иккию нол-нолда «Солдат отаси» бадийий фильм, деб ёзиб қўйибди, — дейди катта ўғли Азамат.

Онанинг баттар жаҳли чиқади. Ўз фарзандларини гапига кирита олмагани учун аламини эридан олади.

— Сизам, болаларга қарайсизми, йўқми? Ахир отасиз-ку. Бари бебош бўлиб кетяпти. Мактабдан келгандан буён телевизор кўради. Эртага ҳаммаси кўр бўлиб ўлади-ку. Молга хашак сол десам, ўзингиз солинг дейди. Телевизор дегани бало бўлди.

Кўчар хотинининг гапини бепарвогина тинглайди, кимга айтяпсан, нима деяпсан, деб ҳам қўймайди. Болаларига қўшилиб телевизор кўриб ўтираверади. Хотини ўзига ўзи нималардир деб қайғуринади-да, тинчиб қолади.

Ишда ҳам биров пишагани пишт демайди. Эрталаб туриб далага йўл олади. Чарчадим демайди, ишим бор, жавоб беринглар, деб ҳеч кимдан илтимос қилмайди, айрим тракторчиларга ўхшаб мен бу ишни қиламан, унисини қилмайман деб раҳбарлар билан тортишмайди. Буюрилган ишни қойиллатиб, ўз вақтида, иложини топса олдинроқ бажаради. Ниҳоят, кечқурун уйига қайтади. Хулласи калом, ҳаёти бир хил, аммо тинч ўтарди. Кўчар табиатан ўзи шунақа одам эди. Унинг бу хислатларига атрофдагилар ҳам, оиласидагилар ҳам ўрганиб қолганди. Ахир, у инсон бўлиб бировга илтимос ҳам қилмаган, дўқ ҳам урмаган.

Бир кун совхоз клубида катта йиғин бўлди. Ҳамма келди: совхоз раҳбарлари, ишчилар, ўқитувчилар, яна райондан вакиллар. Минбарга чиққан совхоз парткома Парпиев узоқ гапирди. У совет сайлов системасининг

демократик эканлигини, ҳар қандай совет граждани овоз бериш ҳуқуқига эгаллиги тўғрисида сўзлади. Кейин, яқинда область советига бўладиган сайловга шу совхоздан депутат сайлашлари лозимлигини айтди. Бу билан ҳам унинг гапи тугамади. Шундай номзодлар совхозда кўплиги, бундайлардан бири механизатор Кўчар Қосимов эканлигини таъкидлади. Уни меҳнатсевар, илғор, фаол, яқин дўст деб мақтади. Барча шу номзодга рози бўлди. Сайловда ҳам уни қўллаб-қувватлашди. Шундай қилиб Кўчар депутат бўлди. Орадан икки ой ўтгач, газетадан мухбир келди. Кўчар далада эди. Айна чопиқ палласи. Бош қашишга вақт йўқ. Узоқдан директорнинг машинаси кўринди. Машина тўғри келиб Кўчар ишлаётган карта бошида тўхтади. Ундан аввал директор, ортидан ёшроқ бир йигит тушди. «Биронта катта шекилли, — деб ўйлади Кўчар, — бўлмаса директор бова бунақа қилиб машинасига миндириб юрмасди».

У тракторини эгат бошида тўхтатди.

— Ассалому алайкум, келинлар, — деди йўлларига пешвоз чиқиб.

— Мана шу одам бўлади, сиз излаб юрган Кўчар Қосимов, — деди директор уни кўрсатиб. — Аммо-лекин, ҳақиқий меҳнаткаш. Ростини айтиб қўяй, агар мен бир кун у қилган ишни қилсам, эртасига ишга чиқолмай чўзилиб қоламан.

Кейин Кўчарга йигитни таништирди.

— Бу киши область газетасидан келган. Сен ҳақингда катта мақола ёзмоқчи. Узинг ҳақингда яхшилаб гапириб берасан-да энди.

— Шу ерда гаплашаверамизми? — деди мухбир йигит.

— Машинага чиқа қоламиз, — деди директор, — ёзишинизга ҳам қулайроқ бўлади.

Машинага чиқиб яхшилаб ўтириб олгач, мухбир йигит сумкасини очиб, қоғоз олди. Қўлидаги ручкани бир зум оғзида тишлаб турди-да, кейин савол бера бошлади.

— Қачон туғилгансиз?

Ҳаммасини сўради. Ҳатто неча фарзанди борлиги, қайси фарзанди қайси синфда ўқиши ҳам, эрталаб соат неччида туришию кечқурун нечада ётишигача бир-бир

ёзиб олди. Кўчар ҳам барча саволларга бурро-бурро жавоб берар, директор у айтган гапларни маъқуллаш билан овора эди.

— Сиз область советининг депутати сифатида меҳнаткашларнинг қандай нақазларини бажардингиз, ёки бажармоқчисиз? — дея савол берди суҳбат сўнгига мухбир йигит.

Кўчар бу саволга нима деб жавоб беришни билмай каловланиб қолди. Тўғриси, у депутатнинг вазифаси нима эканлигини яхши билмасди. Шундай экан, нақазни билиши ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Нима дейин, дегандек директорга қаради.

— Совхоз марказидаги йўлни янгитдан асфальт қилдириб берди, — деди директор. — Янги мактаб қурдириб бериш тўғрисида ҳам нақаз олган. Яқинда янги мактаб қурилиши ҳам бошлаб юборилди.

— Ҳа, шунақа қилмоқчимиз, — деди Кўчар директорнинг гапини маъқуллаб.

Мухбир ҳаммасини яхшилаб, дона-дона қилиб қўлидаги қоғозга ёзиб олди. Шу билан савол-жавоб тугади. Директор мухбирни машинага миндириб қаергадир олиб кетди. Кўчар яна тракторига ўтирди. Айна чопиқ палласи, бош қашишга вақт йўқ эди. У тракторини ёғзалар ораб қайдаб борар экан, депутат нима иш қилиши кераклиги ҳақида ўйлай бошлади. Директор ҳозир бир талай ишларни депутат қилди, деб юборди. Эртага ёлғони чиқиб қолса нима бўлади? Ахир директор айтган йўллар икки йил бурун асфальт қилинган-ку. Мактаб масаласида ҳам унинг мутлақ хабари йўқ. Еки мактаб қуриш депутатнинг иши бўлса-да, ишлашига ҳалал бермайлик деб, унинг ишини директорнинг ўзи бажариб юрганмикан. Кўчар қанча ўйламасин, ҳеч нарсага тушуна олмади.

Орадан бир ҳафта ўтиб газетада очерк босилиб чиқди. Кўчар далада эди. Тушда директор газетани кўтариб келди. Кўчардан суюнчи сўради. Кўчар газетани қўлига олиб варақлади. Учинчи саҳифада «Депутат» деган катта очерк чоп этилганди. У очеркни аста ўқий бошлади.

Очеркнинг бошида совхоз экономикасининг кейинги

ТАНИШИНГ: БЕКҚУЛ ЭГАМҚУЛОВ

Бундан уч йил муқаддам «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси ёш ёзувчи Бекқул Эгамқуловни кашф этди. Газетада эълон қилинган «Тўғрининг йўли» сарлавҳали ҳикоя, янгилашмасам, ёзувчининг жиддий синовларидан бири эди. Ҳикояни адабий жамоатчилик илиқ қаршилади. Ёзувчи синовдан муваффақиятли ўтди. Ёзувчи ўша ҳикоясидаёқ адабиётга ўз қаҳрамонлари билан кириб келаётгани маълум қилган эди. Шундан бери Бекқулнинг бир неча ҳикоялари билан танишдим. Улар орасида маромига етганлари ҳам, юзакироқлари ҳам бор эди. Шундай бўлиши табиий. Ҳатто камолот даражасидаги ёзувчиларнинг асарлари ҳам бир хилда яхши бўлавермайди. Ёшларнинг ижоди, айниқса дастлабки қадамлари кардиограмма чизикларидай нотекис бўлади. Кардиограмманинг ана шу кескин чиқиб-тушиб турувчи чизиклари юрак уришидан далолат беради, тўғри чизик эса юрак тўхтаганидан далолат. Ёш ёзувчининг юраги ҳаётга монанд равишда уради. У ҳаётда кўпчилик илғамайдиган нуқталарни кўра олади. Одамларни ўз ташвишлари, қувончлари билан бирга асарига олиб киради.

«Ёшлик» журналхонлари эътиборига ҳавола этилаётган бу ҳикоя фикримга далил бўла олар деб ўйлаб қиламан. Бекқул ҳикояга ҳаётда кўп учрайдиган сусткаш одам, бепарво депутатни бош қаҳрамон қилиб олган. Не ажабки, шу кунларга қадар биз мутлақо беғам одамларни депутатликларга сайлаб келганмиз. Бунга ўзимиз эътибор ҳам бермаганмиз. Юқори чизиб берган чизикдан юраверганмиз. Бекқул бу ҳикоясида шу чизикдан чиқиш вақти етганини айтади.

Ҳикояни журналхонлар илиқ кутиб олади, деб ўйлайман. Лекин айтишим лозимки, бу Бекқулнинг энг яхши ҳикояси эмас. Бунда нимагадир табиийликдан чекиниб, бир оз тўқимага, ёлғонга эрк берибди. Кўчарнинг кейинги хатти-ҳаракатлари яхши тасолабди.

Тенгдошларимнинг, биздан ёшроқ ёзувчиларнинг ижодларини кузатиб айримларида ноҳуш бир камчиликини кўрганман. Кўпчилик ижодини жуда яхши тарзда бошлайди. Самимийлик, табиийликка бой бўлади. Маҳорат ошган сайин эса ёзувчи эканини тўла ҳис қила борадими, ҳар ҳолда табиийлик ва самимийлик ўрнига ақл, билимга кўп ўрин берилади. Ёзувчи худди «қойил қолинг, мен шундай гапларни биламан» ёки «Сиз китобни ўқигач, ундай юрманг, бундай юринг» деяётгандай бўлади. Шахсан мен ёзувчининг китобхондан юқори туриб ақл ўргатишига қаршиман. Ижодини жуда самимий, жуда табиий бошлаган Бекқул Эгамқуловнинг шу тоифага қўшилиб қолмаслигини жуда-жуда истаيمان.

Тоҳир Малик

Бекқул ЭГАМҚУЛОВ. 1959 йил Ленинобод облас-тининг Қарабчи (Уратепа райони) қишлоғида туғилган. В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетида тахсил кўрган. Айна пайтда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси редакциясида хизмат қилади. «Ёшлик» журналида илк бор чиқиши.

йилларда юксалгани, бунда совхоз директори Бойчаевнинг ҳам катта ҳиссаси борлиги, кейин эса шу хўжаликда яшаб ишловчи депутат Кўчар Қосимовнинг «ижтимоий фаолияти» ҳақида ёзилганди. Очеркнинг охирида Кўчарнинг шу кунларда совхоз ишчиларининг болаларига янги мактаб қуриб бериш учун жон куйдириб юргани айтилганди. «Депутатнинг шарофати туфайли ўқувчилар келгуси йил сентябрдан дарсларни янги мактабда бошлайди» дейилганди очеркда.

— Мана шу гап чатоқ бўпти-да, — деди у директорга.

— Бу мухбирларга бир нарса деб бўлмайди. Оғзингдан чиқди — дарров ёзиб қўйишади, — деди директор. Кейин бепарвогина қўл силтади. — Қўявер, ҳеч нарса бўлмайди. Бу гапларга ҳеч ким эътибор бериб қарамайди ҳам. Ҳозир оғизда иш битадиган замон.

Директорнинг гапи акс бўлиб чиқди. Эртаси куни кечқурун Кўчарниқига мактаб директори келди. Қўлида бир даста қоғоз. Кўчар уни кўрибоқ гап нимада эканлигини тушунди. Бойчаевнинг ўйламай гапирган гапи бошига бало бўлишини ҳис қилди.

— Кечирасиз энди, сизни сал безовта қиламан, — деди мактаб директори, бўйчан, тўладан келган одам Саримсоқов. — Бир йилдан буён на маориф, на райижроком, на райком бормаган жойим қолмади. Болалар қанақа мактабда ўқиётганидан хабарингиз бўлса керак. Худо кўрсатмасин-у, бир куни том-поми тушиб кетиб биронта болага шикаст етса, ҳаммамизнинг нақ онамизни кўрсатади. Кечаги газетда ўқиб қолдим: янги мактаб қурдириб бераман, деган экансиз. Ўқитувчилар ариза ёзиб беришди. Бу бизнинг нақазимиз. Сиз депутатсиз. Гапингизни райкомда ҳам, райижрокомда ҳам ҳисобга олишади.

— Мактаб ҳақидаги гапни мухбирга Бойчаев айтганди, — деди ўзини оқламоқчи бўлиб Кўчар.

Саримсоқов бўш келадиганлардан эмасди. Янги мактаб қуриш учун икки йилдан буён у ёқдан бу ёққа югуравериш чарчаганди. Кечаги мақола ўқитувчиларга яхшигина асос бўлдию дарров ариза ёзишди. Депутат эса гапидан тонмоқчи. Йўқ, унақаси кетмайди.

— Мухбирга ким нима дегани бизни қизиқтирмайди. Бизга янги мактаб қурдириб берасиз, у ёғини билмаймиз. Йўқ десангиз майли, эртага мактабга боринг, ўқитувчилар билан ўзингиз гаплашинг. Кўндирсангиз, манаови арзаларини қайтариб олишса, сизга бир оғиз ортиқча сўз айтган номард, — деди директор гапнинг индоллосига ўтиб.

— Ариза сизда тураверсин, эртага мактабга ўтаман, — деди Кўчар нима дейишини билмай. Аммо эртага мактабга бориб ҳам бирон нарса чиқара олишига ишонмади...

Саримсоқов кетди. Кетди-ю, тинч кетмади. Кўчарнинг елкасига бир олам юк қўйиб, кўнглини ғаш қилиб кетди. «Бойчаевнинг олдига борсаммикан, — деб ўйлади у. — Саримсоқов келиб, шунақа дўқлаб кетди, дейман. Йўқ, яхшиши аввал ўқитувчилар билан гаплашай, балки тушинишар. Мен бир саккиз синф маълумоти бор тракторчи одам бўлсам, директорларинг шунча чопиб ҳал қилолмаган ишни, мен қандай ҳал қиламан десам тушунишар».

Кўчар эртаси куни тушликка қайта туриб мактабга кирди. Унинг назарида ўқитувчилар бир-бирларига сирли қарашаётгандек, газетадаги гап учун уни мақтанчоқликда айблашаётгандек эди. Директор бир зумда ҳаммани ўқитувчилар хонасига тўплади. Узининг ёнига стол қўйиб Кўчарни ўтказди. Сўнг гўё мажлис ўтказаетгандек расмий туриб гап бошлади.

— Кеча мен сизлар ёзган аризани, қаршиларингиз-

да ўтирган область советининг депутати Кўчарвойга бердим, у олмади. Ўқитувчилар билан ўзим гаплашаман деди. Мана бугун сизлар билан гаплашгани келибди. Нима дейсизлар?

— Биз нима дердик, Кўчарвойга овоз берганмиз, битта янги мактаб қурдириб берсин, — деди мактабнинг энг кекса ўқитувчиси Шокир Алиев.

— Қурдириб беради, мухбирга ҳам шундай дебдику, — деди яна кимдир гап ташлаб.

Мухбир деган сўзни эшитганда Кўчарнинг юраги «шиғ» этди. «Ҳаммасига Бойчаев билан мухбир айбдор», деб ўйлади, кейин гап бошлади. Унинг гапидан мунг ва ялиниш оҳанги сезилиб турарди.

— Мен бир саккиз синф маълумотли одам бўлсам, Саримсоқов Маҳмуд ака эпполмаган ишни мен қандай эплайман, тушунсаларинг-чи?

— Сиз эплайсиз, — деди рус тили ўқитувчиси Қўйбоқаров, — фақат ҳуқуқингизни билмайсиз. Юқоридагилар шунинг учун ҳам сизнинг номзодингизни кўрсатишган. Ишимизга халал бермайди, дейишган-да. Сиз ахир область советининг депутатсиз, область ҳуқуматининг халқ орасидаги вакилисиз. Райком ҳам, райижроком ҳам сизга қулоқ тутиши лозим. Сиз халқнинг талабларини уларга етказиб туришингиз керак.

— Шунинг эпполмасангиз, сизни нега депутатликка сайлаганмиз ахир. Агар ёрдам бермасангиз ёлғончи деб устингиздан ёзамиз. Газетага чиққан очеркда мактаб қурдирияпман, дебсиз-ку, — гапга қўшилди директор ўринбосари Бердимуродов.

Кўчар ўйланиб қолди. Нима дейишга ҳайрон эди. Ёрдам берай деса, ўзига ишонмайди. Қаерга бориш керак? Кимга айтиш керак? Ўқитувчиларнинг вазоҳати-га қараганда, ишга совхоз директори аралашса ҳам, тинчитиб бўлмайди. «Бирон иш чиқмасаям райижрокомга бориш керак, шекилли», дея хаёлидан ўтказди у. Ўйланиб турди-да, ўқитувчиларга юзланди.

— Мен қаерга боришим керак?

— Райижрокомга, иш чиқмаса областга, — деди Бердимуродов. — Депутатман, одамларнинг нақазиди, денг.

Кўчар мактабдан кайфияти бузилиб чиқди. Уйига келиб овқат егандай ҳам бўлмади. Этигининг кўнжиги буклаб тиқиб қўйган газетани олди-да, йиртиб-йиртиб ташлади. Уша куни ишида ҳам унум бўлмади. Ичида директор билан мухбирни роса сўқди. Тинчгина бошига қаердан ҳам орттирди бу балони. Илгари ҳам шунақа иш билан шуғулланиб юрган бўлса, майли эди... Идора-ма-идора юришга тоқати йўқроқ ўзи. Бунинг устига райижрокомга мен депутатман, совхоз марказида янги мактаб қуриш керак, деб қандай айтади. Райижроком-райижроком, у бўлса саккиз синф маълумотли тракторчи. Бормаса яна бўлмайди. Нима қилиш керак? Кўчар кўнбўйи шу ўй билан банд бўлди. Ва ўйлай-ўйлай ижрокомга боришга қарор қилди.

Район маркази ўн километрча келарди. У эрталаб туриб, ишга ҳам бормасдан районга жўнади. Бахтга қарши автобус бир оз кечикиб келди. Боргунича соат ўн бўлди. Ижроком раиси уни яхши кутиб олди. Урнидан туриб кўришди. Соғлигини, бола-чақасини, ишини сўради. Кейин секингина деди:

— Хўш хизмат?

— Шу-у, биласизми, — дея каловланди Кўчар, — мен Янгиқишлоқдан келдим. Областга депутатман. Кўчар Қосимовман.

— Биламан, биламан, — деди райижроком раиси. — Гапираверинг, нима гап?

— Келмас эдим-ку, ўқитувчилар қўйишмади. Қишлоқдаги мактаб туртиб юборсанг йиқиладиган ҳолатда.

Қаттиқроқ ёмғир ёғса, қулаб тушади. Шунга янги мактаб қуриш керак экан.

— Мактабнинг аҳволидан хабарим бор, директори келган, — деди райижроком раиси, гўё Кўчарга сенинг аҳволингни тушуниб турибман, мен ҳам сенга ҳамдардман дегандек, бир оз ўйланиб туриб. — Лекин ёрдам беролмайман. Планди йўқ. Планди йўқ нарсага давлат бир тийин ҳам пул бермайди, буни ўзингиз ҳам яхши биласиз.

Ижроком раисининг гапи Кўчарнинг ҳафсаласини пир қилди. «Мактаб қулаб тушса, битта-иккитани майиб қилишини ҳаммаси билади-ю, аммо олдини олиш ҳақида ўйлашмайди-я, — деб ўйлади у. — Тағин катта идоранинг бошлиғи. Энди қаерга борса экан. Райком ҳал қиллармикан, ёки...»

Бирдан мардлиги тутди.

— Облисполком ҳал қилолмадимми бу ишни?

— Область ижроия комитетими? Билмадим. Лекин уёққа бориб юрманг, бу ишни аслида район ҳал этиши керак.

— Бўлмаса нима қил дейсиз?

— Ўйлаб кўрармиз.

— Ўқитувчиларга нима дей?

— Уч, тўрт йил кутиб турасизлар, дейсиз.

— ...

У аста ташқарига чиқди. Совхозга қайтди-да, тракторини миниб далага жўнади. Кечқурун ишдан қайтаётган эди, совхоз идораси олдида Бойчаев уни тўхтатди.

— Бугун тушгача қаерда эдинг?

— Районда.

— Нега бординг?

— Мактаб масаласида.

— Сенга маслаҳатим, ҳамма ишга бурнингни тикаверма. Бўлсанг областга депутат бўлибсан. Райисполком раисини кўрувдим, хафа бўлди. Областга бораман дебсан. Бош қашишга қўл тегмайдиган вақтда мактабни баҳона қилиб тракторни гаражга қантариб қўймоқчимисан? Ишламасанг, тракторни топшир.

— Кеча... ўқитувчилар... — Кўчар энди кеча ўқитувчилар билан бўлган воқеани айтмоқчи эди, Бойчаев қулоқ солмай нари кетди.

Кўчарга алам қилди. «Ҳаммасини ўзи бошлади-ю, энди бурнингни тикма, бўлсанг областга депутат бўлибсан, дейди. Райижроком раисига ҳам ҳеч нарса демовдим, шекилли. Қизик, ҳақингни талаб қилсанг дарров сиқувга олади. Индамасанг бошингга чиқади».

Кўчар кечаси билан тўнғиллаб чиқди. Қанча ўйламасин, барибир Бойчаев ноҳақ бўлиб чиқаверди, ўзини айблашга асос тополмади. Ўқитувчилар ҳам ҳақ эди. Шу алам билан эрталаб область марказига жўнади. Янги костюмини кийиб, депутатлик дафтарчасини чўнтагига солди.

Область ижроия комитети тўрт қаватли, ҳашаматли бинода жойлашган эди. У илгари ҳам бу ерга бир марта сессияга келганди. Кўчар тўғри бориб энг каттасининг — область ижроия комитетининг раиси ҳузурига киришга қарор қилди. Сўраб қабулхонасини топди.

— Мумкинми? — деди қабулхона эшигини очиб ичкарига кираркан.

— Келинг, сизга ким керак? — деди бурчакда машина чиқиллатиб ўтирган қиз.

— Мен раисга киришим керак.

— Эртага келинг, бугун қабул куни эмас.

— Мен узоқдан келгандим, балки сиз кириб айтсангиз қабул қиларлар.

— Мумкин эмас.

Шу пайт Кўчарнинг депутатлиги эсига тушиб қолди. Чўнтагидан ҳужжатини олиб қизга кўрсатди.

— Мен областга депутатман, зарур иш билан келгандим, кириб айтинг-чи, балки қабул қилар.

Қиз Кўчарнинг депутатлик ҳужжатини кўргач, бироз юмшади. «Сўраб кўрай-чи», деб ичкарига кирди-да, тезда қайтиб чиқди.

— Киранкансиз, — деди у.

Кўчар астагина эшикни очди.

— Ассалому алайкум.

Область ижроия комитети раиснинг хонасини кўриб, Кўчарнинг оғзи очилиб қолди. Узунлиги ўн беш метрлар келадиган хона. Чиройли қилиб териб қўйилган стол, стуллар, яна қанча мебель, ерда гилам. Тўрда семиз, сочлари оқарган киши ўтирибди. У Кўчар киргач ўрнидан турди.

— Келинг-келинг, — деди кўришиш учун қўл узатиб. Кўчар ўтирди. Раиснинг салобати босдимиди, кечаги ўйлаб қўйган гапларини бошлолмай бир оз туриб қолди.

— Хизмат? — деди оқсоч киши.

— Мен Кўчар Қосимовман, Янгиқишлоқдан келдим.

— Хўш-хўш...

— Бир ишни ҳал қилолмай юрибман. Совхозимиз марказидаги мактаб ночор аҳволда. Туртиб юборсангиз, йиқилиб кетади. Одамлар мендан янги мактаб қурдириб беришимни талаб қилишяпти. Районда ҳал қилолмайдим, шунинг учун бу ёққа келдим.

— А-ҳа, районда ҳал бўлмади, денг. Кўрамиз ҳозир. — У телефон трубкасини кўтарди, — Мени Ленинизм райижрокоми билан уланг.

Орадан бир дақиқа ўтгач, телефон станциясидаги навбатчи қиз районни улаганини билдирди.

— Алло, Раҳмат Файзиевич, мен Нусратовман. Ишлар яхшими? Раҳмат, раҳмат. Бизнинг депутатимизни хафа қилибсизлар-ку. Мактаб қуриш масаласида учрашган экан. Ҳа, ўша киши. Ҳозир менинг олдимда ўтирибди. Ҳа-ҳа. Мактаб авария ҳолатидами? Бориб кўриш керак. Эртага бир нарса бўлса, гап эшитиб қоласиз. Шунақа қилинг. Хўп-хўп.

Нусратов телефон трубкасини жойига қўйди.

— Мана ҳал бўлди, — деди гўё мактаб қурилиб битгандек. — Эртагаёқ бориб текширишади.

Кўчар хурсанд бўлиб қишлоққа жўнади. У етиб келганда кун ботган, ҳамма ишдан қайта бошлаган эди. Асфальт йўл бўйлаб аста-аста уйи томон юрди. Кайфияти кўтаринки эди. «Эрта-индин текширишса, балки иш тезлашиб кетар,» деб ўйлади у. Шунда ҳамманинг олдида юзи ёруғ бўлади.

Кўчар ўша куни яхши ухлади. Эрталаб ҳам яхши кайфият билан уйғонди. Ҳаво қизиб кетмасдан пича ишлай деб, тонг сахарлаб гаражга борди. Ҳамма ўз иши билан банд, кимдир тракторини ювар, яна кимдир ремонт билан овоза эди. Кўчар ҳам тракторини бир кўздан кечирди-да, ҳайдади. Гараж дарвозасидан энди чиқаётганди, директор кўринди. Кўчарга «тўхта!» ишорасини қилди. Кўчар тракторни бир четга буриб тўхтатиб, директор томон юрди.

Директорнинг важоҳати қўрқинчли эди.

— Сенга тўғри келган ишга бурнингни тиқаверма, демовдимми. Кеча яна қаерга бординг? Сени қайси қизталоқ йўлга соляпти, ўзи? Раҳмат Файзиевич кеча хафа бўлиб телефон қилди. Нусратов телефонда сўкибди.

— Сўккани йўқ...

— Сен қаердан биласан? У киши ёлғон гапирибди-да, бўлмаса. Сенга айтиб қўяй. Ҳеч қандай комиссия ҳам келмайди, янги мактаб ҳам қурилмайди. Илгари қуриладиган бўлса ҳам, шу ишингдан сўнг қурилмайди.

— Ахир, мактаб қулай деб турибди-ку.

— Ҳеч нарса қилмайди. Шунча йилдан буён ўқиб келди, ағанаб кетгани йўқ-ку.

— Бўлмайди.

— Нима бўлмайди? Сени депутатликка сайлашдан олдин юввош, ҳамма ишларга бурнини тиқавермайди-ган одам деб юқоридагиларга ваъда берганмиз. Сен тракторингни ҳайдашни бил. Совхоз ташвишларини менга қўйиб бер. Тушундингми?! Марш! — деди директор Кўчарни ёш боладек жеркиб.

Кўчарга алам қилди. Айниқса, «Марш!» дегани суяк-суягидан ўтиб кетди. Жаҳл билан директор томон юрди.

— Нима, мен сизни болангизманми? — деди ўшқириб.

Директор унинг важоҳатидан қўрқиб кетди, аммо бўш келмади.

— Далага жўна!

Кўчарнинг қони қайнарди. У раисга юзма-юз келди-да, бақирди:

— Мактабни шу йил қурдираман!

Директор Кўчарга масхараомуз тиржайди.

— Қўлингдан келганини қил.

— Қиламан ҳам. Керак бўлса Москвагача бораман.

У тракторини ҳам унутиб шитоб билар юриб кетди. Автостанцияга келди-да, автобусга чиқди. Бироздан сўнг автобус ортидан чанг чиқариб, область марказига жўнади. Унинг важоҳати ёмон эди.

Pÿё

Ҳикоя

Алишер
Мақсумов

Расми Х. Лутфуллаев ишлаган

— Менга қара, Илҳом, бу ўқимишлиларинг мунча гердаяди?! Димоғи осмонда-я!— деб бошларди, «улар»дан биттаси.

— Уларнинг шохи бўлади-де!— дерди Илҳом икки-та бармоғини пешонаси устида айри қилиб кўрсатиб. Сўнг орага ғалати жимлик чўкарди.

Мунир бу гаплар кимга қарата айтилганини яхши билади.

— Баъзиларнинг шохи жуда ўсиб кетади. Ҳатто симларга тегиб, илиниб ҳам қолади!— дерди бошқаси ва кўзи билан ишора қилиб Мунирни кўрсатарди.

Мунир лом-мим демас, сир бой бермасликка тиришар, аммо ўзи билмаган ҳолда ўғлининг қўлини маҳкам сиқиб қўяр ва боланинг инграшидан ҳамма «сир» ошкор бўлиб, «улар»нинг кўзларидаги истеҳзоли кулгига энди лаб буралиши ҳам қўшиларди...

У биринчи бор «улар»нинг ёнидан индамай, сўрашмай ўтиб кетди. Аммо бир-икки қадам юришга ҳам улгурмади, орқасидан кўтарилган қаҳ-қаҳадан болалари ҳам, ўзи ҳам бараварига чўчиб тушишди. «Ҳа, майли, ҳали кўрамуз ким кимни!» деб ўйлади у ичида ёғининиб.

Мунир эшикни очиб уйга кирдию ўзини қаерга қўйишни билмай хонада тез-тез юра бошлади. Бояги кулги миясида михланиб қолгандек, қулоқлари тагида ҳамон жаранглаб турарди. Болаларини қанчалик сўйма-син, уларга ҳам бақариб берди. Болалар кўрқа-писа бурчакка бориб ўтириб олишди. Ака-сингил ҳатто йғини унутган, даҳшатга тушганча отасининг хонада юришига тикилиб ўтиришарди.

Мунир дераза ёнида тўхтаб, кўчага боққанча туриб қолди. Хаёлида «улар»нинг ҳар бири билан сўкишар, бир оздан сўнг сал ўзига келиб чарчаганини ҳис этар, яна ўзи сезмаган ҳолда хаёлларига бериларди.

...— Кеча бир жонон билан ресторанда ўтирдик,— деб бошларди «улар»дан биттаси Мунирни кўрган заҳотиёқ.

— Ҳа-а-а! Қойил!— дейишарди атайлаб, унинг қўлтиғига сув пуркаб. Аслида эса, бу гапларнинг бари ёлфонлигини «улар» билишар, аммо бир сабаби борлиги учун олди-қочдини бемалол гапиртириб, чакагини очиб қўйишарди.

— Аёл зоти пул деса ўзини томдан ташлайди. «Жигули»га бир миндирсам бўлди. Эс-ҳушини йўқотади-қўяди. Кейин гаҳ деса, қўлга қўниб турипти-де.

— Эри-чи?— деб сўрайди биттаси кўзи билан Мунирга ишора қилиб.

Мунир эса тишини тишига қўйиб жим тураверади. — Эrimi? Эри болаларини боғчага оборади, уйга олиб қайтади... Профессор!

...Мунир хаёлга берилиб, ҳатто қоронғи тушганини ҳам пайқамаган эди. «Нега болаларнинг товуши чиқмай қолди? Ҳозиргина шу ерда ивирсиб юришганди-ку» деган ўйда қўшни хонага ўтди. Чироқни ёқдию юраги увишиб қолгандек бўлди. Эрталаб йиғиштирилмаган уйнинг бир бурчагида ака-сингил ёнма-ён ухлаб ётишарди. Мунир уларга тикилганча туриб қолди. Ўғлининг қўлида милтиқ, худди синглисини қўғирчоғи билан бирга қўриқлаётган соқчига ўхшаб қотиб ётарди. Мунир уларни ечинтириб, ҳар бирини ўз ўрнига ётқизди. Сўнг ҳорғин киёфада курсига чўкди. Шу тобда уйлари кўзига негадир ҳувиллаган, файзсиз бўлиб кўринди. Ногаҳон хотини ҳақида ўйлай бошлади. Ҳа, чиндан ҳам сўнги пайтларда унинг юриш-туришлари ўзгарди... Умид билан бир ёстиққа бош қўйиб, нималарни орзу

қилишмаганди. Қучоқлашиб кўзгуга тикилганча ширин ўйлар суришарди. Эсласа, Мунирнинг юраги титраб кетади. Уша пайтларда у умрбод шундай бахтли яшашига ҳеч шубҳа қилмаган...

Ташқарида машина келиб тўхтади. Хиёл ўтмай эшик очилиб, уйга хотини кирди.

— Соат неча бўлди?— деб сўради Мунир оғир овозда. У ҳозир ўзини қанчалик вазмин туттишга уринмасин, товушининг титраб чиқиши ички ҳаяжонини сездириб қўйди.

— Вой, Мунир ака, ҳалиям ухламадингизми, мен сизни аллақачон ухлаб қолгансиз деб юрибман,— деди хотини оёқ кийимини ечаркан ва:— Болалар ётишди-ми?— деб сўради овозини пасайтириб.

— Шу пайтгача қаерда эдинг, мен сендан сўраяпман?

— Ия, сизга нима бўлди тагин, энди тергамайман дегандингиз-ку!— деди хотини эгнидаги кийимларини ечаркан.— Нима, менга ишонмай қўйдингизми?

— Гапни бошқа ёққа бурма, соат биргача қайси гўрда эдинг?— Мунирни ичидан секин ғазаби тошиб келарди.

— Биринчидан, соат бир эмас, ўн икки ярим бўлди. Иккинчидан, кар эмасман, қулоғим яхши эшитади. Секинроқ гапирсангиз ҳам бўлади. Дугонам янги кўйлак тиктирган экан, ўшани кўрсатаман деб чақиртирганди. Гаплашиб ўтириб ушланиб қолдим. Кўнглингиз жойига тушдими энди, бошқача ҳисобот керакми тагин?— деди у ички кўйлакда турган ҳолда. Сўнг эгнига уйлик кийимини кийиб, кўзгуга бир қараб қўйди-да, ошхонага ўтди.— Овқат қилиб қўймадингизми?— деди қозоннинг қопқоғини очиб.— Қорним бирам очқадики, асти қўяверасиз,— деб идишдан нон олди.

— Нима, борган ерингда овқат беришмадимми?

Хотини ялт этиб унга қаради, нон чайнашдан тўхтаб, қаттиқ тикилганча бир дақиқа қотиб турди-да:

— Қарангки, беришмади. Сизга ўхшаб овқат қилишмапти,— деди.

— Нодира!

— Менга бақирманг!

...Ёш келин-куёв ўша пайтлари не-не режалар тузишган. Хотинининг «афсонавий» орзуларига қараганда, Мунирни ача реал эди. Бироқ биронтаси ҳам рўёбга чиқмади. Бунга ўзи сабабчиси ёки бошқа бировми, аммо ўттизни қоралаган бўлса-да, ҳали бирон-бир нарсага эришолмади.

У болалигидан ота-онасининг чизган чизғидан чиқмай ўсди. Кўпинча ўзгаларнинг фикри билан ақл юриитарди. У бир умр болалигини қўмсаб юрадиган одамлар тоифасидан эди. Аспирантурага кириб ўқиш ҳам ўзидан чиққан фикр эмас. Шунданми, ҳалигача ишида силжиш йўқ...

— Бақирманг! Болаларни уйғотиб юборасиз. Шундоғам уларнинг соғлиғи тамом бўлди. Асаб фақат сизда эмас, менда ҳам бор. Бировларга ўхшаб уйдаги ҳамма нарсани қойил қилиб қўйсангиз ҳам майлиди, бақирсангиз ярашарди!

— Нима-а-а!...— Мунирнинг ғазабдан тили айланмай қолди.

— Эшитганингиз!

— Менга қара,— деди у бирдан жуда босиқ оҳангда. Негадир шу тобда бўшашиб қолганини сезди.— Мен... Сен... сенинг бунақа юришларингни охири борми ўзи ё йўқми? Кел, орани очик қилиб олайлик. Яхшиси... яхшиси ажрашайлик!

Яқинлашаётган аллақандай фалокатни даставвал Нодира сезгандек бўлди. Нима қилишини билмай довдираб, қийналиб, озор чекиб юрди. Кейин ёрдамни эридан кутиб унга орқа қилиб кўрди. У ўйлаганча натижа чиқмагач, ноилож ўзи мустақил ҳаракатга киришди. Ўзига ўхшаган янги танишлар орттирди. Улар энг осон йўлни кўрсатишди. Назарида ўша даҳшатли, ютиб юбормоқчи бўлган нарсадан уларнинг ёрдами билан қутулганга ўхшаб туюлди. Ана ўшанда ҳаёт унга бутунлай бошқача кўринди. Анча вақтдан бери қийналиб келаётган вужуди бирдан енгил тортгандай, кўзи мошдек очилгандай бўлди...

ТАНИШИНГ: АЛИШЕР МАҚСУМОВ

Ёзувчи қоғозга тушираётган гап қаламқашнинг ўзи учун ички заруратга айланиши қанчалик шарт бўлса, матбуот юзини кўргач, у одамларнинг кўнглидаги фикрларига уйқашиб, ўз дардига айланиб кетиши керак. Бу — адабиётнинг азалий қонун. Бироқ биров бунинг уддасидан чиқади, биров йўқ. Ёзувчилик толеи ҳам шунга яраша бўлади.

Мен Алишернинг ҳикоясини мана шу талаб нуқтаи назаридан ўқидим. Ўқидиму ёзувчининг ҳаётдаги шафқатсиз бир ҳақиқатни — ишбилармон, олғир, юлғич кимсаларнинг ҳаммиша ошиғи олчилиги-ю, ўзини илму урфонга уриб, шу билан одамларнинг мушқулини осон қиламан, кишилар қалбига лоақал бир чимдим маърифат зёисини ташлайман, деган умид билан яшаса-да, лекин ўнгмайдиған: на турмушида, на ижтимоий ҳаётда иши юришмай, маҳалла-кўй, қариндош-уруғнинг худди тавки-лаънатдек эшитилувчи «бечора ойликчи» деган киноя-омуз таҳқирига учраган зиёлининг зиддиятли, мураккаб қисматини кўрдим. Бу — ёзувчининг ютуғи. Бироқ камчилиги шундаки, у масаланинг ижтимоий сабабларини излаш, ҳаётни зиддиятлар илдизларини чуқурлаштириш ўрнига юзаки, адабиётда қайта-қайта қаламга олинган сийқа тўқнашувлар тасвирига зўр берган.

Ҳикояда янада бўрттириш керак бўлган яхши жиҳатлар таллайгина. Масалан: тўғри одам аламзадалиқдан умрида бир марта ножўя иш қилса — ичса, дарров қўлга тушади, бировлардан калтак ейди, ишхонасида тазйиққа учрайди, маҳаллада ёмонотлиққа чиқарилади, энди унинг лоақал хаёлан ёмонларга қарши милтиқ ўқалишдан ўзга чораси қолмайди, аммо умр бўйи ўтганининг ўроғини, кетганининг кетмонини олганлар-

нинг мушугини биров пишт демайди. Бу ҳам ижтимоий иллат. Бировнинг дардига, бировнинг жиноятига, зўравонлигига бепарволик, масъулиятсизлик. Шарқ мутафаккирларидан бири — ғазолийнинг айтишича, агар, кўча-кўйда биров бировга озор бераётганини, бозорда биров билиб-билмай бировнинг ҳақиқа хиёнат қилаётганини кўра-билатуриб, индамаган киши ўша жиноятни қилган билан баробар. Алишернинг ҳикоясида мана шундай катта дард, ҳаммамизни бирдек қийнаётган муаммо ҳақида гап бор-у, юқорида таъкидлаганимиздек, унинг ижтимоий илдизлари — бу иллат қачон, қай йўсин пайдо бўлган, одамларнинг ҳамма нарсага бирдек бепарволигидан кимлар манфаатдорлиги, бундан жамият қанчалик зарар кўраётгани, одамларнинг маънавияти қанчалик шикастланаётгани етарли очилмаган. Эҳтимол, бунга ёш қаламқашнинг маҳорати етмагандир, эҳтимол, юраги дов бермагандир...

Ёзувчилик — марднинг иши. Ҳамонки, шу ишга қўл урдингми, рост гапни айтишдан ҳайиқма. Иккиланиш, ҳайиқиш ҳар қандай талантнинг қушандаси. Мен ёш дўстимга бу борада омад тилайман.

Эмин Усмон

Алишер МАҚСУМОВ 1950 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент политехника институтининг саноат ва граждон қурилиши факультетини 1972 йили битказган. Ҳозир шаҳардаги 22-ўрта мактабда математика ўқитувчиси бўлиб ишлайди. Ҳикояси «Ёшлик»да биринчи марта эълон қилинмоқда.

— Ажрашайлик?! Жуда яхши!— деди Нодира кескин оҳангда. Менинг ҳам жонимга тегиб кетди бунақа ҳаёт.

Мунирни кўрқитган нарса, хотини айтган сўзлар эмас, балки бу гапнинг қанчалик бемалол, дадиллик билан айтилганига ҳайрон бўлиб қотиб қолди. Мунир хотинини кўрқитиш учун шундай деганди. Вазият бунчалар кескинлашади деб ўйламаганди. Шунга довираб ўтирибди. Яна бунинг устига хотинининг кўзлари аллақандай ғолибона маънода чақнаб кетганидан томирларида оқаётган қон ҳам музлаб қолгандек бўлди.

— Сенга... болалар...— деб ғўлдиради у зўрға нима деярини билмай.— Ахир, отамни «халақит беради» дегандинг, раҳматли ерда ётипти. Онам шўрлик бу уйга қадам босмайдиган бўлди. Яна нима истайсан, ҳаммаси сен истаганча бўлиши керакми?! Ахир ўйласанг-чи!

— Сиз жуда қойил қилиб ўйлаясиз!
— Ҳа, мен ўйлаяпман,— деди Мунир. Энди у ўзини тутолмай бақирарди.— Болаларни боғчага обориб, уйга олиб қайтсам,— Мунир бармоқларини уқиб, хотинига кўрсатиб санай бошлади.— Бозорга ўзим борсам, ортоқлаб олиб келсам уйга. Кийимимни ўзим ювсам, дазмолласам. Тағин нима қил дейсан!

— Вой, вой, савил. Миннат қилишини қаранг. Одамни ҳар нарса бўлгани яхши-я!— деди хотини энсаси қотиб.— Уялмайсизми шунақа дегани? Сиз тенгилар тўй қилиб, эл-юртга ош беришяпти. Данғиллама участка қуриб, «Жигули» миниб юришипти. Шу ёшга кириб нимани қойил қилиб қўйдингиз?— Мунир «Жигули» сўзини эшитиб ичиди нимадир узилгандек бўлди. Ўзини бўм-бўш ўрага тушиб кетаётган одамдек ҳис қилди. Хотинини энди тўхтатиб бўлмасди.

— Ҳатто уйга бирор маротаба меҳмон чақирмасак, ўзимиз меҳмонга бормасак. Қанақа ҳаёт бўлди бу? Сизнинг дастингиздан на маҳаллада, на қариндош-уруғ олдига обрўмиз бор. Агар аҳвол шундай давом этверса, ҳеч ким бизларни менсимай қўяди, билднгизми? Яна бу кишининг ажрашайлик дейишлари ортиқча! Э, сизни ҳатто ажрашиш ҳам қўлингиздан келмайди!

— Нима қил дейсан, ўғирлик қилайми? Сани дастингдан энди бир ками шу қолувди қилмаганим!

— Вой, савил! Сизнингча ҳамма ўғирлик билан пул топаркан-да, а? Фақат сиз тўғри яшаяпсиз! Э, ўша тўғрилигингиз қуриб кетсин сизни. Бунақа тўғри бўлгандан кўра, ўғри бўлганингиз минг маротаба афзал эди. Тўғрилик билан қорин тўйғазиб бўладими ҳозирги кунда? Кимга керак ўша тўғрилигингиз?

— Бошқалар яшаяпти-ку!— Еш боладек жавоб қайтарди Мунир.— Фақат сен ортиқчасини хоҳлаб қолгансан.

— Ҳа, бошқалар яшаяпти,— деди хотини.— Аммо ўша сиз айтган бошқалар, хотинларини беҳуда турткилашмайди. «Қаёққа бординг? Қаёқдан келдинг?» деб. Топиб олган гапингиз шу. Мен нимани истасам, муҳайё қилиб беринг, қани миқ этармиканман! Қилолмайсиз-да, тағин бу кишининг баланд келишларига ўлайми?

— Мен оддий аспирантман. Стипендияга кун кўраман. Чидасанг шу!

— Кутиш жонимга тегди, умрим ўтиб кетяпти. Мен ёшман, яшашим керак. Яхши яшашни истайман! Сиз қачон аспирантурангизни битказасиз, қачон ҳимоя қиласиз-у... Агар юришингиз шу бўлса, билмадим... Ушанда ҳам бирининг кетини бирига улаб юрсак керак, ҳозиргидақа.

— Тўхтат!

— Тўхтатмайман! Бошқаларни қаранг, хотинларини қўлида кўтариб юришади, эрлари ҳар кунни биттадан қўйлак олиб беришади. Мени ўшалардан қаерим кам.

Сиз... бўлмаса мана шунақа бемаъни тергашларингизни бас қилсангиз ҳам майли эди. Ҳар кунни тергайсиз. Нима шундан бошқа ишингиз йўқми? Ўзингиз яшамасиз, мени ҳам яшашга қўймайсиз.

— Нодира!— Мунир энди чидаб туролмади.— Бундай гапирришга тилинг қанақасига айланади? Шаллақи!

— Мени ҳақорат қилгандан кўра, аввал ўзингизни билиб олсангиз яхши бўларди. Сизнинг қанақалигингизни, ҳатто маҳалладагилар ҳам гапирришяпти-ку. Бекорга маҳалла эркакларига ўқрайиб юрасизми.

Мунирнинг миясига яшин ургандек бўлди.

— Ким айтди бу гапни сенга?

— Ўзим биламан. Ким айтган бўлса ҳам тўғри айтган.

Мунир кўзига қон қуйилгандек рўпарасида турган нарсаларнинг фарқига боролмай қолди. Қандай қилиб хотинининг юзига тарсаки тортиб юборди, билмайди. Нодира турган жойидан диванга ағанаб тушди.

— Номард!— у кафтлари билан юзини тўсганча йиғлай бошлади. Шу битта тарсакидан сўнг Мунирнинг ҳамма аламлари тарқаб кетгандай ҳолсизланиб қолди. Хотини эса ўкириб йиғларди.

— Нима, аламингизни ҳеч кимдан ололмай, кучингиз энди фақат менга етдимми? Қўлингиздан шу келади, бошқасига қодир эмассиз!— деди Нодира йиғи аралаш.

Мунирга бу гаплар боягидек қаттиқ таъсир этмас, қилган ишидан негадир афсусланаётган эди. Хотинига раҳми келганидан ҳозирнинг ўзидаёқ унинг оёқлари остига йиқилиб кечирим сўрашга ҳам тайёр эди, аммо бу бояги тарсакидан ўн баробар баттар нафрат уйғотишига ақли етиб, индамасди.

Мунир хотининг бурчагига бориб, айбдор кишидек хотинига маъюс тикилиб қолди.

У анча вақтдан бери аввалги ҳаётини қўмсаб қолган, яна ўша кунларга қайтишни ич-ичидан хоҳларди. Аммо орадаги муносабат торлари аллақачон узилганди. Энди у билан бирга яшайдиган бўлса, фақат болаларини ўйлаб шундай қилиши мумкин. У бунга яхши тушунарди. Тушунардию шунга ўзида куч тополмаётганига йиғлагиси келарди. Ҳамма нарса кўз ўнгида остинустин бўлаётганини кузатиб турарди, холос. Назарида у қандайдир тузоққа тушиб қолгандай ва бу тузоқ кун сайин торайиб бораётгандек эди. Мунир юраги ларзага келиб, бу аҳволга қай тарзда тушиб қолганига ақли етмасди. Болалигидан бировларни айблашга ўргангани учун ўз фожиасининг сабабларини ҳам бошқалардан қидирарди.

Хотини эса ҳамон йиғларди. У кўпроқ тарсаки учун эмас, балки ўзининг аччиқ қисматини ўйлаб йиғлаётган эди. Одатда хотини бир оздан сўнг йиғидан тўхтарди. Шунда хонага мудҳиш, киши дилини вайрон қиладиган жимлик чўқарди. Худди мана шу жимликда қулоқларни тешгудай товуш борлигини Мунир ҳис қилар, бошини эгганча ўтирган хотини ҳам бу товушни эшитаётгандек туюларди. Аслида тун жимлигини бузиб бир маромда чиқиллаётган девор соатининг товушидан бўлак бошқа товуш ҳам йўқ. Бу эса ўтиб бораётган вақтнинг овози эди.

Мунир шу кунни Нодира энди уни сира ҳам яхши кўрмаслигини тушунди. Алам қиладиган жойи бунга ўзидан бошқа ҳеч ким айбдор эмас.

— Ҳа, майли, ҳали кўраимиз ким кимни экан!— деди у эрталаб уйғонгач, ўзича гапириниб.

— Ҳм!— деди хотини димоғдорлик билан. У кўзгу олдига турарди.— Буни ўрнига болаларни уйғотиб кийинтиринг. Ҳали юз-қўлини ювмасдан гапирётган гапини қаранг! Тавба! Одам ҳам шунчалик...

Мунир индамади. Гап талашини унинг жонига теккан эди. Болаларни уйғотди. Кийинтирди. Хотинининг ясан-

тусан қилиб ўзига оро бераётганини кўриб чидаёлмади:

— Машина кутиб қолмасин!

Хотини унга парво қилмади.

— Бачкана бўлмай кет...— деди у пардоз-андозларини қилиб бўлгач, сўнг эшик ёнига борди-да, тўхтаб орқасига ўгирилди.— Ҳа, айтганча, бугун кечроқ келаман. Олдиндан айтиб қўяй, судга бормоқчиман. Сиз қилмайдиган ишни энди ўзим қилмасам бўлмайди.

У кетди. Мунир турган жойида ҳолсизланиб курсига чўкди. «Нима қилиш керак?»— яна мудҳиш савол унинг миясида айланарди.

Шу кун и роса ичди. Умри бино бўлиб ҳали бунчалик ичмаганди. Ичида йиғилиб қолган ҳамма аламларини тарқатиш учун, «Нима қилиш керак?» деган саволга қийналиб жавоб тополмагани учун ичди.

Биров билан уришгиси келар, юрган йўлида ўтган-кетганларни атайлаб туртарди. Аммо ҳамма уни четлаб ўтар, жирканиб қарарди.

Аксига олиб ҳеч кимга тўқнаш келолмагач, мушталлашиш кайфияти йўқолиб, энди биров билан юрагини очиб, ичидаги дардларини тўкиб гаплашгиси келди.

Сандироқлаб юриб пивоҳона ёнида тўхтади, бир оз чайқалиб тургач, ичкарига кирди. Ҳамма тамаки чекаверганидан хонани тутун босиб кетганди. Мунир пиво олиб, ўтиришга жой қидирди. Бурчакда ёлғиз ўтирган кишининг ёнига бориб, курсига ўзини ташлади. Дарров гаплари қовушиб, танишиб олдилар. Гапига қараганда, инженер бўлиб ишларкан. Мунир унга ичидаги барча дарду аламларини айтгиси келди. У узоқ гапирди. Инженер миқ этмай эшитди...

— Ҳа, мана шунақа гаплар, тушундингми?— деди Мунир ҳикоясини якунлаб.

— Хафа бўлма, оғайни,— деди инженер узоқ жимликдан сўнг.

— Буниси ҳам майли, лекин анавилар... Уҳҳ!— Мунир тишларини ғижирлатди — «Уларни» мен ўзим...

— Бир ўзингни қўлингдан ҳеч нарса келмайди — деди инженер. У ҳам маст эди.— Битта одам кўпчиликини ҳеч нарса қилолмайди. Шу нарсани яхшилаб ўқиб олгин, биродар!

— Мен бир ўзим боплайман «улар»ни! Тушундингми!— Мунир жаҳл билан столга мушт урди. Шишаларнинг чил-чил синган товуши эшитилди. Шу заҳоти икки-учта барзанги йигитлар келиб, Мунир билан инженернинг оёқларини ерга теккизмай ташқарига олиб чиқишдию кўчага улоқтиришди. Бу шунчалик тез содир бўлдики, Мунир ҳатто қандай қилиб кўчага чиқиб қолганини тасаввур этолмасди. Иккаласи ҳам асфальтда чалқанча ётишаркан, ўринларидан туришга уринишар, аммо яна йиқилиб, ерга ўтириб қолишарди.

— Тушунтириб бергин, оғайни, нега «улар» мени нуқул масхара қилишади? Ҳатто «профессор» деб лақаб қўйишибди. «Улар»га ҳеч қанақа ёмонлик қилмаган бўлсам. Ишхонамга бориб, тинчгина уйимга келсам. Ҳеч кимга зиёним тегмаса...

— Сен «улар»нинг ғашига тегасан. Шунинг учун сени бутун умр масхара қилишади...

— Эҳ, биродар,— деди Мунир янги танишининг елкасидан қучоқлаб.— Агар билсанг эди, мана шу «Нима қилиш керак?» деган саволга жавоб топаман, деб жинни бўлаёздим. Ишонасанми? Нима айбим борки, турмушим шу қадар оғир бўлса.

— Оғайни, битта сенга эмас, ҳаммага қийин,— деди инженер.

Улар ўтирган жойларидан зўрға туришди, кийимларининг чангини қоқиб, гандираклар кўчадан юриб кетишди.

Қош қорайиб қолганди. Кўчада одамлар кўп. Ҳамма хизматдан чиқиб, уйига шошарди.

— Сен гапимни бўлма, биродар,— деди Мунир юришдан тўхтаб.— «Улар»нинг хотини яхши дейсанми, а? Мана! Агар шунақа ўйласанг,— Мунир бошмолдоғини бармоқлари орасидан кўрсатди.— Майли, менинг турмушим очиқ-ойдин, ҳаммага маълум. Хотинимнинг юриш-туришини менга пеш қилиб майна қилмоқчи бўлишади. Аммо ўзлариники-чи?! Ўзларининг хотинлари яхши дейсанми? Бекорларни айтибсан.— Инженер ҳеч нима демаса ҳам Мунир унга жавоб бераётган кишидек гапирди.— Ҳамма ишини пинҳона қилишади. Ҳеч ким билмайди буни, фақат мен... Фақат мен ўзим биламан қанақалигини. «Улар»га пул бўлса бас, бошқа ҳеч нарса керак эмас. Итмисан, эшакмисан пулинг бўлса, сендан яхши йўқ. Пул учун имонини сотишга ҳам тайёр. Сен бўлсанг «улар»ни мақтайсан.— Мунир инженерга қарамасдан, худди ҳавога гапирётгандек бўларди.— Сен ҳам «улар»нинг тарафидамисан? А?

— Мен ҳеч нарса деганим йўқ-ку. Қачон мақтадим? — Инженер чайқалиб туриб, елкасини қисди.

— Агар мақтамаган бўлсанг, мени дўстим экансан,— деди Мунир уни қучоқлаб, кейин энгашиб қулоғига пичирлади.— Ишонасанми, хотинимга «улар»нинг хотинлари ҳавас қилишади. Ҳеч қайсисининг бунақа юриш қўлидан келмайди. Қўрқишади. Меники эса қўрқмайди. «Нега» дегин.

— Нега?

— Чунки пулим йўқ! Тушундингми? Агар пулим бўлганда ҳамма — хотиним ҳам, «улар» ҳам ҳурмат қилишарди, одам қаторига қўйишарди. Пулим йўқлиги учун ҳатто ўз хотиним ҳам мендан қўрқмайди. «Улар»нинг хотинлари нега қўрқади, дегин.

— Нега?

— Чунки бойлигидан ажралиб қолиши мумкин-де,

билдинг!— Мунир унинг кўзларига тикилиб қаради.— Сенга нима бўлди, оғайни? Нега индамайсан, гапир!

— Бу савдо битта сени бошингда эмас, кўпчилик шунақа яшайди ҳозир, биродар,— деди инженер.

Мунир ҳайрон бўлди, ҳатто кайфи учиб кетди. Агар тепасида момақалдироқ гумбирласа ҳам бунчалик ажабланмасди. Ахир шу пайтгача у ҳамма яхши яшайди, битта мен қийналяпман, деб ўйлаганди.

— Онадан ўғил бўлиб туғилганимизга шукр қилиб юришимиз керак, фақат шу. Хотининг ҳам ўзича ҳақ. Қуруқ гап билан қорин тўйғазиб бўлмайди. Тўғрилигинг ўзингга. Сен очадиган кашфиёт агар оламшумул бўлганда ҳам ҳеч кимга керак эмас,— деди инженер.

— Сен қаёқдан биласан?— деди Мунир.

— Мен ҳамма нарсани биламан, биродар! Чунки инженерман.

Мунир «улар»нинг инженерлар ҳақида масхараомуз гапирганини эслаб:

— Ҳамдард эканмиз, биродар. Мен сенга ҳозир пул бераман!— деди ва чўнтақларини кавлади. Аммо кисасидан ғижимланган трамвай билетларидан бошқа ҳеч нарса чиқмади.

— Э, яхиси мен сенга берақолай,— деди инженер ва чўнтагини ағдарган эди, ерга майда писта пўчоқлари сочилиб тушди.— Қарагин, пулимнинг кўплигини!

Шу пайт уларнинг ёнига усти ёпиқ машина келиб тўхтади. Милицияники экан. Икковининг ҳам оёқларини ерга теккизмай машинага тиқиб олиб кетишди.

Мунир ҳушёрхонадан чиқаётганида милиция майори:

— Туппа-тузук йигит экансан, ука, ўз-ўзингни хор қилиб юришингни қара. Бунақада илмий текшириш институтида ишлашингга ким ишонади? Кимга қўшилиб юрибсан? Шеригингни биласанми ўзи? Фирт ароқхўр. На уйи бор, на оиласи. Дайди. Э, ҳайф сенга-э! Эл-юртнинг олдида нима деган одам бўлдинг энди? Ишхонангга албатта ёзамиз, маҳалланга ҳам хабар берамиз. Сен нима деб ўйлагандинг?!— деди.

Мунир гап қайтармади. Кўчага чиққанида ўзига ўзи: «Ҳали ҳам кеч эмас, кўрамиз ким кимни!»— деб гапиринди. У бирдан қанчалар даҳшатли воқеа содир бўлганини ҳис этди. Бу қадар тубанлашиб кетаман деб хаёлига келтирмаган эди, ахир! «Ҳали кўрамиз, ким кимни!» деди у яна.

Мунир маҳаллага кириб борганида, «улар» ҳар галгидек йўл устида гурунглашиб туришарди. «Жигули» капотининг устида коньяк ва газакка апельсин, шоколад, яна шунақа маишатдан далолат берувчи антиқа нарсалар бор эди. Мунир «улар»га яқинлашганда ҳаммалари жим бўлди. Кимдир қаттиқ кекирди. Мунир келиб ҳеч ким билан сўрашмади, индамай тураверди. Орага ноқулай жимлик чўкди. «Улар» Мунирнинг бу қилиғига тушунолмай гаранг эдилар. Мунир эса сочлари тўзғиган, кўзлари косасидан чиққудек бўлиб, қўлларини мушт қилганча ҳайкалдек қотиб турарди. Важоҳати телба одамниқига ўхшарди.

— Арақ йўқ экан, коньяк олдим,— деди «улар»дан биттаси.

— Жудаям ҳушёрсиз-да, Адҳам!— деди бошқаси «ҳушёр» сўзига урғу бериб.

«Ҳушёрхонада» ётганимни дарров билишибди,— хаёлидан кечди Мунирнинг.

— Давлат ичкилик нархини оширгандан бери дўконларда ароқ йўқ. Одекалон ичиб юришибди.

— Э, ҳа-а! Ростми? Тавба-а!

— Рост. Арақ қимматлашган, одекалон эса арзон. Нима ичса, бари бир эмасми? Кайф берса бўлди-да...

— Буниси майли-ку, айримлар одекалон у ёқда турсин, бензинни ҳидлаб маст бўлишармиш.

— Ия! Буни биринчи эшитишим. Тавба!

Мунирнинг кўзи тиниб, боши айланди. Бенхтиёр ўзини четга олди. Шунда «улар»нинг тиржайган оғизларидан тишларининг оқи кўрина бошлади.

— Пули бўлмаса нима қилсин, бечора, бензинни текинга ҳидлаб кайф қилади-да. Зора ИЛҲОМИ келиб, бир кашфиёт яратса,— деди Илҳом капот устида ётган «ВТ» сигаретидан оларкан.

— Менга ҳам чектиринг,— деди бошқаси.— Илҳом-жон, сиз нуқул НОДИР сигареталар чекасиз-а!

Мунир ортиқ чидаёлмади. «Нима дединг, аблаҳ?! дея турган жойидан ўша кишига ташланди. Уни ерга йиқитиб бўға бошлади. «Улар» кўпчилик бўлгани учун икковини дарров ажратиб қўйишди. Мунир ўрнидан тургач, «улар»нинг дуч келганини ура кетди. Унинг кўзларига қон қуйилиб, анчадан бери йиғилиб ётган аламлари ёмон яранинг патосидек парсиллаб ёрилди. Лекин тўсатдан тушган зарбадан боши билан ерга урилди. Зўрға ўрнидан туриб, яна «улар»га ташланди. Тағин оғир зарба уни ерга қулатди. Худди биров ғўла билан башарасига урганга ўхшаб оғриди. У яна ўрнидан турди.

«Улар» галма-гал уришарди — бири урса, иккинчиси тайёрланар, иккинчиси урса, қолганлари кутиб туришарди. Мунирда сира куч қолмаган, кўз олди парда тутилгандек қоронғи эди. Боши тинмай айланаётганидан аста чайқаларди. Шу асно Мунир «улар»дан биттаси мушт ўқталиб яқинлашаётганини кўрди, аммо қаршилик кўрсатишга мадори етмади. Қўллари билан юзини тўсмоқчи бўлдию ўша заҳоти ўзини ерда ҳис қилди. Йиқилаётганида қулоғига «чиroyлироқ қилиб, Дилшод!» деган сўзлар чалинди, холос. Боши ерга қаттиқ урилганидан, кўзларида ўт қақнагандек бўлди. Энди у ҳеч нарсани ажратолмас, ҳатто ҳар тарафдан ёғилаётган тепкиларни ҳам сезмас, фақат миясининг қаттиқ лўқиллашини ҳис қиларди.

Ниҳоят «улар» тепиб-тепиб чарчашди. Айримлари Мунирнинг тепасида қаққайганча сигарета чека бошлади.

Мунир эса, оғзини катта очиб ичига ҳаво ютмоқчи бўлар, қимирлашга мадори келмасди. Кўйлагининг ёқасидан ушлаб, уни кран ёнига судраб боришди. Шариллаб оқаётган сувга бошини тиқишганда Мунир сесканиб кетди. У бир оз ўзига келгач, чеккароққа олиб чиқиб, деворга суяб ўтиргизиб қўйишди. Мунир «улар»га яна ташланмоқчи бўлдию қўлини кўтаришга ҳам ҳоли келмади. Ожизлигидан ўкиниб йиғлай бошлади. «Улар» эса қонга беланган қўлларини кран тагида ювишаётган эди.

— Уйига обориб ташлаларинг, жуда жонга тегди-ку!— деди биттаси.

Томошага тўпланганлар Мунирнинг йиғлашига жимгина қараб туришарди. Бир оздан сўнг Мунир ҳам тинчиди. Икки киши қўлтиғидан суяб уйига олиб боришди. Унинг кийимлари чангга, юзи қонга беланган, бутун вужудини оғриқ қамраб олганди. Кўз олди туман босгандай хиралашиб, болалари ва хотини жонсиз шарпа мисол ғира-шира кўринаётган эди.

— Еш жонингга қасд қилиб мақасан, ука. Тинчгина юрганинг яхши эмасми?— деди суяб келганлардан бири Мунирни диванга ётқизиб, ўзлари ортга қайтишди. Мунир негадир ўрнидан туришга чоғланиб бир-икки қимирлади. Аммо барча уринишлари зое кетди, эс-ҳушини билмай қолди...

...Охири бир амаллаб у ўрнидан турди. Боши гир-гир айланар, деворлар ундан қоचाётгандек эди. Нимадир қулоғи остида тинимсиз чийилларди. Кўз олдида аллақандай майда қизил ранглар жимирларди. У гандирак-

лаб юриб борди-да, отасидан қолган, ҳамиша деворда осиглиқ турувчи қўшоғизни қўлига олди. Милтиқни кўксига босганча кўчага отланди.

«Улар» ҳали тарқалишмабди экан. Гўё ҳеч нима бўлмагандек, бамайлихотир ичиб, чекиб туришибди. Аммо Мунирни кўришлари биланоқ типирчилаб қолишди.

— Ҳа-а-а, аҳволларинг шу экан-ку!— деб бақирди Мунир ва милтиқни ўқталганча «улар»нинг устига бос-тириб бораверди.— Энди кўрамиз ким кимни экан! Сенларни фақат отиш керак. Отиш! Жаллодлар!

У тепкини босди. Худди мушак отилгандек, «пақ-пақ» товуш чиқди.

Уқ овозини эшитиб, Нодира ташқарига отилди. Чиқиб, тумонат одамга кўзи тушди. «Улар»га милтиқ ўқталиб йўлнинг ўртасида Мунир турарди. Икки киши ер тишлаб чўзилиб ётарди.

— Энди кўрамиз ким кимни экан!— деб қичқирди Мунир милтиқни яна ўқлаб. Биронта одам унга яқинлаша олмасди. Милтиқнинг оғзини қай тарафга бурса, ўша жойдан одамлар дув этиб қочишар, аммо ҳеч ким кетиб қолмасди. Мунир тағин ўқ узди. Тўда ичидан яна иккитаси ерга йиқилди. Одамлар орасида қий-чув кўтарилди. Шу пайт аёл кишининг чинқириғидан Мунирнинг қулоқлари битиб қолгандай бўлди.

— Муниржо-о-о-н ака-а-а!..— Нодира жонҳолатда югуриб келарди.— Тўхтанг! Отманг!— У келасолиб, милтиқнинг оғзини тўпача кўтариб юборди. Лекин Мунир тепкини босишга улгурган эди — ўқлар ҳайф кетди.

— Йўқ! Отманг! Ундай қилманг. Керакмас. Ёлвораман сизга!— Нодира унинг оёқларига йиқилиб йиғлаб юборди.— Қамаб қўйишади! Мен нима қиламан унда. Қийналиб кетдим-ку! Жоним қийналиб кетди-ку! Вой, ойижон!— Нодира ўкириб йиғлар, у ҳамма нарсани, уят-андишани унутган, атрофидаги одамларни гўё кўрмагандек, милтиққа маҳкам ёпишганча гапирарди.— Энди нима десангиз, шуни қиламан, фақат отманг, Муниржон ака!.. Мени кечиринг! Мени кечиринг, жоним!— Нодира тинмай ёлворарди.— Мунир акажоним! Менинг жоним!..

Мунирнинг юраги бирдан қаттиқ санчди. Кимдир кўксига ханжар ургандек бўлди. У турган жойида чайқалиб, қўлидаги милтиғи ерга тушди. Тиззалари ўз-ўзидан букилиб, чўккалаб қолди. Хотинини энди кўраётгандек унга ҳайрон бўлиб тикилди. Унинг селдек оқаётган кўз-ёшларини кўриб баттар ҳайрати ошди.

— Эй, одамлар! Эй... эй, одамлар, ҳеч бўлмаса сизлар бирор нарса десанглар-чи, ахир!— деди Нодира куйиниб.— Уни шунчалик хўрлашганини кўратуриб биронтангиз аралашмадингиз. Агар ўлдириб қўйишса ҳам индамай тураверасизлар, томоша кўриб! Сизга фақат томоша бўлса! Томоша!..

Одамлар сал нарида тўда бўлиб — баъзиларининг ҳайратдан оғзи очилиб, бошқалари мотамдагидек қўл қовуштириб туришарди.

— Эҳ! Эҳ, сиз!— деди Нодира ва ўгирилиб эрига қаради.— Қўйинг «улар»ни, Мунир ака. Фойдаси йўқ! Юринг уйга кетамиз!— Мунирнинг юзини кафтлари орасига олиб ўзига қаратди.— Энди нима десангиз қиламан. Мунир ака, сизсиз ҳаёт йўқ менга. Ишонинг жоним. Сиздан бошқа ҳеч ким керакмас менга!— Нодира унинг юзларини силади. Қўлтиғидан суяб, ўрнидан турғазди.— Туринг, туринг уйга кетамиз. Юрақолинг, ўрнингизга ётасиз. Мен ёнингизда бўламан, ҳеч қаерга кетмайман!

Мунир оғир нафас олар, гоҳ-гоҳ хўрсиниб қўярди. У хотинига ниманидир эшлашга урингандек қаттиқ

гини сезиб, нам ҳаводан нафас ола бошлади. У жуда аниқ сезди: яқин жойда сув бор.

Ипга тизилган балиқчалар қўлдан қўлга ўта бошладилар. Қайси бир қўл унинг оғзини очиб кўрар, қайси бир қўл эса унинг сезгичларини тортқиларди. У турли башараларни, катта-катта, бир оз қизарган кўзларни, оқ ва сарғиш ялтироқ тишларни жуда яқиндан кўрарди. Лекин шу оғизлардан чиқаётган қўланса ҳидлар унинг ҳам даминини қайтарарди. Уша қизғиш кўз, сарғиш тишли одам балиқларни сўри четиға ташлаб қўйдию уларни унутгандек, қайта эътибор ҳам бермади. Сўри тепасиға келиб қолган қуёш эса янада қаттиқроқ қиздирарди.

Балиқча қуёш тиғида қанча ётганини билмайди, фақат алламаҳаллар бир қўл уни кўтарганини туйқус сезди. У сувға «шилп» этиб тушгандагина танасиға ёқимли салқинлик юғурди.

У бир неча бор дум сузгичларини силкиб сув юзига қалқиб чиқиб олди.

Шунда у сув юзида бу ерга ўзи билан олиб келинган балиқлар қалқиб турганини кўрди.

Балиқча сузаётган ҳовуз унча катта эмас эди. Ҳовуз атрофида жуда кўп сўрилар бўлиб, бу сўриларни одамлар тўлдириб ўтиришарди. Улар иштаҳа билан ҳиди ўткир овқатларни тановул қилишарди.

Балиқча бир оз сузиши биланоқ бу ҳовузнинг суви жуда сассик эканини сезди. Ҳовузнинг қўланса ҳидидан ташқари сувнинг аччиқ таъми уни безовта қиларди. Лекин унинг буларға кўникишдан бошқа иложи йўқ эди. Акс ҳолда ҳалок бўлади. Шундоққина сув юзида турли егулик нарсалар сузиб юрарди: пишган гўшт парчалари, нон бўлаклари...

Балиқчанинг иштаҳаси бўғилганди. У қарахлик билан ҳовузда узоқ сузиб юрди.

ТАНИШИНГ: ШУКРУЛЛО АБДУЛЛАЕВ

Қадимдан Шарқ адабиётида зарбулмасал: жониворлар ҳақида афсоналар, ривоятлар кўп ёзиларди. Ибралли, панд-насиҳат кучли бундай асарлар ёзиш бугун расм бўлмади қолди. Лекин жониворлар ҳақида, уларнинг ҳаёти, бошидан ўтган воқеалар, дунёға муносабати, одамларға, табиатға, ҳаётға боғлиқ жиҳатлари, тақдири ҳақида ҳикоя қилувчи, хулқа табииати орқали жониворларнинг ички оламини тадқиқ этишға даъвогар бадий реалистик асарлар ёзиш бугун кенг тарқалган.

Сетон-Томпсон бошлаб берган бу йўлда ажойиб санъат асарлари дунёға келдики, бугун бу асарларсиз жаҳон адабиётини тўла тасаввур қилиш мумкин эмас.

Бу ғаройиб оламнинг ажиб вакиллари — жониворлар ҳақида ёзилган юзлаб асарлар мароқли ўқилиши, қизиқарлилиги каттаю кичик диққатини жалб этиши билан ҳам таҳсинға лойиқ. Афсуски, бизнинг китобхонларға Ричард Бахнинг «Жонатан Ливингстон исмли чағалай», Орасио Кироганинг «Анаконда», Лев Брандтнинг «Браслет-2», «Оқ каптар», «Бургутлар», «Денгиз қароқчиси» каби асарлари, Юрий Казаковнинг «Тэдди»си яхши таниш эмас. Афсуски, ўзбек ёзувчилари бу мавзуда жуда кам ёзадилар, шу томондан китобхонлардан қарздордир. Йўқ эмас, бор. Лекин жуда оз ва анчайин юзаки...

Мен жониворлар ҳаёти ҳақидаги ёки уларнинг ҳаёти орқали дунёға разм солинган бадий асарларни назарда тутялман. Узингиз ўйланг, кейинги ўн йил ичида Шукр Холмирзаевнинг «Чўлоқ турна», Тоғай Муроднинг «От кишнаган оқшом», Баҳодир Муродалиевнинг «Олапар» асарларигина эълон қилинди.

Аҳвол шундай бўлатуриб, бу йил нашр этилган «Озод қўшлар» ҳақида қўшиқлар» деган китобча хусусида ўтказилган редакция кенгашда қирқини қоралаб қўйган, уч-тўрт китоби чиқиш номи тилға тушган ёзувчининг: «...Мушук, мусичалар ҳақида ҳикоя ёзиш ҳар кимнинг ихтиёри, лекин уни эълон қилиш шартми!», деган эътирозига қулишни ҳам, йиғлашни ҳам билмайсан, киши. Назаримда, насрни бўғиб турган адабий жаҳлатнинг бир учи бориб шунға тақалади.

Темир Пулатовнинг номини калхат ҳақида ёзган «Мулк» қис-

Балиқларнинг энг каттаси бошқаларидан дадилроқ ҳаракат қиларди. Балиқча эса зўр-базўр нафас олар, сузиб кетишға мажболи йўқ эди. Энг кичик балиқча чалқанча ётганича ҳаракатсиз эди. У кичкинагина балиқча ёниға сузиб бориб, уни туртиб ҳам кўрди. Лекин митти балиқча қимирламади, у жонсиз эди.

Балиқча бир оз сузгандан кейингина ҳовуз четида унга термулиб турган бақанинг катта-катта очилган кўзларини кўрди. Бақа ҳаракатсиз эди. Балиқча бундай бақани кўлда ҳам кўрган. Кўлдагиси қандай бўлса, бу ҳам худди шундай — ҳаракатсиз, жонсиздек кўринарди. Шунда у бақалар ҳамма жойда ҳам бир хил эканликларини англаб етди.

Балиқча пичагина суздию ҳовуз остига шўнғиб кўздан йўқолди. Сув юзига чиққанда, бир-бирларига қўл узатиб тарқалишаётган одамларни ва ҳовуз атрофини супураётган қизчани кўрди. Балиқча сув юзига чиқиши биланоқ қизча уни кўриб қолди ва қувонганича сочиқ билан қўлини артаётган оппоқ соқолли чол ёниға бориб, балиқчани кўрсатиб, шодланиб сўзлади. Чол ҳам унга нималарнидир тушунтирди. Шунда қизча ҳовузға бир ҳовуч егулик ташлади. Балиқча сув устида ҳали чўкишға улгурмаган гўшт, нон бўлақларини, сочилган гуручларни кўрди. Қизчаға миннатдорчилик билдиргандек сув юзида сакраб, гўшт бўлагини еди ва тезда сув остига шўнғиди. Бу қўланса сувда у яшаб қолишға ҳарчанд уринарди.

Деярли ҳар куни қуёш ботиш олдидан ҳовуз четида қизча пайдо бўлар ва балиқча сув юзига чиқиши билан унга дебатта бирон егулик ташларди. Катта балиқ негадир деярли ҳар доим ҳовуз остига бўларди. Нафас олиши қийинлашгандагина сув юзига чиқиб қолар, оғзини катта очиб, оғир нафас олар, шу ҳолатда узоқ туриб

саси иттифоққа танитди. Г. Матевосянининг от ҳақидаги «Яшил водий» ҳикояси-чи... Мари Саатнинг «Сирли кучукча» ҳикояси атрофида бўлган мунозаралар...

Кейинги ўн йил ичида дунё адабиётида шундай ғамгин ва каттаю кичик севиб ўқийдиган асарлар кўплаб ёзилаётгани бежиз эмас.

Шукрулло Абдуллаевнинг «Мовий кўл тўлқинлари» ҳикоясини ўқиган одам нега шулар ҳақида сўз очилганини фаҳмлайди. Еш қаламкашнинг ўйчан асарига оддийгина балиқ ҳаёти қаламға олинган. Тўғрироғи, ҳикоя балиқнинг кўрган-кечирганлари ҳақида. Ҳикоянинг камчиликлари — муаллифнинг ўз тажрибасизлигини ошқора сездириб қўйгани ёки бошқачароқ айтсак, чўчиб-чўчиб, ўзига ишонқирамагандек ёзгани, бу асарни шу чоққача ҳеч ким ёзмаган эди, мен ёзяман, деган қатъиятнинг йўқлигидан келиб чиққан қусурлардир. Зотан, бу бошловчи қаламкашларнинг ҳаммасиға хос. Қолаверса, бу адабий муҳтимизнинг ҳавас қилгулик даражада эмаслигидан нишона.

Шукрулло, назаримда, анча кечикиб ҳикоя эълон қилаётганға ўхшайди. Бу балки ўзига ортиқча ишонмаганлигидандир, балки адабиётға беҳад катта масъулият билан қарашидандир. Ҳар ҳолда, бунинг яхши жиҳати бор. У жилла курса, то шу ёшға етгунча ўйлаб хом-хатала ва жўн, савияси паст, дидсиз китобхонларға мос ҳикоялар эълон қилишдан сақланган-ку!

Муҳимин, ҳикоя чиройли маъноси, ўйчанлиги билан бошқа асарлардан ажралиб туради. Ижодкорнинг бошқа ижодкорлардан ажралиб туриши фазилат эмасми!

Олим Отахонов

Шукрулло АБДУЛЛАЕВ тошкентлик. У 1975 йилда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти факультетини битирган. Ҳозир республика телевидениесининг ижтимоий-сиёсий кўрсатувлар бош редакциясида ишляпти. Ҳикояси вақтли матбуотда биринчи марта эълон қилинмоқда.

қоларди. Балиқча ҳали мана шу ёқимсиз ҳидларга мослашишга, кўпроқ сув остида бўлишга ўзини мажбур қиларди. Бора-бора у сувнинг сассиқ ҳидини сезмайдиган бўлиб қолди. Шундай кун кечиришга кўникди.

Бу вақтга келиб, катта балиқ ҳам оғизларини катта очиб, сув юзида чалқанча ётар, сузиб кетишга эса мажболи қолмаганди.

Биргина шу балиқча ҳовузда кун кўришга мослаша бошлади. У яшашга қаттиқроқ интиларди.

Бу ҳовузчада унинг учун ширин кечган кунлар ҳам бўлди.

Зим-зиё тун эди. Кўкдаги яримта ой, бесаноқ юлдузлар чўкмайдиган маржонлар каби ҳовуз юзида қалқиб туришарди. Балиқча сув юзига чиққанда, шундоққина ҳовуз ёнидаги сўрига иккита шарпа яқинлашиб қолишди. Улардан бири ёшгина, сочи тепага таралган, тор шим ва энги калта кўйлак кийиб олган йигит эди. Қизнинг турли рангларда товланаётган юпқа кўйлаги майин шамолда ҳилпирарди. Қизнинг юлдузлар каби чақнаб турган кўзларида учқунлар порлар, бу кўзларда қандайдир тотли ифода бор эди. У жуда латиф ва гўзал эди.

Йигит ва қиз сўрига келиб узоқ ўтиришди. Уларнинг лаблари ниманидир пичирларди. Йўқ, улар гаплашмасалар ҳам гўё бир-бирлари билан сўзлашаётгандек эдилар, бир-бирларига қараб тўймасдилар.

Балиқча сувга шўнғиб чиққанда сўрида ҳеч ким йўқ эди.

Шундагина у ўзининг танҳолигини ҳис қила бошлади. Лекин у ёлғизлигига, ҳовуз сувининг сассиқлигига чидаши, ўзи билан ўзи курашиб яшаши керак.

Балиқча бу тун ҳам ҳовуз сатҳида сузиб юраркан, сўрилар томон бир неча шарпа келаётганини кўрди. у шарпанинг иккитаси катта тугун кўтарган эди. Орқадагиси эса атрофга саросимали қараб-қараб қадам ташлади. Улар ҳовуз ёнидаги сўрига келиб ўтирдилар. Башаралари жуда кўрқинчли эди. Катта тугун йўқолиб, бу кишиларнинг ҳар қайсиси олдида яна биттадан учта тугунча пайдо бўлди.

Шунда ўтирганлардан бири чўнтагидан қоғозга ўроғлиқ бир нарса чиқарди. Ва улар бу юпқа, турли хилдаги қоғозларни узоқ санашди ва яна қайтадан санаб, уни ҳам бўлиб олишди.

Улардан бири норози бўлиб, ниманидир тушунтирар, лекин қолган иккитаси уни тинчлантиришарди. Сўнгра у ҳам қўл силтадию жимиб қолди.

Балиқча сув бетида уларга термулиб сузиб юрарди. Шунда ўтирганлардан бирининг кўзи балиқчага тушди. Одамнинг кўзлари жуда кўрқинчли эди. Бу ваҳимали башара унга қўлидаги бўш шишани ирғитди. Балиқча чўчиб сув остига шўнғиди.

Шу воқеадан сўнг узоқ вақт тунлари бу сўриларга ҳеч ким келмади.

Ҳовуз суви секин-аста совий бошлади. Сув юзини дарахтлардан тўкилган сарғиш япроқлар қоплади. Сўрига келиб дам олувчилар ҳам жуда камайиб қолди. Лекин қизча ҳамон келиб турар ва балиқча сув юзига чиқиши билан қувониб кетарди.

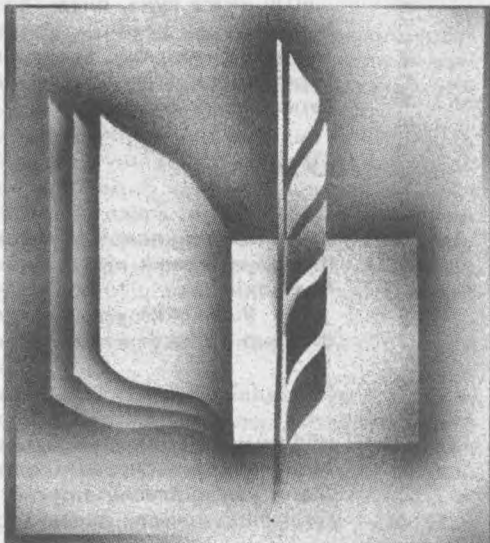
Балиқча тунда яна сув юзига чиқди. Шунда у яна гўзал манзаранинг гувоҳи бўлди: ҳовуз олдидаги дарахтлардан бирига йигит ва қиз суяниб туришарди. Булар ўша оқшомдаги сирли пичирлашган йигит ва қиз эдилар. Йигитнинг қадди-қомати келишган, қизнинг эса чанқоқ кўзлари ўша-ўша ўтли боқарди. Лекин тун аввалги оқшомдек эмас, анча қоронғи эди.

Совуқ шамол эсдими, кўл юзида майда тўлқинчалар пайдо бўлди. Ҳовуз четидagi дарахтлар ҳам шовуллай бошлади. Йигит эгнидаги костюмини ечди-да, қизнинг елкасига ташлади. Кўп ўтмай қиз бошини йигитнинг

Икки эл фарзанди

Афғонистон Демократик республикасида икки миллионга яқин ўзбек яшайди. Бошқа миллат ва элатлар сингари ўзбеклар ҳам Савр инқилоби шарофатидан баҳраманд бўлдилар. Бугунги кунда улар ўз она тилларида радиоешиттиришларни тингламоқдалар, телевидение кўрсатувларини томоша қиляптилар, китоб, газета ва журналларни ўқияптилар. Афғонистонлик ёш олим ва журналист Файзулла Аймоқ тақдирида халқ ҳокимияти берган саодат ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Файзулланинг ҳикояси

— Одам боласининг боши тошдан ҳам қаттиқ бўлар экан. Ҳамма нарсага чидар экансан. Ёшлигим — менинг бир умрлик хотирам. Уни ҳеч-ҳеч эсимдан чиқаролмайман... Форёб вилоятининг Боғибўстон қишлоғида туғилганман. Олти ёшга тўлар-тўлмасимда отам — Шоҳимардонкул вафот эдилар. Ойим — Мафтуҳа бону бизга ҳам оналик, ҳам оталик қилдилар. Мени қишлоғимиздаги Қўрғон номидаги бошланғич мактабга ўқишга бердилар. Эсимда, амакиларим — Ҳайдаркул ва Абдулазиз онамга: «Файзуллани мактабдан чиқарамиз, у яхшиси оилага ёрдам қилсин», дейишди. Ойим эса «Йўқ, ўқисин» деб туриб олдилар. «Қийналиб қоласиз, аҳволингиз оғир», дейишди яна амакиларим. «Яворчоқ» (қўл тегирмон) тортиб бўлса-да, Файзуллани ўқитаман», қатъий гапирди ойим. Ойимнинг айтгани бўлди. Уша вақтларда ойим яворчоқ тортиб шу қўшиқни кўп айтар эдилар:

**Яворчоқ тортай дедим, тортолмадим,
Қорнимнинг очлигидан ётолмадим...**

Шундай қилиб, қишлоғимиздаги мактабни 1956 йилда тамолмадим. Бизнинг мактаб тартибига кўра бошланғич мактабни битиришда имтиҳон топширардик. Бу имтиҳонни Кобулдан келган комиссия оларди. Мен ва яна бир мактабдошим Фуломҳайдар Каримий имтиҳонларни «беш» баҳога топширдик. Биз яна ўқишни давом эттиришимиз мумкин эди. Шунинг учун ҳам Кобулга келдик. Бизни бу ердаги Ибн Сино номидаги 3 йиллик ўрта мактабга қабул қилишди. Етоқхона билан таъминлашди. Таътил пайтлари қишлоққа келиб ойимни кўриб кетардим. Ойим эса йўл пули, кийим-кечак тайёрлаб берардилар. Буларни қаердан олдингиз десам, «Сут, қатиқ, сариеғ, товук, тухум, зардоли сотиб тўплаб кўйдим-да, болам», дердилар. Мен ҳар гал уйга борганимда волидамнинг заъфарон юзини кўриб, жуда қийналиб кетганини сезардим. Шунинг учун ҳам: «Ойи, ўқимайман, сизлар қийналиб қолдиларингиз» десам, «йўқ, сен ўқиб, бир куни одам бўлсанг, менинг қийналганларим ҳеч нарса бўлмай қолади» дердилар.

Она-боланинг бир-бирига бўлган меҳрини ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмас экан. Мени деб ойим ёзиш, ўқишни ўрганиб олдилар. Менга ёзган хатларида шеърий байтлар битилган буларди:

**Қалдирғоч бўлмаймикин,
Дарахтга қўнмаймикин,
Файзулла учун қуя-қуя
Девона бўлмаймикин...**

Биз Ибн Сино номидаги мактабни 1959 йили тамолмадик... Фуломҳайдар Каримий ва мен имтиҳонларни яна «аъло»га топширдик. Мени «Дорулмуаллимин» — яъни муаллимчилик мактабига, Фуломҳайдарни эса техника мактабига қабул қилишди. Бу мактабда уч йил ўқидим. Шундан кейин Умарий Шаҳид номидаги лицейга ўқитувчи қилиб тайинландим. Бу ерда дарий адабиётидан ва инглиз тилидан дарс ўта бошладим. Бир йил ишлаганимдан сўнг Кобул университетига кириш учун ҳужжатларимни топширдим. Имтиҳонлардан ҳам ўтдим, адабиёт факультетига қабул қилишди. Шу факультетда бир йил ўқигач, қобилиятимизга, ҳавасимизга қараб, яна бизни кичик соҳаларга ажратишди. Мени журналистика бўлимига ўтказишди.

Оилавий шароитим оғир бўлганлигидан бўш вақтларимда шу дорилфунуннинг кутубхонасида ишлаб юрдим. Бундан ташқари, шахсий дарс ҳам ўтардим. Университетда ўқиб юрган пайтларим шеъриятга қизиқардим. Баъзан эса репортаж ва очерклар ёзишни машқ қилар эдим. Шу иштиёқ туфайли Афғонистон радиосида дарий ва пушту тилларида «Биз ва ўлкамиз» деган мавзудаги эшиттиришни олиб борадиган бўлдим. Дарий тилида дикторлик ҳам қилиб турардим.

Афғонистон маданият министрлиги ҳузуридаги вилоят матбуот бўлимида газета-журналлар бўйича ишлаб юрганимда Олий Жирғага майда миллатлардан ҳам вакиллар сайланди. Шу вакиллар ўз она тилларида радио эшиттиришлари бериб турилишини подшо ҳокимиятидан сўрашди. Олий Жирға Кенгашининг қарорига кўра ўзбек, туркман, балуҷ, пошшой тилларида радио эшиттиришлари берилмайдиган бўлди. Мени яна радиога ишга чақиришиб, шу программага мутасадди қилиб тайинлашди. Бу борадаги ишни йўлга қўйиш

осон бўлмади. Чунки ана шу тиллар бўйича қобилиятли, билимдон кишилар деярли йўқ эди. Анча-мунча уринишлардан сўнггина дикторлар, таржимонлар излаб топдик. Мен ўзбек тили эшиттиришларини олиб бордим. Бир ўзим ҳам дикторлик қилардим, ҳам мақолалар ёзардим.

Ўзбек тилида бериладиган эшиттиришлар жуда яхши йўлга қўйилди. Тез-тез классиклар ижодидан намуналар, бахшилар, шоирлар мушоираларини ташкил қилиб турдик. Қўшиқчи ва мусиқачиларни радиого олиб чиқдик. Афғонистоннинг узоқ-яқин вилоятларида яшовчилар бизга хатлар йўллаб, эшиттиришимиздан мамнун эканликларини издор қилишарди. Шоирлар ва ёзувчилар ўз асарларидан намуналар юбориб туришди. Бизнинг ютуғимиз подшо амалдорлари, унинг яқин кишиларига ёқмай қолди. Улар бўҳтон хатлари йўллаб, подшога бизни ёмонлай бошлашди. Бу орада Зоҳиршоҳ подшоликдан кетиб, ўрнига Муҳаммад Довуд тахтга чиқди. Аммо мамлакатда ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмади. Оқ ит, қора ит — бари бир ит, деганлари рост экан. Довуд ҳам ўз амакисининг тартибини сақлаб қолди.

Биз ўз эшиттиришларимизда ўзбек миллатининг тарихдаги ва ҳозирги ўрни ҳақида, хусусан, Совет ўзбеклари тақдири тўғрисидаги ҳақиқатларни халқимизга етказар эдик. Бу эса Муҳаммад Довуд тарафдорларига ёқмади. Улар бизни: «Сизлар коммунистлар тарафдорисиз», деб қоралашди. Халқ барибир ўзбек тилида эшиттириш берилишини талаб қилди. Шунда улар бошқача йўл топишди. «Майли, эшиттиришни давом эттираберинглар, лекин адабий программаларда пушту, дарий ёзувчилари ва шоирларининг ижодидан намуналар бериб боринглар. Концертлар ҳам шу тилларда берилсин», дейишди. Биз шундай ҳам қилдик. Бироқ, бу ҳам маъқул келмади. Авал вақтинча, сўнг эса бутунлай программामизни тўхтатиб қўйишди. Майда миллатлар арз-додига ҳеч ким эътибор бермади. Камситилиш, хўрланиш, ноҳақлик балосига майда миллатлар билан бирга паст табақадаги афгонлар ҳам дучор бўлган эдилар. Бу ҳолат халқнинг қаҳр-ғазабини уйғотди. Ноҳақликка қарши кураш вужудга келди. Афгон халқи гафлат уйқусидан уйғониб, зулмкорларга қарши бош кўтарди. Савр инқилоби ғалаба билан яқунланди. Маданият ва маърифат эшиги ҳамма халқлар учун баробар очилди. Диллар айраб, бечораҳол камбағаллар қувонди. Бу Савр инқилобининг шарофати эди.

Дорилмон кунлар эшиги

**Жони дилни оқибат йўлингда қурбон айладим,
Кўзёшимни сарбасар, бағрим каби қон айладим.
Нолаи зорим мени борур фалаклар қошига
Лек эшитмайсан жафожўй шунча афгон айладим...**

Бу мисралар Файзуланиннг ижодидан намуна. У ғазални шундай меъёрига келтириб, оҳангдор ва дона-дона қилиб ўқийдики, эшитган қалбларни ларзага солади. Сатрлар оҳанги, кучи инқилобий. Лекин нега бу мисралар бунчалар ғамгин? Файзулла машаққатли ҳаёт йўлларини ўз кўзи билан кўриб, оч-наҳор ўлган одамларнинг гувоҳи бўлган. Бу дарду аламлар сатрларга кўчган...

— Инқилоб сизга нимаси билан азиз? — сўрайман ундан.

— Тенглик берганлиги билан! 1978 йили Афғонистон Демократик Жумҳурияти радиосига ишга таклиф қилишди. Бошим осмонга етгандай бўлди. Ўзбек программаси инқилобий рух билан иш бошлади. Дастлаб программа мудир, маҳаллий программалар эшиттириш бўлими бошлигининг муовини вазифаларида ишладим. Радиода янги давр бошланди. Бош муҳаррирлик, бир вақтнинг ўзиде эса дикторлик ҳам қилдим.

— Ўзбекистон билан ҳам алоқа боғлаган бўлсангиз керак?

— Аждодларимиз юрти — Ўзбекистон ҳақида кўп эшитганман. Саводдон бўлганимдан кейин Совет Иттифоқи ва Ўзбекистонга оид кўплаб китоблар ўқидим. «Ойдин» газетаси ўзига хос қўлланма бўлди. Унинг саҳифаларида Ўзбекистон янгилликлари билан танишиб борардим. Республика радиосининг «Ватандош» эшиттиришларини ҳам мунтазам эшитишга ҳаракат қилардим. 1979 йилда «Ватандош»нинг «Ўзбекистон ҳақида нималарни биласиз?» деб номланган сиртки конкурсига қатнашиб, биринчи ўринни эгалладим. 1980 йили бу редакциянинг расмий таклифига кўра Ўзбекистонда меҳмон бўлдим. Минг бор эшитгандан кўра, бир бор кўрган афзал,

деганлари рост экан. Бу ердаги одамлар ҳаёти, турмуш тарзи менда катта таассурот қолдирди. Шу-шу Ўзбекистоннинг ошфитаси бўлиб қолдим. Бахтимдан ўргилайки, мени 1982 йилда Тошкентга бир йиллик ўқишга юборишди. Ленин номидаги Тошкент Давлат дорилфунунининг журналистика факультети «Радио-телевидение» кафедрасида тадқиқотчилик ишимни бошладим. Кўплаб мақолаларим Ўзбекистоннинг вақтли матбуотида эълон қилинди. ТошДУда «Афғонистон матбуоти» деган мавзуда кўргазма ташкил қилдим. Бу кўргазмани талабалар ҳам, профессор ва ўқитувчилар ҳам кўриб, матбуот орқали яхши фикрлар билдиришди. Бу Афғонистон халқига, менга ҳурмат рамзи бўлди. Айни пайтда университетнинг Шарқ факультетида дарий тили ва адабиётдан ҳам дарс ўтдим. 1983 йили Тошкент Давлат университети филология факультети фольклор кафедрасига аспирантурага қабул қилдим.

— Нега бу соҳани танладингиз? Халқ оғзаки ижодига илғари ҳам қизиққанмидингиз?

— Ҳа, ёшлигимдан ўзбек халқ дostonларини кўп тинглаганман. Кейинчалик эса радио учун тайёрлаган эшиттиришларимни дафтарларга тушириб юрдим. Лекин олим бўламан деб ҳеч ҳам ўйлаган эмасдим. Бахт дегани ғойибдан келмас экан. Машаққатли меҳнат албатта ҳар бир инсонга бахт келтираркан. Буни ҳаёт йўлим кўрсатиб турибди.

Фан фидойиси

— 1980 йилда Кобулда «Халқ дурдоналари» номли китобингиз ўзбек ва дарий тилларида босилиб чиққанини, у Хушҳолхон Хатак номидаги мукофотга сазовор бўлганини эшитган эдим. Бунинг учун Афғонистонда яшайётган ўзбеклар орасида юриб, халқ қўшиқларини тўплагансиз. Бу материаллар тадқиқотингизга ёрдам берган бўлса керак?

— Ҳа, албатта. Мен «Афғонистон ўзбеклари халқ қўшиқлари» деган мавзу устида илмий изланишлар олиб бордим. Илмий ишимга ТошДУ профессори Муҳаммаднодир Саидов раҳбарлик қилди. Ўзбекистон Фанлар Академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг кенгайтирилган илмий кенгашида диссертациямни ҳимоя қилдим. Ўзбекистондан, тошкентлик олимлардан бир умр миннатдорман. Бу ерда илмий ва ижодий ишим учун барча қўлайликлар яратиб берилди. «Халқ дурдоналари» китобим тўлдирилган ҳолда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида 1986 йилда чоп этилди. Рус ва ўзбек адабиётидан қилган таржималарим «Радуга» нашриётида дарий тилида босилиб чиқди. Умр йўлдошим Инобат Аймоқ Тошкент дорилфунунининг журналистика факультетида таълим оляпти. Фарзандларим Ялдо, Муҳаммадбобур Тошкентдаги 188-ўрта мактабда ўқишади. Кичик ўғлим Алишер эса Тошкентда туғилди. Бир сўз билан айтганда, Ўзбекистон менинг илқинчи юртим бўлиб қолди. Унинг меҳрибон, меҳмондўст халқидан ҳамиси қарздорман. Афғонистонга қайтгач, бу ерда олган билимларимни халқнинг келажиги ва бахт-саодати йўлида сарфлайман деб ўйлайман...

Файзулла Аймоқнинг илмий ишига таниқли адабиётшунос ва фольклоршунос олимлар Иззат Султон, Н. Маллаев, А. Ҳайитметов, М. Қўшжонов, Б. Саримсоқов, Т. Мирзаев, Х. Уролов ва бошқалар юксак баҳо беришди.

Сўнгги сўз ўрнида

Бу сўхбат бўлиб ўтганидан буён орадан анча вақт ўтди. Файзулла Аймоқ ўзининг илмий ишларини муваффақиятли яқунлаб, яна Афғонистонга қайтди. Ҳозир у сеvimли ишида — Афғонистон радиосида хизмат қилмоқда. Ватандошларини янги жамият барпо этиш йўлидаги курашга сафарбар этувчи эшиттиришлар тайёрламоқда.

Афғонистон ва Ўзбекистон бир катта дарёнинг икки соҳилида жойлашган юрт. Элимиз ҳам, тилимиз ҳам, дилимиз ҳам бир-бирига туташ. Асрий дўстлик ришталари эндиликда яна ҳам маҳкамроқ боғланмоқда. Файзулла Аймоқ тақдири бу дўстликнинг самараси ва шарофатидан ёрқин нишонандир.

Сўхбатни Ҳамид Ҳабибуллаев ёзиб олган

бўлди. «Кенг китобхонлар оммаси» ҳақиқатнинг бир бўлагидан хабардор бўлдилар... Бу кемтик ҳақиқат худди урушга жўнаётган аскар бир тишлаб кетган кулча нонга ўхшайди. Қанча очарчилик кунлар ўтса-да, у ҳамон шундоққина қўлимизни узатсак етадиган жойда осиглиқ тураверди. Унга кўз олайтиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, чунки у бировнинг — жангоҳларда жон олиб-жон бериб юрган аскарнинг яримта насибаси. Хуллас, токи аскар ўз уйига омон-эсон қайтмас экан, унинг насибаси ҳам «дахлсиз» тураверади. Файзулла Хўжаев ҳақидаги ҳақиқат ҳам шунга ўхшаш: бор гап рўй-рост айтимаса, халқимиз урушга кетган суюкли фарзандининг йўлига кўз тикиб ўтирган афтодаҳол онаизор мисоли Ҳақиқатга топинаверади.

Хўш, биз Файзулла Хўжаев ҳақида нималарни биламиз? Ушбу сатрлар муаллифи кўпчилик номидан қафиллик беролмайдиган, албатта. Аммо ўзим билладиган гапни айтишим мумкин: рости, Файзулла Хўжаевнинг номини эслашим биланоқ кўз ўнгимда мудҳиш бир манзара гавдаланади. У ҳам бўлса 1938 йилнинг март ойида бўлиб ўтган «Тороқкийчи-бухаричи анти-совет гуруҳ» иштирокчиларини суд қилиш жараёни ва суд охирида Файзулла Хўжаев «ўз оғзи билан айтган сўнгсўз»дир. Тасаввур қилинг: суд раиси В. В. Ульянов судланувчи Ф. Хўжаевга охириги марта сўз беради. Сочлари тап-тақир қирилган «халқ душмани» қора курсининг суянчиғига қўлини тираб аста ўрнидан туради-да:

— Шахсан мен ҳеч қачон фитна уюштирмаганман, қотиллик қилмаганман, — дейди. Сўнг бир оз нафасини ростлаб олади. Чамаси, тергов чоғидаги аёвсиз қийноқлар, ёвузликлар яна бир муддат вужудини музлатиб ўтади илвираб қолган жисминини қатъият, матонат тарқ этади ва у риёкорликка ўрганмаган, бухороликларга хос унсур саналмиш қуралай, беғубор кўзларини ўлик бир нуқтага қадаб, гуноҳкорона оҳангда иқрор бўла бошлайди (дарвоқе, ўша суд жараёни материаллари тўпланиб, алоҳида чоп этилган қалин китобда Файзулла Хўжаевнинг ҳозир биз кўчирма оладиган гапни янги абзацдан ёзилган): — Агар мен ўз ҳаётимдаги ушбу сўнгги соатда, мен шафқат сўрайман деб айтмасам, ёлғончи бўламан. Мен яшашни истайман. Мен шунинг учун ҳам яшашни истайманки, мен ўзим нақадар тубанлашиб кетганимни чуқур англаб етдим, мен нақадар оғир жиноят қилиб қўйганимни тушундим...

Кейин суд Файзулла Хўжаевни энг олий жазога — отувга

ҳукм қилади, шахсий ва унга тегишли барча «буюмлар» (рус тилидаги «имущество») сўзини «мол-мулк» тарзида таржима қилишга истиҳола қилдим. Чунки Файзулла Хўжаев тижоратчи отасидан мерос бўлиб қолган барча мол-мулкни Улуғ Октябрь инқилобининг дастлабки кунларидаёқ ўз қўли билан Совет ҳокимияти ихтиёрига топширган эди) мусодара қилинади. Кези келганда, ўша суд жараёнида Давлат қораловчиси сифатида қатнашган СССРнинг Бош прокурори Вишинскийнинг яқунловчи нутқидан айрим ўринларни эслатиб ўтмоқ жоиздир:

— ...Вақт ўтади. Малъун хоинларнинг мазорлари устидан супурги ўтлар, қушқўнмаслар униб чиқади, ҳалол совет кишилари, бутун совет халқи абадул-абад уларни қарғайдилар. Бизнинг тепамизда эса, бизнинг бахтли мамлакатимиз тепасида, одатдагидек, бизнинг қуёшимиз чарақлаб тураверади, у ёп-ёруғ, қувноқ нурларини таратаверади. Биз, бизнинг халқимиз, одатдагидек, бизнинг севимли дохийимиз ва устозимиз буюк Сталин раҳнамолигида ўтмишнинг энг охириги сарқитларидан, маразларидан тозаланган нурафшон йўл бўйлаб коммунизм сари олға, олға бораверамиз!

(Ушбу кўчирма 1938 йили «Правда» нашриётида чоп этилган китобдан олинди.)

Қизиқ, Вишинскийнинг яқунловчи нутқида «супурги ўтлар» билан «қушқўнмаслар» тасодифан илашиб қолганмикин ёки бунинг бошқа бир сабаби бормикин! Қораловчининг нутқида «қушқўнмас» каби кишининг баданини жунжиқтириб юборадиган «тиканли ёввойи ўсимлик»нинг барқ уриб яшашни табиий ҳол, албатта. Чунки унинг касби шунақа — қораловчи; у гулли ҳам, гулдастани ҳам тиканга ўраб-чирмаб суд ҳайъатига тақдим этади. Хўш, нима учун у «супурги ўтлар»га ишора қилмапти! Мабодо Вишинскийнинг «яқунловчи нутқини «устоз» Сталин ўқиб кўрмаганмикин! Ўқиб кўрган бўлиши мумкин ва айни пайтда Сталин «устоз» сифатида «шоғирди»нинг «ижодий маҳсулотини» таҳрир қилган бўлиши ҳам, унга арзимас тузатиш киритган бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Демак, «супурги ўтлар» гоёси Сталиндан чиққан бўлса керак деб тахмин қилишга асос бор... Биз ҳозирча шахсий мулоҳазаларимизни шу ер-

«...Биз Раҳмон Қўчқоровнинг «Тарих ҳақиқати» мақоласини («Ёшлик», 1987 йил 6-сон. — Ред.) қайта-қайта ўқидик. Мақола, умуман, бизга ёқди. Аммо муаллифнинг И. В. Сталин шахсига сиғиниш ҳақидаги фикрлари бизга ёқмади. Чунки тарихда И. В. Сталин шахсига сиғиниш бўлмаган. Бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Негаки, И. В. Сталин Улуғ Октябрь инқилобининг дарғаси, СССРда колхоз тузумининг раҳнамоси, маданий революция ижодкори, социалистик индустриямининг асосчиси, СССР давлат тузумининг яратувчиси эди. Қолаверса, у фашизмдек қаттол, тиш-тирноғигача қуролланган манфур душманни тор-мор этолган улуғ инсон, саркарда, дохий эди. Бу хизматлари учун унга ўн марта Совет Иттифоқи Қаҳрамони, ўн беш марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони бериш мумкин эди. Лекин камтарин инсон, сиёсий жиҳатдан етук, марксизм-ленинизмга садоқатли буюк революционер кўрагини ҳар қил нишонлар билан тўлдириб олишни ўзи хоҳламади. У бор-йўғи икки марта Қаҳрамон бўлди. Атиги учтагина Ленин ордени олди, холос. Айни чоқда, Рашидов икки марта Қаҳрамон бўлди, ўн бир марта Ленин ордени олди!

Йосиф Виссарионович Сталин совет халқи учун, дунё халқлари учун энг азиз, энг меҳрибон, кўрқмас, қаттиққўл, ҳалол, фидокор дохий эди ва шундай бўлиб қолажак. Унинг даврида 1 кг. қўй гўштининг бозор нархи 2 сўм, мол гўштининг бозор нархи эса 1,5 сўм, бир шиша арақ 2 сўму 20 тийин, девзира гуруч 1 сўму 20 тийин эди. Колхозчилар тонналаб бугдой, пачка-пачкалаб пул олишган. Оддий колхозчидан то министрчага ҳалол, пок яшаганлар, тўғриси бўлишган: порахўр, мешчан, кўзбўямачи, бюрократ каби ёт унсурар онда-сонда учрарди. Ҳамма партияга, Ватанга, Ленинга, Сталинга садоқатли эди. Партия билан Сталиннинг сўзи қонун эди ва ўз вақтида бажариларди. Сталиндан кейин ҳокимият бевурд кимсалар қўлига ўтиб қолдию натижада кўзбўямачилар, алдоқчилар, сотқинлар пайдо бўлди. Мамлакатимиз бошида қора булут тўпланди... Н. С. Хрушчев қисқа фурсат ичида тўрт марта Қаҳрамон, Л. И. Брежнев эса беш марта Қаҳрамон бўлиб олди. Мамлакатимизда турғунлик даври бошланди, порахўрлик авж олди, нокаслар партиани, давлатни алдадилар. Мана сизга, «шахсга сиғиниш»!.. Тўғри, И. В. Сталин ички ва ташқи душманларга, порахўрларга, мешчанларга, субсизиларга нисбатан қаттиққўл эди.

Хуллас, биз Р. Қўчқоров мақоласининг Ш. Рашидов, И. Султон, М. Ваҳобовларга тегишли қисмларига тўла-тўқис қўшилаемиз-у, лекин... ҳақиқат эгилади, букилади, аммо синмайди! Зеро, Сталин доимо барҳаёт. Чунки унинг иши ҳақ эди.

Бир гуруҳ ўшлик журналхонлар номидан

Ш. АҲМЕДОВ.
9.VII.1987 й.»

да тўхтатиб турамиз-да, бевосита Отабой Эшонов сўзларини тинглаймиз.

— Маълумки, Сталин умр бўйи «Социализм ривожланиб боргани сари синфий кураш ҳам кескинлашаверади» деган но-бакор назарияга содиқ қолди. Хўш, Сталин назариясининг ил-дизи қаерга бориб тақалади? Мен кўпдан буён шу ҳақда ўйлаб юрибман... Марказий матбуотда кейинги икки йил мобайнида (айниқса, 1987 йили) Сталиннинг асл башарасини кўрсатадиган жуда кўп мақолалар, ҳаққоний фактлар эълон қилинди. Сталин пролетариат диктатурасини устамонлик билан «яккабош» ҳо-кимиятга айлантириб, ўзи эса амалда Диктатор — мустабид подшоҳи олам бўлиб олган экан. Бу ниҳоятда аянчли ҳол — бизнинг социалистик тузумимизга ярашмайдиган иллатдир. Шу иллат туфайли қанчадан-қанча бегуноҳ инсонлар жувон-мэрг бўлиб кетишди. Ўзбек халқи ҳам асл фарзандларидан жудо бўлди. Нима учун ахир?.. Барча кўргуликларга Сталин-нинг муддиш назарияси ва ўша назарияни ҳаётга тадбиқ этган механизми — «давлат машинаси» сабабчи. Хўш, мамлакатимизда 37-йилларда ялпи қатли ом (репрессия) ўтказиш учун асос бормиди? Менимча, ялпи қатли омга ҳеч қандай асос йўқ эди. Чунки СССРда социализм ғалаба қозонган эди; пролетариат диктатураси ўрнатилди ва давлатнинг зўрликка асосланган, «бостириш қуроли» сифатидаги функцияси барҳам топди. Эндилликда давлатнинг ижодкорлик роли тобора ортиб бориши лозим эди. Қолаверса, 1936 йил 5 декабрь куни СССРнинг янги Конституцияси қабул қилинди: унда граждандарнинг қонун билан гарантиланган ҳуқуқи ва эркинлиги, шахс дахлсизлиги конституцион принцип даражасига кўтарилди. Шунга қарамай, 1937 йилда атоқли партия, давлат ва хўжалик раҳбарлари, кўзга кўринган фан ва маданият арбоблари, хусусан, Қизил Армиянинг таниқли маршалларию генералларидан тортиб то катта офицерлар составининг қирқ (40) минг кишидан зиёд ко-мандирлар қисми қатл этилди. Улар шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлдилар. Сталин граждандарнинг Совет Конституциясида қонунлаштирилган ҳуқуқ ва эркинлигини поймол қил-ди, оёқ остига олиб топтади. Бу ҳол ўша кезларда социалистик қонунчилик устидан шахсий зўравонлик (насилие!) ва чексиз ўзбошимчалик (произвол!) устун чиққанини билдиради. Ажаб-ланарли жойи шундаки, Сталин ўз назариясига ўша йиллариёқ «асос» топган эди... У ўз назарияси учун «хомашё»ни осмондан эмас, Русь тарихидан олган эди. Таажжуб. Ҳа, таажжубланмай иложимиз йўқ. Тўғри, Сталин Ленин номини сира оғиздан қўймасди, ўз нутқларида тез-тез Ленин асарларига мурожаат қилиб, кўчирмалар келтириб турарди. У шу тариқа ўз назария-сини ленинизмнинг ҳаётбахш идеалларига ўраб халққа тақдим этар, амалда эса ленинизмга ёт ишлар билан шуғулланарди. Лекин у бир марта ўзи билимиб, билмайми қўлидаги қартини очиб ташлаган. Бу Москва шахри ташикл топган куннинг 800 йиллиги нишонланаётган кезларда юз берган эди. «Правда» газетасида И. Сталиннинг «Табриқномаси» чоп этилади...

Ҳурматли сўхбатдошимизнинг бундан кейинги гаплари ўзла-ри қайд этиб ўтган «Табриқнома» ва ўша «Табриқнома» руҳи-даги расмий чиқишларнинг бевосита таҳлили билан боғлиқ бўл-ганлиги туфайли «Правда» газетасидан олинган диққатга мо-лик кўчирмаларни журналхонлар эътиборига ҳавола этмоқчи лозим топдик.

Москванинг 800 йиллиги ҳақида («Нотиқлар учун материал-лар»дан):

«Иван IV Грозний Русни Москва теварагига бирлаштириш ишларини давом эттирди; Москва бошчилигида мустақамланган ва улугвор, кучли, марказлашган рус давлати бунёдга ке-лишига имкон яратди».

«Правда» газетаси, 1947 йил 4 сентябрь.

«Москва шахри меҳнаткашларининг совет халқининг буюк йўлбошчиси ўртоқ Сталинга хати»дан:

«Қадрли Иосиф Виссарионович!

...1147 йили Юрий Долгорукий асос солган Москва рус ерла-рининг буюк бирлаштирувчиси бўлиб қолди. Кўп асрлар мо-байнида у бир неча бора рус халқининг чет эллик босқинчилар-га қарши курашига бошчилик қилди.

Қадимий Кремль деворлари ёнидан Дмитрий Донскойнинг дружиначилари Куликов майдонига жўнаб кетишган эди ва Непрятва соҳилларида Мамайхон тўдаларини тор-мор этиш-ган эди. Орадан 100 йил ўтган, Иван III Куликов майдонидаги шонли ғалабани ниҳоясига етказди — рус ерларини мўғул-та-тар босқинчилари асоратидан озод қилди ва мустақил, қудрат-ли, марказлашган рус давлати яратди».

«Правда» газетаси, 1947 йил 4 сентябрь.

«Ўртоқ И. В. Сталиннинг табриқномаси»дан:
«Ватанимиз пойтахти — Москванинг 800 ёшга тўлиши муно-сабати билан қутлайман.

Бутун мамлакатимиз бугун ана шу ажойиб кунни байрам қилмоқда. Мамлакат бу кунни фақат расман байрам қилаётган-ни йўқ, балки Москванинг Ватан олдидаги буюк хизматларини меҳр ва ҳурмат билан ҳис этаётир.

Москванинг хизматлари бизнинг Ватанимиз тарихи мобай-нида уни уч марта чет эллик босқинчилар асоратидан қутқар-иб олганидагина эмас; тўғри, у мамлакатни мўғуллар зулми-дан, поляк-литва кўшинларининг ҳужумларидан, француз босқинчиларидан озод қилди. Лекин энг аввало, Москванинг хизмати шундан иборатки, у тарқоқ Русни ягона ҳоқимият бош-қарадиган яктан давлат, ягона раҳбарият остида бирлаштириш учун таянч бўлди. Агар дунёдаги бирор мамлакат феодал бош-бошдоқликдан, князликларро низолардан қутулмаган бўлса, у ўз мустақиллигини сақлаб қолиши даргумон, хўжалиги ва маданияти ҳам жиддий ютуқларга эришмайди. Фақат яктан, марказлашган давлат остида бирлашган мамлакатгина жиддий равишда маданий-хўжалик ютуқларидан умид қилиши, ўз мустақиллигини сақлаб қолиши мумкин. Москванинг тарихий хизмати шундан иборатки, у Русь ерларида марказлашган дав-лат барпо этиш учун таянч ва ташаббускор бўлди, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолажак...

Бизнинг қудратли, туғишган, совет, социалистик Москвага шон-шарафлар бўлсин!

И. Сталин.
«Правда» газетаси, 1947 йил 7 сентябрь.

Отабой Эшонов мулоҳазалари:

— ...Сталиннинг фикрича, «Москванинг тарихий хизмати шундан иборатки, у Русь ерларида марказлашган давлат бар-по этиш учун таянч ва ташаббускор бўлди, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолажак». Бу гапнинг тўғрилигига шубҳа йўқ. Сталин «Москва» деганда айнан кимларнинг «тарихий хизмат-лари»ни назарда тутмоқда?.. Агар биз Москва шахрининг 800 йиллиги арафасида марказий матбуотда, хусусан, «Правда» газетасида эълон қилинган мақолаларни кўздан кечирадиган бўлсак, «Русь ерларида марказлашган давлат барпо этиш учун таянч ва ташаббускор бўлган» тарихий шахслардан Иван (IV) Грознийга айрича баҳо берилганини, унинг номи ўша вақтда — 1947 йили эълон қилинган расмий ҳужжатларда ҳам, партия-ҳу-кумат раҳбарларининг нутқларида ҳам тез-тез тилга олингани-нинг гувоҳи бўламиз. Бу тасодифий эмас, албатта. Сталин ўз гоёларини, назариясини оммавий ахборот воситалари ёрдами-да тарғиб қилишни ҳам, халқ онгига сингдиришни ҳам жуда ях-ши биларди. Сир эмаски, «халқ онгига сингдирилган ижтимоий фикр моддий кучга айланади» (В. И. Ленин). Шу мўъжаз ман-зарадан аён бўлгандир балки, Сталин Ленин гоёларига амал қиларди, лекин ўша гоёлар бевосита ўз манфаатига, яъни Сталин манфаатига хизмат қилсагина амал қиларди, холос. Хўш, 1947 йилда зўр бериб тарғиб қилинган Иван Грознийнинг «тарихий хизматлари» нималардан иборат эди? У XVI асрда марказлашган Русь давлатини барпо этди. Иван Грознийнинг машхур гапни («В России стала одна вера и одна мера») ҳо-зирги мактаб ўқувчилари ҳам жуда яхши билишади. Лекин Иван Грозний ўз мақсадига қандай ваҳшиёна усуллар билан эришганини ҳамма ҳам теран идрок этавермаसा керак. Иван Грозний Россия тарихида энг қонхўр подшо сифатида ном қол-дирган: у Новгород, Қозон ва бошқа шаҳарларда қатли ом ўтказган; подшога итоат этишдан бош тортган аҳолини, зода-

гонларни, князлар ва боярларни қатл этиш учун махсус «жазо отряди» тузган ва уларга «опричниклар» деб ном берган, уларни қуроллантирган, уларга чекланмаган ҳуқуқлар бериб қўйган.

Уша XVI асрнинг долғали йилларида эгарлари қошига супурги билан итнинг калласи осилган (бу рамзий белги бўлиб, «агар кимки подшога итоат этмаса, уни ер юзидан супуриб ташлаймиз ва ит азобида ўлдираемиз», деган маънони билдиради), қоп-қора мундирли суворийларни Россиянинг ҳар бир шаҳарида учратиш мумкин эди; улар худди Лаврентий Берия раҳбарлигидаги НКВД ходимлари сингари ҳар қандай оқори мансабли амалдорни, ҳар қандай обрў-эътиборли шахсни бадном қилиш, қатл этиш ҳуқуқига эга эдилар. Жумладан, Иван Грознийнинг яқин аъёнларида бўлмиш Малютка Скуратов террорчи-опричниклар бошлиғи эди; у жуда кўп таниқли шахсларни қатл этишда иштирок этган, 1570 йили опричникларнинг Новгород юришида оммавий қатли омга бевосита раҳбарлик қилади...

Мана, энди Вишинский 1938 йили «Троцкийчи-бухаринчи антисовет гуруҳ» устидан бўлиб ўтган суд жараёни охиридаги «жунловчи нутқи»да «супурги ўтлар»ни тасодифан илаштириб олмагани, «супурги ўтлар» гоёси Сталиндан чиққан бўлиши мумкинлиги, лекин бу «гоё»ни Россия тарихида илк бор Иван Грозний ҳаётга татбиқ этгани маълум бўлгандир деб ўйлаймиз.

Отабой Эшовов мулоҳазалари:

— ...Ҳозир биз дахшатли фактлар билан юзма-юз турибмиз; Сталин 37-йиллардаги оммавий қирғинга бевосита раҳбарлик қилган, қатли ом «механизми»ни тарихий «тажрибалар» ёрдамида такомиллаштирган, ўзи қўл урган ишни «ягона ҳақ йўл» деб билган («Фақат яқан бўлиб, марказлашган давлат остида бирлашган мамлакатгина жиддий равишда маданий-ҳўжалик ютуқларидан умид қилиши, ўз мустақиллигини сақлаб қолиши мумкин») бўлса-да, лекин ёвуз ниятларини ниқоблаб амалга оширган, ҳатто марксизм-ленинизм классикларининг ўлмас ғояларини ҳам ўз манфаатига бўйсундирган. Натижада социалистик Ватанимиз тарихида ақл бовар қилмайдиган дахшатли фожиалар рўй берди. Ўйлаб ўйингга етолмайсан киши... Нега бундай бўлди? Нима учун ахир?! Наҳотки ҳеч қандай сабабсиз миллионлаб кишиларнинг ёстиги қуритилган бўлса?

Сабаби бор, албатта. «Сабаб» дейишга ҳам тил бормайди— эҳтимол «баҳона» десак тўғрироқ бўлар. «Нега» дейсизми?... Мана, ўзингиз ўйлаб кўринг: репрессияга учраган кишилар орасида В. И. Ленин мамлакатимизга бевосита раҳбарлик қилган даврда дохйнинг ҳурматига, иззат-иқромига сазовор бўлган атоқли партия ва давлат арбоблари бор эди. Шулардан бири СССР Халқ Комиссарлари Советининг раиси А. И. Риков бўлса, яна бири марксизм-ленинизм таълимотиининг етуқ билимдони Н. И. Бухарин эди. Ноҳақ қурбон бўлган шахслар, заковатли кишилар бир-иккита бўлганда борми, бу ҳолни тасодиф деб аташ мумкин бўларди. Афсуски, ундай эмас. Репрессия қурбонлари рўйхатини бир қур кўздан кечирсангиз— бас, дарров ўзингиз ҳам В. И. Лениннинг сафдошлари, содиқ шогирдлари атайлаб, териб-териб йўқ қилинганига ишонч ҳосил қиласиз. Тўғри, В. И. Ленин бошчилигидаги биринчи Совет ҳукумати составида Сталин ҳам бор эди. У миллий ишлар халқ комиссари, кейинчалик Давлат Назорати Халқ комиссари лавозимини эгаллаган, холос. Яъни у «иккинчи даражали» лавозимларда ишлаган. А. И. Риков эса Ички Ишлар Халқ комиссари этиб тайинланган эди, кейинчалик РСФСР Халқ Комиссарлари Совети раисининг ўринбосари, 1923 йилдан бошлаб СССР ҳукуматининг бошлиғи бўлиб қолди. В. И. Ленин А. И. Риков фаолиятига юксак баҳо берарди; у ҳар қандай тараққий этган фарбий Европа мамлакатида Бош министр лавозимида бемалол ишлай олади, деб айтар эди. Айни чоқда В. И. Ленин Сталин шахсиятидаги салбий хусусиятларни ҳам алоҳида таъкидлаб кўрсатарди; чунончи, Сталиннинг ўз сафдошларига нисбатан одил ва холис эмаслигини, шунинг учун у қўлидаги ҳокимиятни суистеъмом қилиши эҳтимоли борлиги, Сталинни Бош секретарь (генсек) вазифасидан бошқа ишга ўтказиш мақсадга мувофиқ эканлигини уқдириб ўтган эди. Ҳаёт дохиймиз В. И. Ленин кўрсатмалари нақадар тўғри эканини тасдиқлади. Бугун сизу биз англаб етган аччиқ ҳақиқат шундан иборат... Менимча, 37-йиллардаги қатли омнинг субъектив сабаби бевосита Сталин шахсиятига, унинг инсон сифатидаги камчиликларига ва ожизликларига боғлиқ. Лекин 37-йиллардаги фожианинг

объектив сабаблари ҳам бор. Ростини айтсак, Сталин «фатво берган» ҳўжалик юриштиш системаси ўзини оқламади; 30-йилларнинг ўрталарига келиб, Улуғ Октябрь инқилобининг дастлабки даврида овоза қилинган хитобномалар, социалистик принциплар, жумладан, «Хар ким меҳнатига яраша ҳақ олади!» деган шиор ҳам амалда пуч бўлиб чиқди. Дастлаб, В. И. Лениннинг кооперация ҳақидаги кўрсатмалари, яқкабош деҳқон ҳўжаликларини ихтиёрлиги принциплари асосида коллективлаштириш планлари кўпол равишда бузилди. Яъни, мамлакатимизда зўрлик йўли билан қолхозлаштириш авж олдириб очборилди. Оқибатда қишлоқ ҳўжалигини хонавайрон кетди, оҷарчилик бошланди, ғалла етиштириш кескин пасайиб бўлди. Устига устак, 1932—1933 йиллардаги қурғоқчилик натижасида иқтисодий кризис янада чуқурлашди. 1931—1934 йилларда бутун мамлакатимиз бўйлаб озиқ-овқат билан таъминлашда қарточка системаси жорий этилди. Бу ҳол ҳаётнинг фаровонлигидан ёки бизнинг жадал суръатлар билан коммунизм сари яқинлашиб бораётганимиздан далолат бермасди, балки меҳнаткашларнинг турмуш даражаси беихоро ночорлашиб кетганидан нишона эди... Мен қолхозлаштириш даврини жуда яхши эсламан. Ушанда ўн беш-ўн олти ёшлар чамаси ўсмир эдим. Биз Туркистонда яшардик. Бирдан ҳамма тарафга дувдуд гап тарқалди: «Колхўз бўлармиш! Одамларнинг жамики мол-мулки умумлаштирилармиш!» У пайтларда ҳали хусусий мулк психологияси кучли эди. Ҳеч ким ўз мол-мулкини текинга қолхоз ихтиёрига топширишни истамасди. Айниқса, ўзига тўқ чорвадорлар мол-қўйларини пода-пода қилиб бозорларга ҳайдаи бошлашди. Тошкент бозорларини бўрдоқи қўйлар сўқимга боқилган ҳўкизлар тўлдириб юборди. Ишонасизми, семизликдан ҳарсиллаб-ҳарсиллаб зўрға юрадиган қўйларнинг баҳоси уч сўм эди — терининг пули-я! Чорвадорлар пода-пода қўйларини уч сўмдан ҳам сотолмай бозорларда ҳафталаб ётишарди. Уша йиллари чорвачиликка қирон келди. Кейин бирдан танқислик бошланди. Умр бўйи фақат чорвачилик билан машғул бўлган ўлка аҳолиси оҷарчиликнинг барча азобларини бошидан кечирди... Бундан ташқари, мамлакатимиз аҳолисининг кўпчилигини ташкил этадиган деҳқонларнинг турмуш даражаси ўша пайтда ўртача ривожланган капиталистик мамлакатларда яшаётган қишлоқ ҳўжалиги билан машғул бўлган аҳолининг турмуш даражасига нисбатан анча орқада қолаверди. Тўғри, бизнинг оммавий аҳборот воситаларимиз чет эллардаги аҳволни иложи борича «қора чаппа» ёритарди, совет халқининг турмуш даражаси доимо 1913 йилги қолди, аграр Россиянинг «кўрсаткичлари» билан таққосланарди, холос. Лекин одамзот фақат қорнини тўйғазиш учунгина яшамайди, унинг маънавий эҳтиёжлари ҳам доимо ўсиб боради. Хуллас, 30-йилларнинг ўрталарига келиб не-не умидлар билан Улуғ Октябрь инқилобини қарши олган халқнинг эҳтиёжи қоникарсиз аҳволда қолаверди. Бир сўз билан айтганда, моддий манфаатдорлик асосига қурилмаган ҳўжалик юриштиш системаси (қолхоз-совхозлар) чок-чокидан сўртилиб кетди, одамлар бандпарвоз гапларга ишонмай қўйишди. Шундай пайтда нима қилиш керак эди? Ахир одамларга «дохиймиз Сталин «фатво берган» ҳўжалик юриштиш системаси ўзини оқламади» деб айтиб бўлмасди-ку! Оғир вазиятдан қутилишнинг осон йўли топилди: «Бизнинг олға қадам ташлашимизга «халқ душманлари» тўғаноқ бўлиб туришган экан; ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқариб, «халқ душманлари»ни фош этайлик, ўртоқлар!» Шундай қилиб, «халқ душманлари» ҳақидаги афсоналар тўқиб чиқарилди...

37-йиллар алоқ-чалоқ, мудҳиш тушга ўхшайди. Бу тушни ҳақоний тасвирлаш учун атоқли рус ёзувчиси Михаил Булгаков сингари ўта хаёлпараст, тилидан заҳар томадиган ровий бўлмоқ лозим. Менинг назаримда, Михаил Булгаков «Уста ва Маргарита» романида [1929—1940 йиллар мобайнида ёзган] 37-йил манзараларини сукутли, мўъжаз бир парчага муҳрлаб қўйгандек туюлади. Мана у:

«Энди Маргаритани бирорта қирол ҳам, герцог ҳам, ошиқу беқарор йигит ҳам, жонидан тўйган одамлару ўз эрларини заҳарлаб ўлдирган хотинлар ҳам, дорга тортилган маҳбуслару қўшмачи хонимлар ҳам, қамоқхона назоратчиларию лўттивоз қиморбозлар ҳам, жаллодлару қақимчилар, сотқинлару оварслар, айғоқчилару зўравон фосиҳлар ҳам, ҳатто Гай Кесарь

Калигулаю Мессалина ҳам мутлақо қизиқтирмай қўйган эди. Уларнинг номлари шўрлик Маргаританинг хаёлида уйқашиб-чалкашиб кетган бўлиб, афт-ангорлари улкан бир серуруғ кунгабоқарга ўхшаб қолган эди. Лекин битта башара — Малютка Скуратовнинг хинога бўялган қип-қизил супурги соқоли юнг босган турки сира кўз ўнгидан кетмасди, тинмай унга азоб берарди. Маргаританинг тиззалари букилиб-букилиб кетар, оғриқнинг зўридан аранг кўзёшларини тийиб турарди. Айниқса, ўнг оёғи шунақаям сиқрирардики, асти қўяверасиз! Меҳмонларнинг барчаси шу оёғи тиззасининг кўзидан ўпиб ўтишаверганидан лабларнинг ўрни шишиб, кўкариб кетган эди».

Мен ана шу парчани мутлақо қилар эканман, беихтиёр ҳақиқий санъаткор, ҳақиқий ёзувчи ҳатто дор остида ҳам халққа айтадиган гапларини ҳеч бир истиҳоласиз баралла айтмайиб, кейин бошини сиртмоқча тутар экан деган тўхтама келдим. Ҳақиқий ёзувчи учун ҳаққоний гапни айтиш энг ибтибор бўлмас бир истак экан. Зеро, «бирон ашулани айтаман деган кишига ҳеч ким, ҳеч нарса тўқинлик қилолмайди; оғзини беркитсангиз бурни билан, бурнини беркитсангиз кўнгли билан айтади» (Абдулла Қаҳҳор).

Дафъатан, ўқувчи Михаил Булгаковнинг имо-ишораларини англамаслиги мумкин. Шунинг учун муаллиф «алоқ-чалоқ» манзарага аниқлик киритишни лозим топади — «жонидан тўйган одамлар», «маҳбуслар», «қамоқхона назоратчилари», «чақимчилар», «айғоқчилар» қаторида конкрет тарихий шахсларни, яъни Гай Кесарь Калигула, Мессалина, Малютка Скуратовларни ҳам бир сафга тизиб қўяди. Маълумки, Рим императори Калигула фуқародан ўз «шахсига сифиниш»ни қатъий талаб қиларди: у ана шу «хислати» билан бизга И. В. Сталинни эслатади. Малютка Скуратов эса Ф. Э. Дзержинскийнинг фожияли ўлиmidан кейин НКВДнинг юқори мансабларини эгаллаб олган «чекист»лардан фақат «супурги соқоли» тўфайли фарқланиб туради, холос.

Албатта, И. В. Сталин қай бир ёзувчи қайси асарида нималарга ишора қилаётганини назорат этиб туролмасди, у «муҳим» ишлар билан банд эди. Лекин «адабий гумашталар» унга адабиёт оламидаги барча иқир-чиқирлар ҳақида ахборот бериб, «дохий»га нақадар садоқатли эканликларини эслатиб қўйишни ҳам қарз, ҳам фарз деб ҳисоблашарди. Йўқса, Сталин Михаил Булгаковнинг Совет Иттифоқини тарк этишга чоғланаётганини, ватангадоликни бўйнига олиб, чет элга кетмоқчи бўлиб юрганини қаёқдан биларди дейсиз! Шунга қарамай, Сталин М. Булгаковнинг энг яқин қариндош-уруғларини ишончли дўстларига биладиган маҳфий сирдан воқиф бўлади ва бир кунги кечаси Булгаковнинг фақирона квартирасига шахсан ўзи сизм қоқди-да:

— Нима бало, биз сизни жонингиздан тўйдириб юбордикми!— деб сўрайди.

М. Булгаков кутилмаган кўнғироқдан кутилмаган саволдан эсанкираб қолади. Эс-хушини бир жойга тўплаб, жавобга энди оғиз жуфтлаган пайтда эса трубкадан қисқа-қисқа гудок товуши эшитила бошлайди.

Отабой Эшоновнинг «Файзулла Хўжаев» очеркидан айрим кўчирмалар:

«1925 йилнинг 17 февралда Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия комитетининг биринчи сессияси очилди ва унда республика ишчи-деҳқон ҳукумати тузилди. Файзулла Хўжаев ҳукумат бошлиғи қилиб тасдиқланди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий комитетининг масъул секретари А. Икромов бу ҳақда Марказий Комитет номидан тахлиф киритиб шундай дейди:

— Уртоқлар, биз худди Марказий Ижроия Комитет раисини сайлаганимиз каби республика Халқ Комиссарлари Советининг раисини ҳам сайлашимиз керак. Бизнинг Халқ Комиссарлари Советимизнинг раиси, энг аввало, кенг халқ оmmasининг тўла-тўқис ишончига сазовор киши бўлиши, яна у ишчан, лаёқатли киши бўлиши, бизнинг республикамиз олдида турган қийин вазифаларни ҳал қила олишга қодир бўлиши керак. Ана шу икки ҳислатга эга бўлган ва большевиклар фракцияси томонидан ана шу лавозимга кўрсатилаётган ягона номзод ўртоқ Файзулла Хўжаевдир.

¹ Ушбу воқеанинг тафсилотлари ҳақида «Огонёк» журналида ба-тафсил ёзилган (1987 йил, 37-сон).

Файзулла Хўжаев яқдиллик билан Халқ Комиссарлари Советининг раиси қилиб сайланди ва 12 йил давомида ана шу лавозимда хизмат қилиб келди, у айна чоқда Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитети ва унинг президиуми аъзоси ҳам эди».

«1924 йилнинг 24 мартада Ўзбекистон Компартияси II съезди очилди...

Партия бирлигининг душманлари Ўзбекистон Компартияси II съезди арафасида айниқса дадил бош кўтардилар.

Республика ҳукуматининг 18 нафар раҳбар ходими ўзларининг масъул лавозимларидан истеъфо берганликлари ҳақида Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети номига коллектив ариза топширдилар. Улар ўз истеъфоларида ишлаш учун нормал шартот йўқ деган баҳонани рўқач қилиб кўрсатдилар.

«18лар гуруҳи»га Файзулла Хўжаев шахсан қўшилмаган, уларнинг коллектив аризасига имзо чекмаган. Бироқ, бир қатор масалаларда Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети раҳбарлиги билан, хусусан, Марказий Комитет секретари Акмал Икромов билан баъзи масалаларда келиша олмаганлиги учун у амалда «18лар гуруҳи»ни қўллаб-қувватлаган. Бинобарин, умумий иш учун зарарли гуруҳвозликка ўзи ҳам аралашиб қолган эди.

Ўзбекистон Компартиясининг II съезди «18лар гуруҳи»ни қаттиқ қоралади ва партиянинг барча аъзоларини «гуруҳлар («18лар гуруҳи») курашини ҳар қандай йўллар билан жонлан-тириш майлларига қарши кескин чоралар кўриш ва унинг қолдиқларига охиригача барҳам беришга» қақирди.

Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитетининг V пленумида (1927 йил март) Файзулла Хўжаев ўз ҳатосини большевикча принципааллик билан тўла тан олди. У партия бирлигини бузадиган ҳар қандай гуруҳлар курашини қаттиқ қоралади...

ВКП(б) Марказий Комитетининг 1929 йил 25 майда «Ўзбекистон партия ташкилоти иши ҳақида» қабул қилган қароридан ўша йиллари «миллий кадрларнинг раҳбар ядросини ёппасига қоралаш ҳоллари бўлганлиги, бу амалда соғлом маҳаллий кадрларни обрўсизлантиришга олиб келганлиги, бу билан турли иккиланувчи ва беқарор унсурлар (айниқса, «ўнг»ларнинг) таъсири кучайиш хавфи туғилиши учун шартот яратганлиги» таъкидлаб ўтилган эди...»

Отабой Эшонов мулоҳазалари:

— ...37-йилда мамлакатимизнинг ҳамма бурчакларида, барча жабҳаларида ёппасига «халқ душманларини фош этиш кампанияси» авж олиб кетди. Ўҳ-хў, совет халқи орасига «душманлар» шу даражада бемезёр суқулиб кириб олишган эканки, агар Сталин сал узоқни кўзлайдиган «йўлбошчи» бўлганида борми, ўша «халқ душманлари»нинг кучи билан 40-йилгача бамайхотир БАМни қуриб битказиш мумкин эди. Демокчи-манки, бирпасда Сибирнинг энг чекка овлоқ гўшалари ҳам «халқ душманлари»ни сақлаш учун махсус қурилган лагерлару қамоқхоналар билан гавжумлашиб қолди. Шубҳасиз, республикамиз халқи бошига ҳам оғир кулфатлар ёғилди...

Яна Отабой Эшоновнинг «Файзулла Хўжаев» очеркидан кўчирма келтирамыз:

«1934 йилнинг октябрь ойи охирида Ўзбекистонга ВКП(б) Марказий Комитетининг В. В. Куйбишев бошлиқ комиссияси келди.

ВКП(б) Марказий Комитетининг комиссияси коммунистлар ва кўп сонли партиясиз фаолларга суяниб колхозлар раҳбарлигига чиқиб олган душман унсурларга қарши аёвсиз кураш олиб борди.

1934 йилнинг 5 ноябрида В. В. Куйбишев иштирокида Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети бюросининг кенгайтирилган мажлиси бўлди. Унда республикада пахта тайёрлаш планини бажармаслик сабаблари чуқур «таҳлил» қилинди ва пахтачиликни янада ривожлантириш юзасидан конкрет тадбирлар белгиланди. Мазкур мажлисда Файзулла Хўжаев сўзга чиқиб, Ўзбекистоннинг коммунистлари ва барча меҳнаткашлари келаси 1935 йилда пахта тайёрлаш планини ошириб бажариш

учун барча куч-ғайратларини сарфлайдилар, иттифоқдаги тўқимачилик саноятини хомашё билан таъминлаш, уларнинг тўхтовсиз ишлаши учун қўлларидан келган барча чораларни кўрадидилар, деб ВКП(б) Марказий Комитетини ишонтирди.

...1935 йилнинг декабрь ойида Москвада Урта Осиё пахтакор республикаларининг Бутуниттифоқ кенгаши ва илгор пахтакорларнинг партия, давлат раҳбарлари билан учрашуви бўлиб ўтди. Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантириш соҳасида эришган ютуқлари учун колхоз далаларининг 104 зарбдори юксак ҳукумат мукофотлари билан тақдирланди. Мукофотланганлар орасида Файзулла Хўжаев ҳам бор эди. У социалистик қишлоқ хўжалигининг йирик ташкилотчиси ва раҳбари сифатида колхозларнинг ташкилий-хўжалик жиҳатдан мустаҳкамлаши, республикада пахта ҳосилдорлигини ва ялли ҳосиллини кўтариш борасида кўп куч-ғайрат сарфлагани учун Ленин орденига сазовор бўлган эди. Зеро, пахтанинг ялли ҳосили 1936 йили урушдан илгаригига нисбатан 2,5 марта ошган эди.

Бироқ, Ўзбекистонда чорвачиликни ривожлантириш аввалгидек кескин проблема бўлиб қолмоқда эди. Гарчи иккинчи беш йиллик давридан қорамоллар сони сезиларли даражада ўсган, қўйлар жами 380 минг бош кўпайган бўлса ҳам, лекин чорвачилик бўйича урушдан илгариги даражага эришилмаган эди. Шу сабабли Ўзбекистон Компартиясининг 1934 йил 15 январь куни очилган VI съездида Файзулла Хўжаевнинг «Колхозларда чорвачилик ва дон хўжалигини ривожлантириш ҳамда колхозларни бадавлат хўжаликларга айлантириш ҳақида»ги доклади махсус муҳокама қилинади. Июнь ойига келиб мазкур масала Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитетининг II пленумида қайта кўрилди. Пленумда республика Халқ Комиссарлари Советининг раиси Файзулла Хўжаев «ВКП(б) XVII съезди ва Ўзбекистон VI партия қурултойининг чорвачиликка оид қарорларининг бажарилиши тўғрисида» доклад қилди.

Ўзбекистон ҳукумати республикада чорвачиликни ривожлантиришга қаратилган шошилгини тадбирлар белгилади. Ўзбекистон колхозларига қарийб етти ярим минг бош қўй, ўн бир мингдан зиёд бузоқ келтирилди. Колхоз хонадонларини сигир билан, айниқса, соғин сигир билан таъминлашга алоҳида аҳамият берилди. 1937 йили колхозчиларга қарийб ўн етти минг бош қорамол, 450 минг бош қўй-эчки, саккиз минг бошга яқин чўчка тарқатилди».

Эслатма: маълумки, колхозлаштиришнинг илк даврида аҳолининг мол-қўйларини иш ҳайвонлари, баъзи жойларда эса ҳатто товуқлари ҳам зўрлик йўли билан тортиб олинган, «умуийлаштирилган» эди.

Отабой Эшонов мулоҳазалари:

— ...Сталиннинг хўжалик юритиш сиёсати таназулга гош тутди, халқ хўжалиги жиддий илсоҳотга муҳтож бўлиб қолди. Бироқ, энг аввало, нотўғри иқтисодий сиёсатнинг «ижодкорлари» халқ олдида жавоб бериши лозим эди. Афсуски, Сталинда ленинча принципаллик етишмайди, ўз хатоларини мулақотан олмади — маддоҳларига зудлик билан «халқ душманларини топиш ва уларни шафқатсиз равишда жазолаш» вазифасини топширди. Ўзбекистонда Сталин маддоҳларининг дастлабки тухматига учраган йирик шахслардан биттаси Файзулла Хўжаев бўлди. Кези келганда бир нарсани алоҳида таъкидлаб ўтишни истардим: Файзулла Хўжаев ҳаётининг фожиавий якунланишига ўша пайтда республикамиз партия ташкилоти ва ҳукумати раҳбарлари ўртасидаги, илдири анча олисларга бориб туташадиган мавжуд зиддиятлар, келишмовчиликлар ҳам маълум даражада сабаб бўлди. Бу ҳол нафақат Файзулла Хўжаевни, балки Акмал Икромовнинг ўзини ҳам жазолаш учун қулай имконият яратиб берди. Шубҳасиз, Файзулла Хўжаев Ўзбекистондаги Биринчи Шахс эди. У Ўзкомпартия Марказий Комитетининг Бюро аъзолари орасида яққол ажралиб турарди. Эҳтимол, бундай устунлик Акмал Икромовда етишмаган бўлса керак. Ишқилиб, Акмал Икромов 1927 йили Ўзкомпартия Марказий Комитетининг биринчи секретари лавозимига сайланган, икки шахс ўртасидаги келишмовчиликлар гоҳ кескин тус олиб, гоҳ сал мўътадил даражада муттасил давом этиб келади ва охир-оқибатда Ўзбекистон КП(б) VII съездида (1937 йил 10—17 июнь) Фарғона делегацияси Акмал Икромов-

нинг топшириғига биноан, Файзулла Хўжаевни «халқ душмани» сифатида «фош» этади. Съезд сўнгида Файзулла Хўжаев Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советининг раиси лавозимини эгаллаб турган бўлишига қарамай, Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети аъзолигига сайланмай қолади. Кўп ўтмай Акмал Икромов Сталин номига «Большевиклар партияси ишончини йўқотган ходим Халқ Комиссарлари Советининг раиси вазиғасида қолиши мумкинми?» деган мазмунда (албатта, Фарғона делегацияси съезд минбаридан рақам этган «Файзулла Хўжаевнинг айблари» ҳам бирма-бир қайд этилган эди) хат жўнатади. А. Икромовнинг ўша хати ҳозир Москвада Марказий партия архивида сақланмоқда. Мақтубнинг устига Сталин ўз дастхати билан «Ежовга» деб ёзиб, остига қизил қалам билан чизиб қўйган экан. Чамаси, Файзулла Хўжаев А. Икромовнинг Сталин номига махсус хат билан мурожаат қилганидан хабар топади шекилли (эҳтимол, Акмал Икромов Файзулла Хўжаевни холироқ жойда учратиб: «Вазиятнинг ўзингиз кўриб турибсиз; агар бугун мен сизни «фош» этмасам, эртага менинг устимдан ёзишадим — «халқ душманига ҳомийлик қилди» дейишиб, устимга мағзава ағдаришадим... Мен юқорининг кўрсатмасини бажардим, холос. Бошқа иложим йўқ. Балки, ўзингиз шахсан ўртоқ Сталинга учрашиб, ҳақиқий аҳволни унга тушунтирсангиз ёмон бўлмасмиди-а?» деб айтгандир. Лекин мен бу ҳақда бирор-бир ҳужжатни кўрганим йўқ. Фақат кўп вақт ўтмай, Акмал Икромов «халқ душмани» сифатида фош этилиб, қамоққа олинигани факт), арзи ҳолини Сталинга юзма-юз туриб айтиш учун Москвага жўнаб кетади ва пойтахтдаги «Национал» меҳмонхонасида бир ҳафта мобайнида Сталиннинг қабулига киришга умид қилиб, Кремлдан сим қоқишларини кутиб ётади. Бироқ Файзулла Хўжаевни «халқлар отаси» қабул қилмайди. Бир куни кечаси НКВД ходимлари Файзулла Хўжаевни меҳмонхонада ҳибсга олишади... Менимча, Сталин Файзулла Хўжаевни қабул қилиши, бафуржа гаплашиб кўриши шарт эди. Чунки у Ф. Хўжаевни жуда яхши биларди: а) РКП(б) Марказий Комитетининг 1922 йил 1 февралда «Бухоро тўғрисида», 1922 йил 18 майда «Туркистон-Бухоро ишлари бўйича» қабул қилган қарорларига И. В. Сталин имзо чеккан эди ва Бухоро Халқ Совет республикаси революцион-демократик ҳукуматининг бошлиғи бўлиши Файзулла Хўжаевга юксак ишонч билдирганди; б) Файзулла Хўжаев РКП(б) Марказий Комитетининг 1922 йил 11 августда тузилган «РСФСРнинг мустақил совет республикалари билан ўзаро муносабатлари бўйича асосий қоидалар»ини ишлаб чиқиш ваколати берилган комиссия составига кириди ва 1922 йил 23 сентябрь куни бу комиссиянинг биринчи мажлисида қатнашди. Комиссия 1922 йилнинг 24 сентябрида И. В. Сталин тақлифига биноан Украина ССР, Белоруссия ССР, Арманистон ССР, Озарбойжон ССР ва Грузия ССР расмий равишда РСФСР составига кириши ҳамда Бухоро Халқ Совет Республикаси, Хоразм Халқ Республикаси ва Узоқ Шарқ Республикалари масаласини очиқ қолдириб, улар билан бож-хирож иши, ташқи савдо ва ҳарбий ишлар бўйича шартнома тузиш билан келганини кўзда тутган резолюция қабул қилади; в) 1923 йил январда РКП(б) Марказий Комитети (маълумки, ўша йиллари И. В. Сталин Марказий Комитетнинг бош секретари эди) Туркистон, Бухоро ва Хоразмнинг иқтисодий имкониятларини бирлаштириш ҳамда уларнинг иқтисодий соҳадаги фаолиятини ўзаро мувофиқлаштириш тўғрисида тақлиф ишлаб чиқади. Файзулла Хўжаев бундай бирлаштириш тарафдори эмасди. У Урта Осиё республикаларининг куч-ғайратини «фуркат ва имконият тақозосига қараб» бирлаштириш мумкин деб ҳисобларди. РКП(б) Марказий Комитети Урта Осиё Бюросининг 1923 йил январь пленумида Урта Осиё Иқтисодий Бирлашмаси масаласи муҳокама қилинаётган вақтда Файзулла Хўжаев Урта Осиё Иқтисодий Совети тузилишига принцип жиҳатдан қарши чиқмагани ҳолда, бу Советга фақат кучларни ўзаро мувофиқлаштириб турувчи маслаҳатчи орган ҳуқуқи берилишини тақлиф қилади. Файзулла Хўжаевнинг фикрича, Урта Осиё Иқтисодий Советига Туркистон, Бухоро, Хоразм территориясида муқаррар кучга кирадиган қарорлар чиқариш ҳуқуқи берилса, охир оқибатда мустақилликни, суверенитетни кечлашга, ўзига хос Урта Осиё Федерацияси тузишга олиб келиши мумкин эди; г) 1929 йилнинг 18 июлида ВКП(б) Марказий Комитети «Бош пахтачилик комитетининг иши тўғрисида» қарор қабул қилади. Мазкур қарорни ишлаб чиқишда Файзулла Хўжаев фаол иштирок этади; д) ВКП(б) Марказий Комитети Сиёсий Бюросининг

1935 йил 8 июлдаги қарори билан у СССР Конституция комиссиясининг аъзоси этиб тасдиқланади... Қолаверса, Файзулла Хўжаев миллий республикалардаги раҳбар кадрлар орасида энг тажрибали давлат арбобларидан бири эди, СССР ҳукумати халқ хўжалиги ва маданий қурилишга раҳбарлик қилиш соҳасидаги ижобий тажрибаларни Иттифоққа ёйиш мақсадида тез-тез Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советининг ҳисоботини тинглаб турарди ва «Файзулла Хўжаевдан ўрнак олингиз!» деб қарорлар қабул қилинарди, хитобномалар тарқатиларди. Ана шундай йирик Шахс бирдан «ёт унсур», «ижтимоий келиб чиқиши йўқсуллар синфига мансуб эмас», «буржуа миллатчиси», «халқ душмани» деб айбланган тақдирда ҳам, бундай беъмаъни бўҳтонга ҳамма ишонган тақдирда ҳам, лекин Сталин ишонмаслиги лозим эди. Ахир раҳбар одам ноёб кадрларни кадрлаши керак-да! Йўқ, Сталин айнан «ноёб кадрлар»нинг кушандаси экан: у «ҳаммадан бир айб топиб олтириб юбурсаю ёниб кетган унинг мўрисидай бўлиб... битта ўзи сўппайиб қолса» (Абдулла Қаҳҳор). Сталин шундай бўлиб қолишни истарди ва охири шундай бўлиб қолди. Файзулла Хўжаевнинг фожияси худди ана шунда. Фожиянинг асл сабабини зиддиятларга тўла Сталин шахсидан қидирмоқ даркор; Файзулла Хўжаевни Ўзбекистон КП(б) VII съездида «фoш» этилишию Акмал Икромовнинг Сталин номига йўллаган мактублари шунчаки бир арзимас баҳона, Сталиннинг ёвуз ниятларини амалга ошириш учун восита, холос. 1938 йили март ойида бўлиб ўтган суд жараёнида Файзулла Хўжаевнинг (айни чоғда А. Икромовнинг ҳам) «бўйнига қўйилган» айбнома («жосуслик», «мавжуд тузумга қарши тузилган махфий гуруҳ аъзоси», «зараркунандачи», «монокультура ҳомийси», «халқаро империализм малайи» ва ҳоказо) олдида дастлаб уюштирилган бўҳтонлар ҳеч нарса эмас... Эсингиздами, Жалоловдин Мангубердиннинг муншійси бўлмиш ан Насавий ўз солномасидаги энг қайғули ҳикояларидан бирини қуйидагича яқунлайди: «Агар худойим кўнглига тушган бирор ишни амалга оширмоқчи бўлса, аввалом бор, шунга муносиб битта баҳона ҳозирлаб қўяди». Одамлар наздида Сталин гўё худо эди. Бу менинг шахсий фикрим, албатта. Лекин мен оптимистман, коммунизмнинг кутлуғ идеалларига ишонаман. Шунинг учун бўлса керак, дохийимиз В. И. Лениннинг ўғитлари мудом қўлоқларим остида жаранглаб туради. Жумладан, дохийимизнинг «Давлат ва революция» асаридagi қимматли фикрларини бот-бот эслайман. Масалан, ўша мумтоз асарда шундай сўзлар бор: «... фақат коммунизмгина давлатни бутунлай кераксиз қилиб қўяди, чунки бостириш лозим бўлган ҳеч ким бўлмайди — синф маъносида, аҳолининг маълум бир қисмига қарши доимий равишда кураш олиб бориш маъносида «ҳеч ким» бўлмайди. Биз утопистлар эмасмиз ва айрим шахсларнинг ижтимоий тартибни бузиш ҳоллари бўлиши мумкинлигини ва муқаррарлигини, шунингдек, бундай ҳолларни бостириш зарурлигини асло инкор қилмаймиз. Лекин, биринчидан, бунинг учун алоҳида бостириш аппаратининг кераги йўқ, буни қуролланган халқнинг ўзи оддий ва осонгина, яъни ҳатто ҳозирги жамиятда бир тўда цивилизацияли одамларнинг муштлашаётган кишиларни ажратиб қўйиш ёки аёлга нисбатан куч ишлатишга йўл қўймаслиги қандай оддий ва осон бўлса, худди шундай оддий ва осонгина бажара олади. Иккинчидан эса, биз биламизки, жамиятда яшаш қоидаларини бузидан иборат ҳолларнинг асосий социал сабаби — омманинг эксплуатация қилиниши, унинг муҳтожлиги ва қашшоқлигидир. Мана шу асосий сабаб бартараф қилиниши билан ижтимоий тартибларнинг бузилиш ҳоллари ҳам муқаррар равишда «барҳам топа» бошлайди. Биз уларнинг қай даражада тез ва қай даражада секин барҳам топишини билмаймиз, лекин уларнинг барҳам топажанини биламиз. Улар барҳам топиши билан давлат ҳам барҳам топади». Умуман олганда, В. И. Ленин таълимотига кўра, давлат органларини аста-секин демократлаштириш орқали коммунистик ўз-ўзини бошқариш принципини қарор топтирмоқ лозим. Аммо Сталин давлат аппаратини максимал даражада кучайтирди (бу мустабид монархияга — диктатурага хос хусусиятдир). Уша пайтларда суд, прокуратура, милиция, НКВД ва бошқа ташкилотлар тўғридан-тўғри «жазолаш органлари» деб аталарди. Сталин бу органларни бюрократик-маъмурий давлат ташкилотлари сифатида мустаҳкамлаш учун доимо «ғамхўрлик» қиларди. Сталин даврида суд, прокуратура ва милиция органлари ҳақиқатан ҳам граждaнларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ташкилот бўлмасдан, фа-

қат жазолаш билан шуғулланувчи ташкилотларга айлантирилди. Назаримда, 37—38-йиллар «зўрлик ишлатиш» авж олган йилларга ўхшайди. Устига устак, «омманинг муҳтож ва қашшоқлик»да яшагани ҳам сир эмас. Ваҳоланки, социализм — дунёдаги энг инсонпарвар жамиятдир. Афсуски, ўша замонларда жамиятимизнинг асл моҳияти маълум маънода «унутилди» («Замона — зўрники, томоша — кўрники!» бўлиб қолди). Шунинг учун ҳам жонажон коммунистик партияимизнинг тарихий XXVII съезди қарорларида ва КПСС Марказий Комитетининг кейинги пленумларида жамиятимизни тубдан қайта қуриш вазифаси кун тартибига қўйилди; Ленин ғоялари ҳақ эканига яна бир марта имон келтирилди.

— **Домла, самимий сўхбатингиз учун ташаккур! Турғунлик йилларида ҳам ҳалол меҳнат қилган экансиз — Файзулла Хўжаевнинг ҳаёти ва фаолиятига алоқадор фактларни тирноқлаб йиғибсиз. Ҳақиқатни тиклабсиз. Бунинг учун Сизга қўллуқ қилсак арзийди. Доимо соғ-саломат бўлинг, биз ёшлар Сиздан эътиқодга садоқат илмини ўрганиб юрайлик. Мана энди, хайр-хўшлашиб ўрнимдан кўзғолсам бўларди, албатта. Лекин кўнглимда битта савол туғилди (ушбу сўхбат билан танишган ўқувчи кўнглида ҳам шундай савол туғилиши эҳтимолдан холи эмас).**

— Марҳамат, тортинмай сўрайверинг.

— **Ростини айтинг-чи, бундан кейин ленинизмдан чекиниш ҳоллари рўй бермаслигига шахсан ўзингиз ишонасизми, биз шунга юз фоиз ишонимиз мумкинми, келажақда 37-йиллар фожияси такрорланмайди!**

— Мен давлатшунос олимман. Аммо давлат номидан кафолат беролмайман. Шундай бўлса-да, келгусида 37-йиллар фожияси қайтарилмаслигига чин дилдан ишонгим келади. Уйлайманки, XIX Бутуниттифоқ партия конференциясида қабул қилинадиган тарихий қарорларнинг изчиллик билан амалга оширилиши бунинг гарови бўлади (мен яқинда «КПСС Марказий Комитетининг XIX Бутуниттифоқ партия конференциясига Тезислари» билан танишиб чиқдим). Жамият ҳаётини инкилобий тарзда қайта қуриш натижасида социалистик ҳуқуқий давлат вужудга келади: «унинг асосий белгиси — халқ иродасини ифодаловчи қонуннинг устун туриши ва тантана қилишидир. Давлат, партия органлари, жамоат ташкилотлари, меҳнат коллективлари, барча мансабдор шахслар ва граждaнлар қатъий ҳуқуқий негизда иш олиб боришлари керак» («КПСС Марказий Комитетининг XIX Бутуниттифоқ партия конференциясига Тезислари»дан).

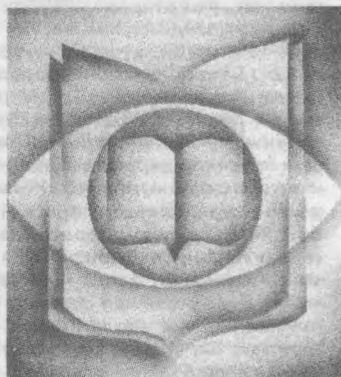
Сўхбатдош Набижон БОҚИЙ

1988 йил 27 май.

Муҳаммад Салом

Бухоронинг гитторбосиб сувлари

Хаво иссиқ чоғлари самолётда учининг ўз машаққатлари бор. Шунинг учун ҳам салқинда — тонгдаёқ аэропортга етиб бордик. Бахтга қарши, учиб икки соатга кечиктирилди. Нима гап? Балки самолёт йўлга шай эмасдир? Икки соат ўтиб, рейслар яна орқага сурилди. Кимдир гап топиб келди: «Бухоро кўналғаси самолётларни қабул қилмаётган эмиш». Ажабо, ёзининг қоқ ўртасида, иссиқдан жизгинак бўлиб ўтирганимизда... Бўралаб қор ёғаётган бўлса, бошқа гап — қор пардаси ерни кўришга имкон бермайди десанг. Атрофни қуюқ туман чулғаса, шубҳасиз, самолёт кўнишга ожиз. Қаттиқ шамоллардан ҳам «само қуши» чўчиши мумкин. Лекин ҳозир, айна саратонда нега қадимий шаҳарнинг кўналғаси раддия эълон қияпти? Дарвоқе, Навоий шаҳрининг чўл бурчидаги кўналға ҳам самолётларни рад этибди. Хоразм ва қорақалпоғистонлик йўловчилар кечадан буён рухсат берилишини интиқ кутишаётган экан. Ана, Қаршию Китоб томонлар ҳам беркилди...

Кун ботяпти; қанча-қанча йўловчилар билетларини топшириб, қайтиб кетдилар. Биз сафаримизни эртага қолдирилмаймиз: Бухорога бугун етиб боришимиз шарт!

Шу пайт карнай хириллади. Умидсиз, лоқайд қулоқ тутдик. Э-ҳе, бир неча рейсга баравар йўл очилибди-ку! Ари уяси бузилгани каби ҳамма ғимирлаб қолди. Буёғи тезлашиб кетди. Кўз очиб юмгунча «қушчамиз» қадимий шаҳар тепасида айлана бошлади.

Энди қишлоққа, тўйхонага етиб олиш муаммоси бошимизни қотирганча кўниш майдонидан узоқлашдик. Кун ботишдан салқин шамол эсарди. Тошкентнинг иссиғидан сўнг бу бизга роҳат бағишлар эди. Буниси яҳши, аммо тунда олиш қишлоққа борадиган такси топилармикин? Шунини муҳокама қилганча ҳисобсиз йўловчилару кутиб олувчилар сари йўртарканмиз, улар сафида таниш бир қиёфа диққатимизни тортди. У бизга қараб, нималардир деганча тинимсиз кўл силкирдди.

— Осмон уч кундан бери кўз очирмаяпти: қаттиқ шамол, чанг-тўзон, гирдибод. Авваллари бунақа ёмон хуружлар бўлмасди-да. Тўғри, чўлларда, айниқса Қизилқумда ғашга тегиб турарди. Мана, энди уч йилдан буён қишлоқларгаям, шаҳаргаям бош суқди, — деди мезбон хижолатомуз оҳангда.

— Э, гап бу ёқда экан-да! Чанг-тўзон пайтида самолёт учмаслигини энди эшитяпман. Бизнинг самолётлар шамолни писанд қилмас деб ўйлардим.

Бир лаҳза сукутга чўмдик, дамимиз ичимизга тушди. Ҳаво етишмаётгандай ютоқиб нафас олардик. Баъзилар терга пишган, айримлар ўзида чанқоқлик сезиб, тамшанишди. Машина эса тун қўйинини ёриб, вазмин сузиб борарди.

— Бунга ўзимиз айбдор, — деди тинчликни бузиб мезбон. — Амуни бўғиб, йўлни ўзгартирдик — Оролнинг қон томирини кесдик, ҳаётдан маҳрум қилдик. Буни энди тан оляпмиз. Лекин энди кеч-да! Тўй ўтгандан кейин хина қўймайдилар. Шунча ўзлаштирилган ерлардан ким воз кечиб, Амуни яна ўз изига оқизишни истаиди? Тайёр сувни ким қайтариб берарди!

— Э, оғайнилар, аэропортда кун бўйи эзилганимиз ҳам етар, — дея бир дўстимиз кўл силтади. — Кўнгил кўтарадиган гаплардан сўзлашайлик. Хўш, Қувондиқ қувноқ, тўйдан гапир, оғайни! Самад қалинни каттароқ олдимми ёки воз кечдимми?

— Берган худога ёқибди, — деди кулисираб Қувондиқ. — Бунча берасан демагандир-у, лекин ноз қилиб ўтирмаган шекилли.

Самад жўрамизнинг ҳовлисига яқинлашдик. Бироқ на ёрқин чироқлар, на мусиқа садолари, на алёру хуррамлик овозлари эътиборни тортди. Узи нима гап? Ҳайратланиб Қувондиққа қарадик. У елка қисдию машинани секинлаштириб, Самаднинг дарвозаси рўпарасида тўхтади. Дарвоза ланг очик, аммо ҳеч ким кўринмас, битта чироқ атрофни хира ёритарди. Ахир бу пайтда тантана авжга чиққан бўлмасмиди? Қишлоқда тўйлар анча кеч бошланишини ҳисобга олганда ҳозир ўйинкулги, қўшиқлар қулоқни қомагга келтириши лозим эди-ку...

— Балки тўй эртагадир? — сўрадим Қувондиқдан.

— Йў-ў-э, бугунгайди... — ўзи ҳам адашган каби зўрға овоз чиқарди Қувондиқ. — Бирор нима бўлгандир. Балки эртага қолдирилгандир.

Ичкаридан сочини яқиндагина устарада олдирган, ола дўппи кийган, алп қомадли Самад ўзига ярашмаган, ясама жилмайиш билан шошилиброқ чиқди. Бош тебратганча кучоқ очди. Қизик, зоҳиран очик ва қувноқ, ботинан теран дарё сингари ғулғулали кўринадди. Узини ўнғайсиз ҳис этаётгани яққол сезилади. Дарвоқе, ҳовли юзида ҳам бир-икки киши кўзга ташланади, холос.

— Хуш келибсизлар, жўражонлар! — дея Самад ҳаммамизни бир-бир бағрига босиб, меҳмонхонага бошлади. Ундан ҳозир бирор нима сўрашга негадир истиҳола қилардик. Узи изоҳ берди. — Сизларга озгина ёлгончи бўлдик, жўралар. Сал ўзгариш юз берди: тўйни кейинга қолдиришга тўғри келди.

— Нимага? — шошилиб, айна пайтда ҳайрат ичра сўради Қувондиқ. — Кеча ҳаммаси жойидаиди. Тайёргарлик зўр эди. Мени меҳмонларни кутиб олишга жўнатдингиз...

— Ҳа, шунақайди... Жамилани мазаси қочиб қолди. Касалхонага ётқиздик.

— Нима қилибди?

— Сарғайма дейишди. — Самаднинг овози қалтираб, кўзида ёш яллади. — Анча ўтиб кетганмиш. ЗАГС пайти ҳушидан кетибди...

— Э, яхши бўлмабди-да! — деди Рустамжон. — Аҳволи шу даражага боргунча нахотки ҳеч нимани пайқамагансизлар?

— У ерим оғриди, бу ерим оғриди деб юрарди. Лекин салга чарчаб қоларди. Эътибор бермабмиз-да, жүражон. Калтафаҳмлиқ қилибмиз.

Эртаси кунни бир неча хонадонда қисқа фурсатли ўтиришларда қатнашдик. Ҳаво ниҳоятда исиб кетганидан нафас олиш қийинлашди. Кечанинг акси ўлароқ бугун «фир» этган шамол ҳам юрмасди. Бизни кўпроқ ташналик эзарди: на сув, на аччиқ чойлар чанқоқни қондирарди.

— Ҳамма ерда шунақа сув ичадиларми ё фақат сизларда шундайми? — деб сўради Рустамжон. — Тиниқликка — тиниқ, чиройли, лекин мазаси намоқобга ўхшайди-я!

Ҳаммамиз ўйга чўмдик. Шубҳасиз, болалик дамларимиз бир-бир кўз ўнгимиздан ўтди. Тўри, у пайтларда сув унчалик сероб эмас, ариқлари рўдлар ҳаммиша ҳам тўлиб оқавермас, гоҳида экин суғориш учун кишилар ёқавайрон бўлишар, ҳар томчи сув зар каби қадрланар эди. Шунга қарамай, бутун жонзод ариқлардан, ҳовузлардан, гоҳида қудуқлардан ташналик қондирарди.

Сув истевмол хусусиятини йўқотса... Қандай даҳшат! Дарвоқе, сув бўлмаса, унинг ўрнини нима босади? Ҳаёт нима туфайли давом этади? Уз мамлакатни телевидениесига сўзлаган Франциянинг собиқ президенти Жискард д'Эстен шундай савол ташлайди: «Сув ҳам худди нефть каби таҳчил бўлиб қолмасмикан? Нефть ўрнини энергиянинг бошқа манбалари босиши мумкин, аммо сув ўрнини нима босади?» Бу саволга иккиланиб ўтирмасдан: «Ҳеч нима!» деб жавоб берасан киши. Бинобарин, бошқа бирор нарсага тасаввурга сиғдириб ҳам бўлмайди. Ушанда президент ҳам: «Сув ўрнини фақат сув босади», деган. Шу ўринда яна бир француз фарзандининг, ёзувчи ва учувчи Антуан де Сент-Экзюперининг суви улуғлаб ёзган ва ҳатто гимн даражасига кўтарилган ажойиб сўзлари эсга тушади:

«Оби ҳаёт! Сенда на таъм, на ранг ва на бўй бор. Сени тасвирлашга қалам ожиз. Инсон сендан баҳра олади-ю, сенинг асл қудратингни тушунамайди. Сени ҳаёт учун зарур дейиш гуноҳ, чунки сен ҳаётнинг ўзисан. Сен инсонга ҳаммиша ва ҳар ерда роҳат бағишлайсан, аммо буни сезгимизнинг беш аъзосидан бирортаси ҳам ҳис қила олмайдди. Сен бизга қувватимизни қайтарасан. Сенинг марҳаматинг қалбимизнинг қуриб қолаётган чашмаларига қайта шижоат инъом этади».

— Ташналикни бошдан кечирмаган киши сув қадрига етиши қийин, — дея чуқур антикиш билан қўшиб қўйди ҳамон чанқоғини қондира олмаётган Рустамжон.

...Жамилахонлар ҳовлисининг ёнгинасидан бир неча бригадани сув билан бемалол таъминлайдиган ариқ оқиб ўтади. Ариқ атрофида баланд ўсган тераклар, гужумлар, қора толлар кишини ўзига чорлайди. Ариқда эса тезаклар, ҳар хил ахлатлар, кўпиклару яна қандайдир алламбалолар сузиб ўтаяпти. Нарироқда ёш болакайлар қийқираб чўмилишяпти, бир-бирига сув сачратишяпти. Ҳеч ким уларни йўлдан қайтаролмайди. Йўлларда, хонадонларда сурати келишган одамлар, уй бекалари тоғора-тоғора суприндиларни, ахлат уюмларини ариққа отадилар ва ҳеч нима юз бермагандай бепарво изга қайтадилар. Ҳеч ким уларни тўхтатиб, «Эй нодон, нима қилясан?» деб сўрамайди. Сўрагиси келса ҳам ёмон кўринишдан чўчийди. Ҳолбуки, бу ҳаракат билан одамзод ўзига ўзи чоҳ қазияпти. У фақат бирпасликни, ҳозирги лаҳзанигина ўйлаб, шундай қадам ташляпти. Эртанинг, узоқ келажаkning ташвиши, авлодлар тақдири хаёлида ҳам йўқ. Эртаги кун унга нималар бериши, қандай кўргуликлар келтириши уни мутлақо қизиқтирмайди.

Ташқарида гармсел эсарди. Оловли ел очиқ баданга, юзларга ёқимсиз тармашар, нафас олишни қийинлаштирар эди. Бунақа ҳавода юриш зиёвнинг билардик. Лекин ошиққа на ёмғир, на довул писанд дегандай оташ сели бизни Зарафшон висолдан айнитолмас, ўзимизни тезроқ инжу томчилар, қумуш тўлқинлар оғушида кўришни, шу тариқа янги куч-қувватга тўлишни мўлжаллаб борардик. Чорак аср, ҳатто, йигирма йиллар аввал худди шундай туйғуларни бошдан кечирардик. Уша пайтларда дарё қирғоқлари бизга олам-олам қувонч бахш этарди, атрофларидеги гўзал, айна пайта бокира табият кўйинда тонган шомга «ийтдим-кетдим» ўйнаб, молларимизни ҳам ўз ҳолига ташлаб қўярдик. Қизиқ, ҳозирги болалар, ўспиринлар ҳам шундай ҳиссиётлар оламида сузармиканлар? Бу ҳиссиётлар сунъий тарзда, ойнаи жаҳон рўпара-

сида ўтирган кезларда дилларни қитиқлар балки. Эндиги болалар сигир етакламайди, пода ортидан яёв юрмайди, молларига ўт термайди, ўт-ўланлар билан сирлашмайди. Ҳа, бизлар табиат билан, дов-дарактлар билан сўзлашардик, уларга гард юқтирмасликка тиришардик. Беғубор табиат эндилликда фильмларда, китобларда қолгандай туюлади кишига. Бунга ёрқин мисол — Зарафшон...

Шаҳарчага ўхшаш Гиштининг Хўппила қишлоғидан ўтиб, пастга тушдигу ҳафсаламиз пир бўлди. Авваллари шу ерда — баҳайбат Қалқон рўднинг тепасида каттагина Гишти ариғи оқарди. Ариқ ёқасида атрофга гулдирос солиб, икки тошли — икки уйли тегирмон айланар, новдан пастга отиладиган сувга тикилиб кўз тинарди. Қад ростлаб, шундоқ жанубий шарқ сари кўз ташланса, бир чақиримча нарида ҳар қатраси дардга дармон Зарафшон кўпириб, яйраб, тўлиб-тўлқинланиб оқиб ётарди. Кўзларни қамаштирарди, дилларга гўлғула соларди, асабларни тинчлантирарди, кўнгилда шавқ уйғотарди — одамни ишга, ғайратга чорлар эди. Гоҳида, айниқса баҳор ва ёз кезлари жаҳлга ҳам минар; талафотлар етказар, кейин яна аслига қайтиб, кишиларга ҳадлар сочар — тупроқларда гўё зар ундирар, камарларда сонсиз-ҳисобсиз, лаззатли балиқлар, антиқа наҳанглар етилтлар эди. Ҳамма уни «она» деб атар, «Она Зарафшон» деб эъзоларди.

Улуғ онанинг тўртта суюкли, фидойи, алп ўғиллари бўларди. Улар ҳар хил олисликда онанинг бағридан ҳаётга «йўлланма» олишарди. Ирмоқлардан били Қалқон рўд деб аталарди. До-нишмандлар каби вазмин, аммо теран оқарди. Унинг ёнида гўё эгиз каби чўзилган, лекин бир оз саёз, нисбатан кичикроқ Пермаст жилваланарди. У Гиждувонга етар-етмас қуриб қолар эди. Лекин бир томчисини ҳам зоё кетизмасди. Апрельдан октябргача мактаб ўқувчилари майин тўлқинлари узнар шўнғигани-шўнғиган эдилар... Учинчи «ўғил»нинг кечмиши бошқаларидан ўзгачароқ. Султонобод деб аталмиш бу рўд сервиқорлиги, жозибаси билан алоҳида ажралиб турарди. Исми-жисмига монанд, оға рўдлар орасида қиндан ҳам Султони саналарди. Буралиб-буралиб, гоҳ пишқириб-шарқираб, гоҳ сокин оқарди. Афсуски, ҳозир Султанободга Зарафшон балиқлари меҳмон бўлолмайди, борди-ю, адашиб ўтганда ҳам айрича меҳр-оқибат кўрмайди. Чунки рўд ўзи қиёфасини тамоман ўзгартирган — худди ўзга юрак билан яшаётган одамга ўхшайди. Сўлимлик уни тарк этган, мажнун толу юлғулар юз ўтирган, қушлар чуғури, булбуллар хониши эшитилмайди. Шўтана суюқлик тезроқ манзилга етиш учун олд томонга биддатли чопади, ҳеч кимга, ҳеч нимага қиё ҳам боқмайди, роҳат ҳам бахш этмайди...

Кенжа «ўғил»нинг отини Жилвон қўйганлар. Уни она Зарафшон кексайганда, ақлга тўлган пайтларда «туққан». Одамларнинг арз-додини тинглаб, Жилвонни чўлдан, Қизилқум этагидан оқизган. Жилвон юрган йўллар боғ-роғларга, экинларга бой. Яйловларга кут-барака киритган, чўпон-чўлиқларни, саҳро сайёҳларию қўй-қўзиларни ўлимдан асраган. Эндилликда Жилвон... яхшиси бу ҳақда кейинроқ тўхтармиз.

Она Зарафшон чап соҳилни ўз назоратига олган, йўл-йўлакай катта-кичик «болакайлар» — ариқлар, рўдларга оби-ҳаёт таратган. Шу тариқа бутун борлигини фарзандларига улашиб, ўзи ҳам аста-секин кичрайиб, Қоракўл, Олот районларида; Қорақум этакларидаги қумликларга сингиб, адоий тамом бўлган. Унинг асл нияти — гўзал Орол денгизига қўшилиш эди. Бир умр шунга интилди. Лекин «фарзандлар» кўпайгандан кўпайиб, уни куч-қувватдан қолдириб, толдириб борди. Уни ўз ҳолига қўймадилар; Орол узра чўзилган қўлларини ярмидан қирқиб, оралиқ масофани янада узайтирдилар. Оқибатда буюк денгиз ўз ризқининг бир қисмидан бенасиб бўлди.

Уста-уст қурғоқчиликлар Зарафшон бўйларига ҳам ўз ҳукмини ўтказди; атроф-теварак тобора қашшоқлашиб бо-раётди, ҳатто оқавалар оқими ҳам кескин камайди. Гўё ифлос сувлар ҳам ўзининг «нарх»ни ошираётган кўринади. Агар шундай оқавалар қиё боқмаганида ҳозир буй қурсатиб турган гиёҳлар ҳоли не кечарди? Ахир шундай бўлиши ҳам ҳеч гап эмас-ку? Иссиқ ўтадиган битта ёз Дайрободга ўхшаш ерлар тақдирини ҳал қилади-қўяди-ку! Қовжиреган ажриқлар, жон узаётган бошқа ўсимликлар шундан далолат. Ҳатто сувнинг ўзи ҳам истевмол сифатини йўқотган — илик, номақоб, айниган, палағда тухумнинг ҳидига ўхшаш иси бор. Уни кўриб, боя алданганимни, оқава сувлар ҳам ҳар ҳолда оқани тазуқ, деган хаёлга бориб, адашганимни ҳис этдим. Бир лаҳзалик яшилликка маҳлиё бўлиб, бутун тирикликдан, неъматлар яратувчи

азиз ердан, соз тупроқдан ажралиш нечун керак?! Бу оқаетган суюқликлар эса шунақа ғоратликларни бемалол эплаши аниқ.

Дарё ёқасида ташналиқдан томоқлар қақраб, эзилган күйи ортага қайтди. Ҳақиқатда табиат гўё бу диёр тупроғига қадам қўйишимизни унчалик хуш кўрмаган, кейин тўй кўнгилсизлиги дилларни вайрон қилган эди. Жамиланинг аҳволи анча оғир кечарди. Ҳордиқ чиқариш, табиатдан баҳра олиш умиди ҳам пучга чиққан, кўнглимиз чўккан эди. Ҳақиқатда ушбу умидизга қайтганимиздан кейин ўша ёқимсиз ҳолатлар, ҳар хил кўргилликлар бот-бот эсга тушди. Ниҳоят, орадан маълум вақт ўтказиб Бухоро воҳасида ичимлик сув ва экология масалаларини, табиат ва одамлар истикболини ўрганишга жазм этдик. Шу ниятда областнинг қатор шаҳар ва қишлоқларида, бошқа аҳоли пунктларида кузатув ишлари олиб бордик. Вазият айрим кишилар айтганидан ҳамда ўзимиз ўйлаганимиздан бир мунча мураккаброқ эди ва бу борада шошилди чоралар кўришни ҳаёт тақозо этарди. Албатта, айрим ҳаракатлар, куйинишлар, ҳатто қарорлар ҳам бор. Бироқ, шуларнинг ўзи билангина чегараланиб бўлмайди. Чунки, худди шу муаммолар эндиликда бутун ер куррасини ташвишга соляпти. Бухоро воҳаси эса энди ўт ола бошлаган улкан яқиннинг эгизиди таассурот қолдиради бизда. Агар этакдаги ўт ўз вақтида ўчирилмаса, аланга олиши, бутун «яқтак»ни ёндириши ҳеч гап эмас. Ҳолбуки, бу азалдан бой воҳа ҳам яхлит ер куррасининг ажралмас «қон томир»ларига туташ парчаси ҳисобланадими, уни алоҳида бўлакка ажратиб, мустақил сайёра ҳолатига келтириш амримаҳол. Гўё шохига урса, бутун танаси зирқирайди, бутун организмда зилзила юз беради...

— Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш учун даст-аввал айни жой табиатини, яъни табиатнинг регионал қонуниятларини ўрганиш жуда муҳимдир, — дейди Бухоро Давлат педагогика институтининг доценти, география фанлари кандидати Исроил Назаров. — Акс ҳолда, яхши ният билан амалга оширилган улкан тадбирлар янги муаммоларни, ҳисобсиз кулфатларни келтириб чиқариши турган гап.

— Бу жиҳатдан Бухоро воҳасининг сув ресурслари қандай?

— Воҳамизнинг сув ресурслари ҳам ўзига хосликка, алоҳидаликка эга. Область территорияси Зарафшон дарёсининг қуйи қисмида жойлашган. Бу дарё Тожикистондаги осмонўпар тоғлардан бошланади — аввал Панжикент райони, сўнг Самарқанд воҳаси, охирида Бухоро области ундан сув ичиб келган. Миллион йиллар давомида дарёнинг юқори қисмидан қуйисига ҳар хил эриган моддалар, тузалар оқиб ўтиб, тўпланган. Бунинг устига, қадимги Палео — Қашқадарё олиб келган ётқиқликларни айтмайсизми! Бир вақтлар Қашқадарё Зарафшоннинг чап irmoғи ҳисобланган. У Қоровулбозор массиви орқали Когон шаҳридан жануброқда Зарафшонга қуйилиб турган. Бу эса Бухоро области ерларининг янада кўпроқ шўрланшига сабабчи бўлган. Худди шу сифат унинг ер усти ва ер ости сувларига ҳам тааллуқлидир.

Йигирма-ўттиз йиллар аввал сўнги томчилари Орол денгизига яқин ҳам йўлловмай қумликларга сингиб, йўқолиб кетган Зарафшон кўз ўнгимиздан ўтди. Яна бошқа кўплаб йирик дарёларни эсладик. Мамлакатимиздаги катта дарёларнинг асосий қисми океанларга ҳамда уларга туташган денгизларга қуйилади. Табиийки, дарё орқали турли хил химиявий моддалар ва бошқа ифлосликлар океанга оқиб кетиши билан дарё ҳавзаси тозаланиб туради. Бутун республикамизда бўлгани каби Зарафшон орқали оқиб келган ҳар хил тузалар, бошқа ифлосликлар Бухоро области тупроқларига сингиб қолаверган. Бу жиҳатдан аниқса, берк ҳавза сўнгиде жойлашган Бухоро воҳаси вақтлар ўтган сайин тупроғи ҳам, сувлари ҳам сафдан чиқаверган.

— Ҳатто, баъзи пасткам жойларда ўзига хос туз конлари — тузли балчиқлар ҳосил бўлган, — дея Исроил Назаров сўзини давом эттирди. — Бундай туз балчиқлари (Ҳожкаб, Шўркўл) шифобахш хусусиятга эга. Ҳозир ҳам даволаниш учун одамлар ўша томонларга борадилар. Шу сабабларга кўра, сифатли ичимлик суви Бухоро области учун азалий муаммодир. Буни бухороликларга табиат мерос қолдирган кулфат деса бўлади. Табиий фанлар шуни аниқлаб бердики, айни жой табиати (ландшафти) билан инсон организмни ҳамбарчас боғлиқдир. Аниқроғи, айни жой тупроғида, сувида, муҳитида қандай химиявий модда таҳлил бўлса, инсон танасида ҳам ўша модда етишмайди. Қайси модда ортиқча бўлса бу ҳол инсон организмга ҳам ўз таъсирини ўтказиши. Натижада организмдаги

физиологик жараёнлар бузилади ва маҳаллий ёхуд регионал касалликлар келиб чиқади. Бухоро халқи орасида жигар, буйрак, бўғинларда туз тўпланиши, ошқозон-ичак, кейинги пайтларда сарғайма касалликларининг кўпроқ тарқалганлигини боиси шунда.

— Амударё сувини Бухоро томон оқизилишига, янги каналларга нима дейсиз? — сўраймиз олимдан. — Сув муаммоси ҳал этилди шекилли!

— Воҳага кўтарма каналлар орқали Амударёдан сув келтирилгани билан муаммо тўла ҳал этилгани йўқ. Гап шундаки, Амударё қадимги сув иншоотларига нисбатан тескари оқишдир. Насос станциялари суви 60-80-112 метргача баландга кўтаради ва суғорма шаҳобчалар орқали тарқатади. Қарангки, экин ерлари сатҳидан кўтарма, бетон канал суви 4-6-8 метр баландда туради.

— Демак, Султанонобод рўдига ўхшаш irmoқларга ер ости сувлари сизиб ўтолмайди, иккала сув қўшилиши рўй бермайди.

— Худди шундай. Бу ҳол кўп ерларда ер ости сувлари сатҳининг кўтарилишига, тупроқларнинг қўшимча шўрланишига олиб келяпти. Қишлоқ аҳолиси аксарият қудуқ суви ичишини назарда тутса, ичимлик сув муаммоси янада кескинлашади. Чунки ер ости сувларининг ўзи йил сайин ёмонлашиб, минераллашув даражаси ниҳоятда ортиб борапти.

Анча-мунча кузатувларимиз, ҳар хил кишилардан эшитганларимиз яна хаёлда жонланди, яна вужудимиз титраб кетди. Ахир биз фақат бугунимизни, ҳозирги лаҳзаларимизни ўйлаёмиз, келажак ҳақида сал бўлса-да мушоҳада юритмаяпмиз. Агар келажак авлодларимизни, жонажон еримизни ўйлаганимизда, ҳар бир гиёҳни муқаддас билиб, асраб-авайлардик, ҳар томчи оби ҳаётнинг мусаффолиги учун жанг қилардик, ҳар зарра тупроқнинг захарлардан холи бўлиши учун бор имкониятларни ишга солардик. Ҳолбуки, она тупроғимиз, яшаш унсuri — ҳаво ва сувлар, бутун табиат дунёси бугунги кунда гўё химиявий урушлар куршовида. Ҳар йили деҳқончиликда ишлатиладиган минг-минглаб тонна минерал ўғитлар, ҳар хил қиқиндилар, захарли моддалар очиқ сув ҳавзаларида, ер ости сувларида тўпланиб борапти, оби ҳаёт сифатини тобора ёмонлаштиряпти.

Экинларга минерал ўғитлар ишлатиш, шубҳасиз, ҳосилдорликни оширади. Эҳтиёж ошиб бораётган ҳозирги пайтда ҳосилдорликни кескин кўтармай илож йўқ. Аммо, фақат минерал ўғитлар, пестицидлар «ёрдами» билан эмас-да. Фақат бойлик орттиришга асосланган капиталистик мамлакатларда бу тушунарли ҳол — капитал учун одамлар ҳам, табиат ҳам қолдан тойгунча эксплуатация қилинади. Бу борада ер имкониятлари кам бўлган Япония билан Нидерландия рекорд кўрсаткичга етган: ҳар гектар ер ҳисобига 300—400 килогача минерал ўғит солиб, анча кўп ҳосил олишган. Шу туфайли анча-мунча ерлар сафдан чиққан. Бизнинг мамлакатимизда ҳам минерал ўғит ишлаб чиқариш ва қўллаш шиддатли ўсяпти: 1970—1980 йилларда ўғит ишлаб чиқариш 10 баравар ошди. Минерал ўғит ишлатиш буйича Урта Осиё республикалари, аниқса, Ўзбекистон энг олдинги ўринларда туриши ҳаммага маълум. Ҳатто, айрим колхоз ва совхозларда ҳар йили гектар бошига тонналаб химиявий ўғитлар, ҳар хил пестицидлар сочилади. Табиатнинг ғорат қилиниши, ерларнинг ишдан чиқиши ҳам асосан ана шу кейинги йигирма йилда авж олиб кетди. Ўввойи ўтлар ва ҳар хил ҳашаротларга қарши кураш йўли билан қарийб ўн фоиз ҳосил сақлаб қолинади. Аммо бунинг эвазига атроф-муҳитнинг ифлосланиши, айрим фойдали ҳашарот турларининг йўқолиб кетиши, тупроқ эрозияси янада кучаяди. Одамлар соғлиғига ҳам жиддий путур етади.

«Кўплаб текширишлар шуни кўрсатадики, пестицидларнинг катта қисми жонли организм учун, жумладан, инсон учун ўки бу даражада хавф солади, — деб ёзади таниқли совет олими В. В. Сисув. — ДДТ ҳамда бошқа чидамли хлорланган углеводородлар қўлланганда уларнинг носпецифик таъсири тажрибалардан маълум. АҚШнинг Вьетнамга қарши химиявий уруши фожиавий асорат қолдирди. Бунда ёппасига гербицидлар қўллаш оқибатида экологик системага ўнглаб бўлмас зиён етказилди, кўплаб одамлар қурбон берилди... ДДТ қўлланиши кўп мамлакатларда аллақачон таъқиқланган. Пестицидлар аниқса самолёт орқали сепилганда янада катта зиён кўриладики, бу химикатлар ишлов берилаётган ерларга қараганда атрофдаги ўрмон утлоқларга, сув ҳавзаларига, дарёларга, ҳатто аҳоли пунктларига кўпроқ тушади...»

Мамлакатимизда ҳам ДДТ қўллаш эллигинчи йиллар охирида таъқиқланган. Бироқ ҳозирга қадар қишлоқ хўжалигини ундан воз кечилган эмас. Гоҳ ошкора тарзда, гоҳ пинҳона усулда турли номлар остида, хилма-хил дозаларда уни кенг ишлатадилар: ёввойи ўтларга қирон келтириш баҳонасида, ҳашаротларни йўқотишни мўлжаллаб, дефолиацияни рўқач қилиб, оқибати нималарга олиб боришини мутлақо ўйламасдан табиатни топтайдилар, ўзлари билиб-билмай, уни ҳалокатга маҳкум этадилар.

Помидорга, карамга ва бошқа хилма-хил экинларга шира тушганда ёки дарахтларга чумоли ўралашганда одамлар ДДТ сепишганини кўп марталар кўрганмиз. Уларга ўз фикрларимизни айтганмиз. Уша пайтда тушунгандай бўлишган ёки қўл силташган: «Ҳеч нима қилмайди. Ажали етган одам ўлади». Ҳолбуки, бу зарарли «дори» саломатлиқни аста-секин емириб бориши, сафдан чиқариши, қатор касалликларга дучор этиши, узоқ вақтлар организмдан кетмаслиги кузатувлардан маълум.

Сир эмаски, пиёз истеъмол қилмайдиган бирор хонадон, бирор кимса топилабмайди. Кейинги йилларда республикаимизда бу ажойиб ўсимликни етиштириш анча кўпайди, ҳатто баҳор чоғларида ҳам магазинларнинг пештахталарига уюб қўйилади. Бухоро областининг чекка қишлоқларидаги аралаш моллар магазинларидан ҳам шу йилнинг апрель ойида бемалол пиёз харид қилиш мумкин эди. Утган йили етиштирилган, йирик-йирик қизил пиёз. Кўзлар қувонди. Бироқ кесиб боқсангиз, ажабланасиз. Аввало, обдан чарханмаган пичоқлар бу ишнинг эпини келтиролмайди — қаттиқ. Кейин ундан қандайдир ёқимсиз ҳид таралади. Мазаси ҳам бошқача...

— Пудратчилар бизни пиёзга сероб қилишди, — дейди савдо ходимлари. — Жуда меҳнаткаш бўларкан-да!

Чиндан ҳам пудратчиларнинг меҳнаткашлигига, оғир меҳнатдан қайтмаслигига тан берамиз. Оила пудратининг кенг ёйилишида уларнинг катта ҳиссаси бор. Республиканинг кўп-кўп хўжаликлариди улар ўз оилалари билан ёки бир нечаси қўшилиб пиёз, сабзи ва бошқа сабзавот етиштирадilar. Ҳосил ҳам энг юқори даражага етказилади. Аммо ерларнинг кашандага айланаётгани, сафдан чиқаётгани, сувлар бузилаётгани, одамлар ва ҳайвонот олами заҳарланаётгани ҳеч кимни қизиқтирмайди. Ҳолдан тойган, қаттиқ касалга чалинган тупроқнинг ҳоли нима кечади? Тупроқ эрозияга учраган, фойдали микроорганизмлар қирилган — ҳеч нарса битмайдиган ҳолга келган ерни ҳалиги пудратчилар кейинги йилларда ташлаб кетдилар, бошқа хўжаликларга тўр ташлайдилар. Уларга бари бир эмасми? Энди унинг кармони тўла, истаган жойига кўчиши, хоҳлаган шаҳарда яшаш мумкин. Раис ёки бошқа раҳбарлар-чи? Дарвоқе, улар ҳам кармонни қаппайтириб олишмоқчи, орден-медалларга эга бўлишмоқчи. Балки, «рекорд» учун янги амал чўққиларига чиқиб олишар. У бошқа ёққа ўтганидан сўнг дунёни сув босиб кетмайдими.

Мен яқинда ўша «пудратчилар» ишлаётган дала ёнидан машинада ўтиб қолдим. Бир неча киши противогаз кийиб олганча ўт босган пиёз пайкалига — заҳари анча баланд далафон сепишаётган экан. Атроф-теварак, ўсимликлар сарғайган, сассиқ бўйдан нафас олиш қийин. Машина тезлигини оширишга тўғри келди.

Ҳадемай, ўша пиёзлар Бухоро музофотининг чекка қишлоқларида кўрганимиздай, магазинларнинг пештахталарини, бозорларни безайди, ҳавасни келтиради, ўзига чорлайди. Таркибида нималар борлигини ўйлаб ўтирмай харид қиламиз. Чунки пиёзсиз овқат овқатдай бўлмайди. Ҳамиша ширгуруч ёки атала билан кун кўролмайсиз-ку! Ҳолбуки, эндиликда сут ва гўштлар таркибида ҳам селитра тўлиб-тошиб ётибди, пестицидлар яширинган. Пиёз ва сабзида, карам ва картошкада эса улардан истаганча топилади.

Утган йили июнь ойида Ғиждувон ва Бухоро бозорларида вақтидан анча аввал чиқарилган қовун-тарвузларга кўзимиз тушди. Ажабо, полизлар ёнида яна ўша гектарчилар харидор чорлаб туришарди. «Миришкорлигига», устомонлигига, «меҳнаткашлигига» қойил қолмай иложингиз йўқ. Минг йиллардан буён деҳқончилик қилиб, шуҳрат қозонган одамларимиз қисқагина фурсатда «байроқ»ни «пудратчилар»га икки қўллаб топширдилар. Агар чиндан ҳам бу полиз ва сабзавот маҳсулотлари фидойи меҳнат маҳсули бўлганида икки қўлимизни кўксимизга қўйиб, уларга таъзим этардик. Аммо шунақа «деҳқончилик» туфайли она еримиз яроқсиз ҳолга

келяпти, ноёб ўсимлик ва дарахт турлари йўқолиб кетаяпти, қушлар, ҳайвонлар ва балиқларга ўлат тегаяпти. Бугунги кунда республикаимиз, айниқса Бухоро области айрим касалликлар бўйича, болалар ўлими борасида Иттифоқда олдинги ўринларга чиқиб олган. Кейинги йилларда биргина Бухоро воҳасида гепатит — сариқ касаллиги оммавий тус олмақда.

Сухбатларни яна давом эттирамиз.

— Ҳаммасидан ҳам ичимлик ва сўғориладиган сувлар ёмонлашганига қўясан киши, — дейди Улфатбиби касалхонасининг врачлари Насриддин Рўзиев. — Ариқ сувни ичиш-ку, энди тушга ёки хаёлга айланди. Ҳозир қудуқларнинг сувини ҳам мириқиб ичолмайсан киши. Ташналик бадтар ошади. Лекин ичмай илож йўқ...

Бир неча йил аввал область раҳбари билан қилган суҳбатимни эслаймиз. Уша пайтда ундан «мот» бўлган эдим.

— Ерларнинг шўрини ювиш учун қанчадан-қанча меҳнат сарфланади, тоза сув исроф қилинади. Шўркўлнинг суви эса ерларни бадтар шўрлантириб юбормайдими? — деб сўрагандим ундан.

— Бир-икки йилда бу сув омборининг номи қолади, холос. Амунинг суви лойқа. Ҳадемай, омбор тагида лой қатлами юзага келади. Тагидаги шўртузлар юзага чиқолмайди. Ишонаверинг, зўр иш бўлади!

Уни «зўр ирригатор» деб эшитганмиз. Довруғи таралган. Инондик. Кейин:

— Дарё, рўдлар, ариқлар бетонлаштирилди, — дедим. — Табиий, секин оқим барҳам топди. Атрофидаги дарахтлар ҳам, ўтлоқлар ҳам, ҳар хил жониворлар ҳам энди йўқ. Гўё саҳродан узун илон чопиб ўтаётгандай...

— Англишсиз! — сўзимни кесди у. — Қанча кўп сув тежаётганимизни тасаввур қиласизми? Уша сувлар эвазига қанча-қанча янги ерлар очялмиз, пахтани айтмайсизми? Янги боғлар-чи? Олдинки кўриш керак, ўртоқ!

Бетон каналлар туфайли сув тежалиши яққол кўзга ташланади. Сув ерга сингмайди, тез оқиши туфайли парланиш ҳам камаяди. Аммо бизни бошқа бир фикр ўзига тортади. Ерга сингган сув қаёққа кетади? Ернинг ўзида қоладими ёхуд бошқа бирор нимага айланадими? Ҳарқалай, ўзга сайёраларга учиб кетмаса керак. Аслида филтрланиб, ҳар хил «каше»лардан тозаланиб, ер ости сувларига қўшилади. Ҳолбуки, ер остида дунё океанлари сувининг учдан икки қисмичалик оби ҳаёт бор. Уша сувлардан бизда ҳам, ўзга ерларда ҳам самарали фойдаланиляпти. Бунинг устига, оқар сувлар ўтган ерлардан анча чучук; роҳатбахш ичимлик сувлар чиқиши тажрибалардан маълум. Шундай экан, сув табиий ариқ ва анҳорларда оққани, ундаги ҳар хил жинслар ерга чўккани маъқул эмасми? Йўқ, ўша пайтда бунақа фикрларни у раҳбар тан олмасди. Кўнгилдан кечгани яна унга айтаемиз:

— Бетон каналларга ер ости сувлари сингиб ўтолмас экан. У сувлар юқори кўтарилиб дарахтларнинг, экинларнинг илдизини чиритаркан.

— Ер ости суви қўшилмаса, яна соз, каналники тоза сақланади, — дея у ўз фикрини ўтказди. — Дарахтларга ҳеч нима қилмайди. Янги дарахтлар ўстирамиз. Сувимиз кўп.

Иккиланамиз, инонгандай бўламиз. Гўё кўнглимиз тинчийди. Бироқ йиллар ўтиб, қўйнимиз пуч ёнгоққа тўлғазилганини ҳис қиламиз. Тўғри, Шўркўл, Қуйимозор, Тўдакўл сув омборларида балиқлар йўқ эмас. Аммо улар минглаб ариқларда, дарё ва рўдларда сузиб, ўйноқлаб юрган ҳисобсиз балиқлар қадар эмас. Авваллари балиқпазлар оқар сув балигини кўз-кўз қилишарди. Ҳамма улар атрофида парвона бўларди.

— Инсон ҳаёти, фаолияти учун балиқлар ҳосияти жуда катта, — дейди Бухоро педагогика институтининг доценти, биология фанлари кандидати Даврон Ниёзов. — Унда фосфор моддасининг сероблиги мия фаолиятига самарали таъсир этади. Озиқ сифатида бир кило балиқ маҳсулотида 1200—1400 калория энергия бор. Балиқ ови гаштини айтмайсизми! Энг яхши ҳордиқ чиқариш объекти саналади.

— Пороҳ, олтингурут билан овлаш-чи? — ўсмоқчилаб сўраймиз балиқшунос олимдан.

— Энди бу ўта шафқатсизлик, ўта ваҳшийлик! — дейди ғазабланиб Даврон Саидович. — Ҳозирги замон техникаси ҳам балиқлар бошига кулфат соляпти. Дарёдан сув оладиган насос ёнида бирпас ўтирсангиз, жароҳатланган, қаттиқ шикастланган, мажруҳ балиқлар отилиб қиқингани кўрасиз юрак-бағрингиз эзилади, йиғлагингиз келади.

— Ёз ойларида минг-минглаб насослар ишлайди-я!

— Балли... 1972 йил ҳеч эсимдан чиқмайди. Ушанда ҳам йил қурғоқчил келганди. Август ойига бориб, Қашқадарё областидаги Пачкамар сув омборининг сўнгги томчишига пахта учун сарфланди. Камида 80—100 тонна балиқ нобуд бўлди.

— Сув таркиби ҳам балиқларга жиддий таъсир этадими?

— Таъсир этганда қандай! Афсуски, сувлар ва унинг таркиби йилдан-йилга ёмонлашиб борапти. Биз табиатшунослар шунини биламизки, табиатда доминант (устун) ва рецессив (бўйсунмиш) амал қилади. Бизнинг улкамизда ўсимликлар, айниқса пахтачилик доминантлик қилар экан, балиқ сингари ҳайвонот олами чекинишга ё қирилишга маҳкум. Чунки ғўзаларга ишлатилган турли минерал ўғитлар ва пестицидларнинг бир қисми аввал зовурларга, кейин оқова шаклида ариқ ва кўлларга тушади. Натижада сув таркиби бузилади, жониворларга қирон келади. Ҳатто 0,01 грамм хлорли, аммиакли сувда ҳам балиқлар ҳалок бўлади.

Хлорланган сув ҳақидаги сўз мени ўйга толдиради. Гоҳида магазинлардан тирик балиқ келтириб, ваннага қўйганларимиз, сувда балиқларнинг сузиб, ўйноқлаб юришини томоша қилганларимиз кўз ўнгимизда гавдаланади. Бироқ, қувончлар узоққа бермайди. Водопровод суви — хлорли сув балиқларга ёқмаслиги шундоққина сезилиб туради. Кўп вақт ўтмай ўйноқланган ўша балиқлар чалқанча тушиб, ҳолсизланиб қолади. Яна бир оздан сўнг ҳаракатдан тўхтаб, ҳалок бўлади. Ана шу сув бизнинг кундалик турмушимиз, нафас олишимиз — умуман тириклигимиз. Хлор моддаси сувдаги хавфли микроорганизмларни йўқотиш билан бирга инсон организми учун фойдали микроэлементларни ҳам ўлдириши табиий. Албатта, бундай сувни истеъмол қилувчилар ҳам унинг зараридан бебаҳра қолмайдилар. Бир вақтлар операция пайтида беморнинг ичак ва ошқозонига чўкиб қолган хлорли бирикмаларни газетадан ўқиганмиз. Бундан хлорли сувни ичмаслик керак деган хулосага келмоқчи эмасмиз. Ҳозир табиат жиддий булганган, сув ҳавзаларига ишонч анча йўқолган шароитда бундай қалтис қадам ташлаб бўлмайди. Чунки хлорланган сув ҳозирча ягона ишончли восита. Фақатгина келажаққа умид, табиат устидан жиддий назорат, ичимлик сувларнинг тозаллиги учун қаттиқ курашгина табиатнинг роҳатбахш — ҳаётбахш неъматига элтиши мумкин. Йўқса, заҳарлар ҳалқаси тобора сиқиб келавериши аниқ...

— Икки йилдан буён Бухорога лайлак келмай қўйди, — дейди биология фанлари кандидати Савриддин Бақоев. — Атроф-муҳитнинг ифлосланиши, сувлар таркибининг жудаям ёмонлашуви, лайлакбоп озуқа хилларининг йўқолиб бораётгани бунга сабаб деб ўйлайман. Умуман, воҳада бошқа қушлар ҳам тобора камаймоқда. Қушларнинг фойдаси тўғрисида айтиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Буни эндиликда ёш болалар ҳам яхши билдилар. Шундай экан, табиатнинг бир бўлаги ва санитария қушлар ҳақида алоҳида ғамхўрлик қилиш бугунги куннинг энг долзарб масаласидир.

Тўғри гап. Аммо ҳозир долзарб бўлмаган бирор масала қолдими? Қизиғи шундаки, муаммоларнинг деярли ҳаммаси бир-бири билан гўё занжир каби уланган, бири иккинчиси билан алоқадор. Аслида табиат ҳам мутаносиб ҳолатда яратилган.

Қуррамининг кичик бир нуқтаси — Бухоро воҳасидаги бугунги аҳвол шу даражага етган экан, даҳшатли урушлар кечаётган, ядровий қуроллар синови ўтказилаётган гўшалар хусусида нималар дейиш мумкин! Ҳолбуки, Бухорода портлашлар юз берган эмас, ўқ товушлари ҳам эшитилмайди. Аммо бошқа «зарба»лар унинг танасини зирқиратяпти. Бунинг устига, завод-фабрикалар тўйнигидан тепага ўрлаётган тутунлар, ерларига сочилаётган химикатлар уни чиндан ҳам гўё «химиявий уруш»лар гирдобига ташлагандай.

Текширишларга қараганда, воҳада ичимлик ва сўғорма сувлар мутлақо талабга жавоб бермайди. Шунинг учун ҳам кейинги йилларда областда, айниқса, Ғиждувон, Шофиркон, Қоракўл, Олот ва Свердлов районларида юқумли сариқ касаллиги анча кўпайди. Болалар ўлими борасида кўнгилсиз ҳодисалар бот-бот қайд этиладиган бўлди. Ҳозирги пайтда область аҳолисининг 63,4 фоизи очиқ сув ҳавзаларидан, қўл насослари орқали қудуқлардан олинadиган сувларни ичишга мажбур: булар бактериологик ва химиявий кўрсаткичлар бўйича санитария нормаларидан анча йироқ. Шу туфайли умумий овқатланиш ва савдо тармоқлари эпидемияга қарши кураш режими-

нинг оддий талабларига жавоб бериш имкониятларига эга эмас. 555 та мактабгача тарбия муассасасининг 18 тасида артезиан қудуқларидан фойдаланилади, 306 тасида қўл насослари ишлатилади, 14 тасида машиналарда сув келтирилса, 7 тасида ариқ суви ичилади. Худди шунингдек, умумтаълим мактабларидаги аҳвол ҳам бундан яхши эмас. 441 мактабдан 46 тасида артезиан қудуқларидан, 210 тасида қудуқлардан, 17 тасида ташиб келтирилган сув ичилади. 18 мактабда эса очиқ сув ҳавзалари ташналикни қондиради. Шундай сув ҳавзаларидан текшириш учун олинган 10616 та пробадан 104 тасида касаллик кўзгатувчи микроблар чиққан ва 817 тасида нормадагидан юқори даражада ичак хасталиги вируслари топилган. Кимёвий кўрсаткичлар бўйича эса бирорта ҳам сув пробаси ГОСТнинг «Ичимлик сув» талабига жавоб беролмаган.

Қишлоқларда мавжуд водопроводлар ҳам аҳолини сифатли сув билан таъминлайди. Умуман, область территориясидаги сувлар ичимлик — истеъмол сифатини йўқотган, ер усти ва ер ости манбалари кучли минераллашгани туфайли ГОСТнинг 2874—82 деб белгиланган ҳўжалик истеъмол нормасига жавоб бермайди. Уларни қайта ишлаб, минераллашув даражасини камайтиргандан сўнггина ҳўжалик эҳтиёжларига ишлатиш мумкин. Аммо бу қондага деярли амал қилинмайди. Ҳатто водопроводларнинг ишланган — тозаланган сувлари ҳам кўнгилдагидай эмас. Айрим сув ҳавзалари, водопровод тармоқлари санитария талабларига тўғри келмайди. Кейинги икки йилда текширувдан ўтказилган водопроводлардан 7 таси талаб даражасидан ёмон, 5 тасида тозалаш қурилмалари ўрнатилмаган ёки эскирган, 2 тасида эса зарарсизлантирадиган қурилмалар йўқ. Шунингдек, ташкилотларга қарашли 18 сув манбасининг 6 тасида тозалаш, 4 тасида зарарсизлантириш қурилмалари қўйилмаган.

Давлат санитария назоратининг сув ҳавзаларида олиб борган кузатувларига қараганда, ўтган йили 20 та маийий турмуш, 6 та ишлаб чиқариш объектларининг ҳаммасида ифлос оқавалар сув ҳавзаларига оқизилган. Бу сувларнинг бир қисми тозаланмаган, бир қисми чала тозаланган. Сувдан текшириш учун олинган 238 пробадан 102 таси кимёвий кўрсаткич бўйича, 1906 бактериологик пробадан 72 таси санитария нормаларига жавоб бермайди. Шунингдек, аввалги йили 342 пробадан 35 тасида нормадан зиёд пестицидлар чиққан.

Область аҳолисини тоза, водопровод суви билан таъминлаш қонқарсиз аҳволда: бу бор-ўйғи 33,2 фоизни ташкил этади, холос. «Қонқарли» рақамлар асосан Бухоро, Когон, Ғиждувон шаҳарлари, Шофиркон, Галаосиё, Олот, Свердлов, Вобкент, Рометон, Қоракўл сингари район марказлари водопроводлари ҳисобига «бойиган» жами водопроводлар сони 30 та бўлиб, уларнинг 19 таси «обльодоканал»га, 11 таси ташкилотларга қарашли. Шофирконда атиги битта коммунал водопровод тармоғи бор: марказдаги 8241 кишидан атиги 32,8 фоизи — 2704 киши водопровод сувидан ичади. У сувлар ҳам бутун областда бўлгани каби минераллашув даражаси жуда юқори — ичишга яроқсиз. 775 бактериологик таҳлилдан 10 таси анча сифатсиз чиққан.

Меҳнаткаш воҳа истеъмол қилаётган, ҳар хил касалликларга чалинтираётган, аммо ичишдан ўзга чора қолмаган сувлар таркиби ҳақида истаганча мисоллар келтириш мумкин. Бу сувлар фақат минераллашув даражаси билангина кўнгилда нохуш кайфиятлар уйғотмайди, балки улар таркибида касаллик кўзгатувчи микробларнинг сероблиги ҳам кишини изтиробга солади. Ичимлик ва сўғорилadиган сувларнинг бундай ҳолати, атроф-муҳитнинг булғанаётгани, ерларга ҳисобсиз минерал ўғитлар ва химиявий дорилар солинаётгани озик-овқат маҳсулотларига ҳам жиддий зарар етказаяпти. Уларнинг айримлари лаборатория таҳлилидан ўтказилганида ҳар хил заҳарли дорилар из қолдирганини кўрсатди. Ғўш маҳсулотларининг 76 текширувдан 16 тасида, балиқлардан 46 таҳлилниг 44 тасида, 521 сут маҳсулотларининг 184 тасида пестицидлар чиққан. Ун, тухум, мева-сабзавотлардан ҳам нормадагидан бирмунча зиёд заҳарли химикат элементлари топилган. Тупроқлар кузатишда 74 пробадан 68 тасида, водопровод сувларидан 208 пробадан 45 тасида, чиқинди — канализация сувларининг 20 тасидан 12 тасида, очиқ сув ҳавзаларидан олинган 342 пробадан 145 тасида пестицидлар борлиги аниқланган. Бу жиҳатдан ҳаво таркибидаги заҳарли моддалар кишини янада кўпроқ ташвишлантиради. Бу борада ўтказилган 1180 текширувдан

1132 тасида ҳар хил пестицидлар борлиги, айниқса 235 тасида юқори даражада захарли химикатлар ҳавони ифлослаб турганлиги қайд этилган. Ҳар хил корхоналар тепасидаги таҳлиллар эса ҳаммасидан ҳам ачинарли: 102 пробанинг ҳаммасидан, айниқса 70 тасидан жуда ортиқча пестицидлар, атроф-муҳит учун жуда зарарли моддалар чиққан. Албатта, бунга дахлдор кишилар жиддий огоҳлантирилган. Бироқ, бу тадбирларнинг ўзи тузуқроқ самара бераётгани йўқ. Бозорларга чиқарилаётган мева-сабзавотлар, полиз маҳсулотлари ҳаммасидан ҳам ошиб тушади. Юқорида айтганимиз гектарчиларнинг таркибида селитра, ДДТлар жуда кўп бўлиб тонна-тонна пиёзлар, помидорлари, қовун ва тарвузлари чиқитга чиқарилган — йўқ қилиб ташланган.

Бухоро паррандачилик фабрикасининг ишчилари корхона ахлатларини юқори Когон коллекторига ташлашлари оқибатида сув жуда ифлосланган. Фабрика раҳбарларига катта жарима солиниб, ишдан бўшатилди. Шаҳардаги бир қатор заводларнинг раҳбарлари ҳам ҳавони ифлослаган ўз корхоналари учун жиддий огоҳлантирилганлар.

Ер, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг ҳалокатида қишлоқ ҳўжалиги энг кўп «ҳисса қўшиши» ҳаммага аён. Ишлатилган минерал ўғитлар, химиявий дорилардан ташқари, айрим кишиларнинг масъулиятсизлиги туфайли ҳам табиатга ўнглаб бўлмас зиён келтирилади. Бу борада битта чиқим мисол билан чегараланамиз. 1986 йилнинг август охиридада Свердлов районидagi «Ленинград» колхозига ғўзага Б—58 препарати билан ишлов бераётган тракторчи захарли челагини экин-даги коллекторда чайиб олади. Фалокат юз бериб, ўша сувдан одамлар ичса нима бўларди? Бунақа ҳодисалар республикамизнинг, ҳатто бутун мамлакатимизнинг турли бурчакларида тез-тез юз бериб туради. Томчилар йиғилиб, дарё ҳосил бўлганидай, бундай фаолиятлар бутун куррамизни ҳалокат сари етаклайди.

Шу ўринда яна бир ҳолат эсга тушади кишини умидсизлик ўз қаърига тортади. Албатта, бу шунчаки ўй, унча даллаланмаган фикр. Лекин чуқур мушоҳада юриштига, лоқайдликка барҳам бериб, қатор кузатувлар ўтказишга туртки беришини йўқ қилиш керак.

Маълумки, она сайёрамиз салкам беш миллиард йил мобайнида шаклланган, ажиб табиатни, онгли мавжудотни яратган. Ер ости ва ер усти бойликлари ҳам миллион-миллион йиллар маҳсули. Одамни, умуман жонли мавжудотни ҳаракатга келтирувчи куч унинг «ёқилғиси» — озиқ-овқат, тупроқ, сув, ҳаво. Ерники-чи? Унинг бир текис ҳаракатида, боқийлигида, ҳаётлигида сув, атмосфера, тупроқ билан бирга ер ости бойликлари ҳам «ички ёнуг двигатели» сифатида маълум даражада роль ўйнамасмикан? Биз чуқур ўйламай-нетмай гўё замин юрагини, ичак-чавогини «суғуриб» ташламаймизми? Ер ости маъданларини аёвсиз тарзда қазиб олмаяпмизми? Асримиз бошларида ёки ўтган асрларда қазилган бойликлар билан ҳозирги пайтларни солиштирсангиз, кайфингиз учиб кетади. Ахир ҳозир ҳар йили сайёрамизда одам бошига 20 тоннадан зиёд турли минерал ва тоғ жинслари ер бағридан тортиб олинапти. Шунинг атиги икки фоизигина халқ ҳўжалигига фойда етказилади. Қолгани чиқиндига айланади, табиат ҳолатию мувозанатини бузади. Шундай тезкорликда юз йиллардан, минг йиллардан сўнг ҳамма ички бойликларидан маҳрум бўлган, ташқи бойликлари булганган, чиқиндилар тўлиб-тошган куррамиз не аҳволга тушаркин? Табиат ўшанда қанақа нағмалар кўрсатаркин? Дарвоқе, сўнги чорак асрда Бухоро замини миллионлаб куб газдан айрилди. Унинг зангори олови минглаб қақирим олисдаги хонадонларни иситди. Буниси яхши-я, лекин... нега кейинги чоғларда бу замин кўп титроқча тушаркин? Нега қаттиқ элчилар, тўхтовсиз шамолу довуллар қўршовида қолмоқда? Нега унинг сувлари ичиб бўлмас, мевалари яроқсиз ҳолга тушмоқда? Ҳаёт шундай тарзда — ер ўзлаштиришлар, ер остига «кўл солишлар», табиатни булғашлар шу тарихи давом этaversа, ишнинг охири нима билан тугайди? Келажак насларга нималар қолади ва улар бизга қандай муносабатда бўладилар? Бу гаплар фақат Бухоро воҳасига эмас, балки бутун Ўзбекистонимизга тегишли. Бизни ардоқлайдиган жонажон еримизга — бутун куррамизга, барча инсонларга тааллуқли.

Бундан бир неча йил аввал Рига яқинидаги санаторийда дам олиш ва даволанишга тўғри келди. Мазкур шифобахш маскан катта ўрмон ичида жойлашган эди. Сирень айна гуллаган пайт.

Ҳамшаҳарларимиздан бири йўл чеккасида балкиб турган эгасиз сирендан бир шохчасини синдириб олиб, йўлида давом этди. Рўпарадан келаётган қарироқ латиш аёли бизни тўхтатиб, шундай танбеҳ бердики, бирпасда терга тушдик.

— Чиройли гулни танасидан жудо қилиш уят эмасми? — дерди у. — Узиб олгач, у сўлади, тугайди. Урнида турса, қанча кўзларни қувонтиради, қанча дилларга севинч бағишлайди. Одамларни шундай севинчдан бебаҳра қолдиринглар, — сўнг у бизларга юзланди. — Бу одам-ку, шафқатсиз экан, сизлар гулнинг ўлимига нега томошабин бўлиб ўтириб-сизлар? Уят-уят...

Ушанда аёлни ўзимизча гулпарастга чиқардик. Аммо бошқа кунларда кўм-кўк ўтлоққа чордона қуриб ўтирган яна баъзилар, кейин ўрмондаги қарағайдан ўзига таёқча ясаб олган яна бир йигит ригаликлардан қаттиқ танқид эшитдилар, маломатга қолдилар.

Бу манзаралар ҳеч эсимдан чиқмайди. Ажабо, ўрмонларга, ўтлоқларга, гулларга жуда бой. Аммо, хасис кишилар сингари кичкина шохчасини қизғанадилар. Чуқурроқ ўйлаб қарасангиз, улар қизганмайдилар, балки гўзалликини эъзозлайдилар, табиатни авайлайдилар, унга муқаддас туйғу билан қарайдилар. Нега бизда шундай эмас? Нега табиатга беларволимиз? Аввал бунчалар лоқайд эмасдик-ку? Ҳатто сувга тупуришни гуноҳ санардик...

Албатта, ичимлик сувларни асраш борасида Бухоро воҳасида ҳам айрим ҳаракатлар йўқ эмас. Область ижроия комитетининг ўтган йил апрель ойидаги қарори бўйича 1987—2000 йиллар мобайнида шаҳар ва қишлоқларни сифатли ичимлик сув билан таъминлашнинг кенг программаси белгиланган. Ушбу программа тўла бажарилса, сувларнинг, минераллашув даражаси бир мунча яхшиланади, энг муҳими, табиат булғаниши батамом тўхтатилади, ҳар қалай, хавф-хатардан қутилиш мумкин. Ҳамма гап — қарорни қандай ижро этишда. Ҳозирдан айтиш мумкинки, воҳа шаҳарларини сифатли ичимлик сув билан таъминлаш мўлжалланган ва аввалроқ ишга киришилган «Дамхўжа — Навоий — Бухоро» қувури сув йўлининг қурилиши тўхтаб қолган. Бу қурилиш шу беш йиллик режасига кирмай қолгани сабабли лойиҳаланган ҳолатича турибди. Қишлоқ аҳли эса тоза сув оладиган режага ҳам эга эмас. Мавжуд режада асосан ер ости сувларидан фойдаланиш кўзда тутилган. Ер ости сувларининг бугунги ҳолати эса кўнгулларга ғўл-ғўла солади.

— Воҳани тоза, сифатли, чуқур сув билан таъминлаш иложи бор, — дейди Ғарбий Ўзбекистон гидрогеология экспедициясининг катта гидрогеолог инженери Раҳимжон Фозилов. — Ер остида шундай манбалар борки, уларга ҳали минерал ўғитлар, пестицидлар етиб бормаган, ифлосланмаган. Гиждувоннинг шимолидаги Қутчи массивини олиб кўрайлик. Массивнинг анча чуқурлигида талабга ҳар томонлама жавоб берадиган сув бор. Аммо жуда кўплаб ерлар ўзлаштирилганлиги сувга ўз таъсирини кўрсатмай қўймайди. Айни ўша сувлар тепасига ўрдақчилик комплекси қурилган. Зовурларга ҳар хил чиқиндилар, ахлатлар ташланапти. Улар ер остига тобора синиб борапти. Ҳадемай мусавфо оби ҳаётга қўшилади, унинг истеъмоллик хусусиятини йўқотади. Яна атрофдаги пахтазорлардан чиққан оқавалар ҳам ҳўжумга «ташланиши» табиий ҳолдир. Шу кунларда бунинг олди олинса, воҳанинг жуда кўп қишлоқлари секундига бир куб метр оқиб турадиган ҳаётбахш неъматни йўқотмасди...

Зовур сувлари, оқавалар... Дарвоқе, бунақа яроқсиз сувлар Бухоро областида жуда кўпчиликни ташкил этади. Боз устига, ўринсиз қурилган Шўркул сув омборининг сувлари ҳам ерга синиб, ўз таъсирини кўрсатган, ер ости сувлари сифатини бузган. Ҳўш, шундай «сувлар»ни нима қилиш керак? Балки уларни тозалаш, чуқурлаштириш лозимдир. Лекин ҳозирги техника воситасида бу ишлар жуда қимматга тушади. Агар катта зовурлар орқали Орол сари ҳайдалса, денгизга қуйилмаган тақдирда ҳам алоҳида кўлларга тўпласа, эҳтимол намликлар сақланишига, тузли кўмлар кўчишининг камайишига, балки айрим чидамли сув ҳайвонлари ва ўсимликларнинг яшаб қолишига, умуман Оролнинг ўлмаслигига ҳисса қўшар. Ахир бунақа нобакор сувлар фақат Бухоро воҳасида эмас, бошқа кўплаб манзилларда ҳам тўлиб-тошиб ётибди, «бузғунчилик» қилапти. Бекор ётиб, зарари теккандан бекор «ишлаган» маъқул эмасми? Ҳолбуки, ҳали улар «ўлик сув» даражасига етган эмас...

Сафаримиз пайтида, мартнинг сўнги кунларида Дайрабодга яна йўлимиз тушди. Аввалги ҳамроҳларнинг кўпчилиги йўқ эди. Аммо Самад, Қувондиқ ва Аслон акани топиб олган эдик. Самад ғамгин кўринарди. Қолдирилган тўй ҳамон «музлаб» ётарди. Ҳозирча уни «эритиш»нинг иложи йўқ.

— Болам яримта бўлиб қолди-да, — деди Самад уф тортиб. — Қишда замбил кўтарган экан, касали қайталади. Айрилишимизга сал қолди. Жуда қийналди. Шу қолда турмушга чиқариб бўладими? Куёвгайм кеча жавоб бердик. Нима қиламиз бахтини боғлаб...

Бирпас сукут сақлаб, ўйга толдик. Ҳар биримиз Жамилага қандай ёрдам бериш ҳақида бош қотирардик. Шубҳасиз, уни энди асл ҳолига қайтариш имкони йўқ. Улмайд қолгани ота-она учун қувонч — мунгли қувонч... Бироқ, қишлоқда ундан ҳам ёмон ҳодиса юз берибди. Спорт бўйича мактаб фахри ҳисобланган ун олти ёшли дуркун йигитча район касалхонасида абадий кўз юмибди. Сарғаймани ўтказиб юборган эмиш. Бутун қишлоқ йиғлабди, мактаб мотам тутибди. Йигитча таъри-

фини эшитиб, биз ҳам чидолмадик. Собиқ Зарафшон бўйига — Дайрободга етгунча сас чиқаролмадик. Эски ўзанга яқинлашар эканмиз, кўзларимиз ёшланди. Бу қувонч ёшлари эди. Ажабо, туш кўраётган кишиларга ўхшардик. Ахир Зарафшон тўлиб, ҳайқириб оқарди. Еқаларини ялаб, тупроғу тошларни емириб, кўзларни тиндириб қолиб борарди. Гўё оламга сифмасди. Сон-саноқсиз одамлар, трактору бульдозерлар ёнларига шох-шабба босардилар, дамба ташлардилар, қирғоқларни баландроқ кўтаришга уринардилар. Аммо, Зарафшон бўйин эгмасди, тошиб чиқишга, ўзини қуритганларни жазолашга аҳд қилгандай ҳар ёққа талпинарди. Осмон унга жўр бўларди; йирик-йирик томчилар саваларди.

— Зарафшон тирилди! — дея Аслон ака беихтиёр ҳайқирди. — Қани энди ҳамиша шундайлигича қолса, одамларга ҳаёт улашса! Қани энди шу боришда Оролга туташса, унга мадор бўлса! Шояд тузли қумлар ёғилишидан қутулсак!

Ярим шод, ярим маъюс, аммо қандайдир илинж билан йўлга тушдик. Бироқ бирпасда баҳор ҳам ўтиб кетди — Зарафшонни яна йўқотдик. Аму ҳамон кишанда, табиат ҳамон мажрух. У одамларнинг ўзидан нажот кутяпти. Бутун курраимиз мададга муҳтож...

Менинг фикрим...

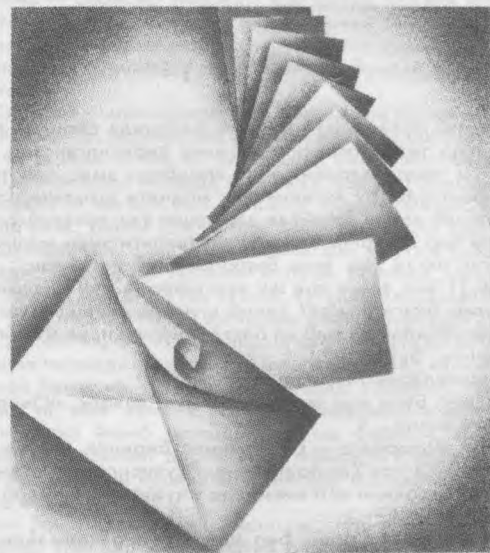
Ҳурматли «Ёшлик»!

Журнал ёшликка хос журъатли бўлгани сабабли, қолаверса, адабиётга баҳоли қудрат меҳрим борлиги ҳаққи, ўзимни ўйлантирган бир неча савол билан сизларга мурожаат қилишни лозим кўрдим. Бу китобхон ўйлари, мулоҳазалари дейилиши ҳам мумкин. Очиғи, ёзишда бир оз иккиландим. Лекин барибир, кўнгилдаги гапларни ёздим.

Мен ва мен тенгқурлар 50—60-йиллардан бошлаб адабиёт таълимини ода бошлаганмиз. Табиийки, биз ундан она Ватанни севишни, адолатни қадрлашни, ҳақиқат тантанасига ишонишни, марксча-ленинча назарияларнинг қудрати унинг софлигида ва инсонпарварлигида эканини ўргандик. Истилоларнинг, ғараз ва хусуматларнинг халқ маданий ривожига зарарлигини, Темурнинг золимлигини, айни чоқда, қаттиққўллик билан йирик давлат тузиб, маданият ривожига ҳисса қўшганини ҳам, Навоийнинг халқпарвар ва донишманд арбоблигини, Бобурнинг ўзи шох бўлса-да, илм ва маданият соҳасида буюклигини ва бошқа кўпгина нарсаларни ўргандик. Булар яхши. Лекин Яссавий, Сўфи Оллоёр, Ҳусайний, Амирий, Чўлпон, Фитрат ва Беҳбудийларнинг ҳам асарларини ўқишимиз, ўзимиз уларнинг оқини оқ, қорасини қорага ажратишимиз нега мумкинмас?! Адабиёт адолат ғоялари учун кураш минбари (майдони) десак, бу минбардан баъзи ижодкорлар ҳақида ўқувчи оммадан олдин ҳукми чиқарилиши тўғрими? Халқ ўқимасидан, ўрганмасидан туриб уларни сўқавериш инсофданми?..

Мана шундай ўй-мулоҳазаларга жавобни матбуотда ўқиб борсак, адабиётимиз жонқуярларига ихлос ва ишончимиз янада ортар эди.

Хурсанд УСМОНОВ,
Учқўрғон райони «Андижон»
колхозни аъзоси.

Расмий жавоб

«Ёшлик» журнали редакциясига

«Ёшлик» журналининг 1987 йил 12-сонидан босилган «Тил ҳақида баҳс» мақоласи медицина олий ўқув юртарининг илмий советларида муҳокама қилинди.

Меҳнаткашларнинг мурожаатларини муҳокама қилиш натижасида янги 1988—89 ўқув йилидан бошлаб, 1-,2-курсларда икки тиллилик таълимга ўтишни амалга ошириш бўйича қарор қабул қилинди.

Ўзбекистон ССР
Соғлиқни сақлаш
министрининг

ўринбосари (имзо **Ш. Ш. Ҳамроев**)

Шокирали Нуралиев

Шудгордаги қуйруқ

ёки «эски уядан
чиққан янгилар»

1. «Эски уя»

арғона областининг Фрунзе районида тўкилган пахтани териш технологиясига янгилик киритилган эди. Шунга кўра териш жараёни энди «подбор» эмас, «оқ подбор» дейиларди. Бу янгиликнинг моҳияти шундаки, тўкилган пахта пуфлаб-қоқиб бирийўла хас-хашакдан тозалала олинади. Унинг яна бир афзалиги шунки, чиртаклиги учун машина термай кетган пахта ҳам энди бирийўла олиб кетилади.

Бундан 11 йил аввал ана шу «янгилик»ка дуч келганимизда теримчилар бизга шикоят қилиб шундай дейишганди:

— Пуфлаб-қоқиб юриб на пахтаг кўпаяди, на йўлинг. Кони азоб экан-ку, бу!..

— Бошлиқларнингга айтдиларингми?

— Айтдик. Бун мен чиқарганим йўқ, деяпти. «Юқори»нинг топшириги эмиш...

Ушанда, «юқори»га — райкомнинг биринчи (ҳозир собиқ) котиби Абдуфаттоҳ Ҳамроалиевнинг ҳузурига кириб, теримчиларнинг арзи-ҳолини айтганимизда у қуйидагича жавоб берган эди:

— Меҳнат билан одам бир нарса бўлиб қолмайди, ўртоқ муҳбир. Иккиланмай ўтирмай, тарғиб қилаверинг. Фойдасини мана биз биламиз. Билмасак айтмаймиз. Тушундингизми? Шундоқ қилинг!

Шундай «маслаҳат»дан кейин ўртага гап сиғадими? Яна сиз шу район газетасининг оддий бир муҳбири бўлсангиз? «Хўп» дедик. Дедиг-у, қўлимиздан келган нарса шу бўлди: тарғиб қилмадик. Котиб ҳам «тарғиб қил» деб бизни қистамади. Чунки «янгилик» бизнинг тарғиб қилишимизга муҳтож эмас эди... Бир неча йил ичида бу ишни чуқурроқ ўргандик. Қолаверса, қўлимиз ҳам энди қалам тутганда қалтирамайдиган бўлиб қолди. Республика матбуотида бир танқидий мақола эълон қилдик. Мақола эълон қилиб ҳам «янгилик»ка барҳам беролмадик. Аммо ўзимизнинг «урилиб» кетишимизга оз қолди.

Котиб бу «янгилик»ни амалга ошириш кони азоб эканини биларди. Билатуриб уни жорий этган эди. Лекин у — совхоз директори бўлиб ишлаган, кўпни кўрган, боз устига, ниҳоятда ҳисобдон одам — ҳақиқатан ҳам бир нарсани билмасе айтмас эди. Хўш, у шундай азоб эвазига қандай фойдани кўзда тутганди? Мақсад бир қарашда ёмон эмас. Яъни мана бундай: «Кони азоб, кони зарар бўлса бўлсин, аммо план тўлсин! План—қонун! Ватанга пахта керак! Пахта — умумиттифоқ дастурхониға кўядиган асосий неъматимиз! Жон қийналса қийналсин, пул кетса кетсин, аммо обрў кетмасин! Обрў план тўлишига қараб бўлади!» План эса юқоридаги «янгилик»сиз тўлмайди, эҳтимол, тўлар ҳам, лекин ҳар ҳолда бу «резерв»дан ҳам фойдаланавериш лозим.

Дунёда беками кўст нарса йўқ, бўлмайди ҳам. Бундан пахта

тозалаш машинаси ҳам холи эмас, хас-хашакка қўшиб маълум миқдордаги пахтани ҳам ўтказиб юборади, нобуд қилади. Қанчагача нобуд қилиши паспортига ёзиб қўйилган. Котиб, такрорлаймиз, ниҳоятда ҳисобдон одам, ана шу пахтани ҳам қизганар, «керак эмас бунақа машина, пахта осонлик билан етиштирилаётгани йўқ! Пахтани шусиз ҳам тоза қилиб териш олиш мумкин. Қўл керак! Қўлдан ёрдам берамиз», — дерди. Терим мавсумида эса ёрдамчини «тўкиб ташлар», ўз навбатида, районда пахта тозалаш машиналари қатағон қилинган эди. Унинг яна бир мулоҳазаси бор эди: китоб бошқа, ҳаёт бошқа. Ҳали одамларнинг онги, виждони подборни китобда айтилганидек теришга етилган эмас. Подбор қилиб тер, десанг-у, ҳақни гектарбай тўласанг, одамлар пахтани олмай кўмиб кетишдан ҳам тойишмайди. Йўқ, ҳақни килограммбай тўлайман десанг пахтага атайин хас-хашак, қум-тупроқ қўшиб тортиқишигача боришди. Хуллас, оқ подбор тузуқ. Пахта исроф бўлмайди. Пайкал ҳам бирийўла тоза бўлиб қолади.

«Оқ подбор» шундай мулоҳазаларга кўра жорий этилган эди. Бироқ пахтани териш ва топшириш жараёни шундай бир занжирки, унинг бир ҳалқасига киритилган ўзгартиш бошқа ҳалқаларига ҳам ўзгартиш киритишни тақозо этади. Энди масаланинг шу томонини кўрайлик.

«Оқ подбор» жорий этилгач, шу нарса маълум бўлдикки, теримчилар пахтани қанча пуфлаб, қоқиб-силкиб олишмасин, барибир, машина тозалаганчалик қилишолмайди. Уни яна бир тозаламасдан (машинада) шундоғича пунктга юбориб бўлмайди. Иккинчидан, «оқ подбор» йўли билан терилган пахта фақат ерга тўкилган пахтанинг ўзидан иборат эмас. Унда машина ололмай кетган чиртак пахта ҳам бор. Тўғри, бу жами пахтанинг арзимас бир қисмини ташкил этади; эҳтимол юздан бир улушини. Лекин бу — бир қошиқ қора мой билан бир челақ сутни булгагандек гап. Бинобарин, сиз ана шу сутни тоза сут сифатида харид қилишни истамаганингиздек, пункт ҳам бу пахтани юқори сорт пахта сифатида қабул қилишни истамайди. Аммо секретаримиз ҳам анойи эмас. У ҳам бир қисм чиртакни деб юз қисм юқори нав пахтани паст навга сотишни хоҳламайди, чора қидиради. Ва топади ҳам: «оқ подбор» қилиб терилган пахта прицепнинг ўртасига жойланади. Чор тарафига тоза пахта бослади, вассалом. Шу билан тўкилган пахтани териш ва топшириш технологиясига киритилган янгилик охирига етади.

Собиқ котиб даврида ана шундай эди. Ҳозир қандай? Ҳозир ҳам худди шундай. Ваҳоланки, районда раҳбар ходимларнинг аксарияти янгиланган.

2. «Янги»лар

Ҳозир «янги»лар ҳақида районда икки хил қараш бор. Баъзилар: «Ҳа, энди... ҳамма нарса ҳам аста-секинлик билан-да», — дейишади. Яна баъзилар эса аллақачон қўлларини ювиб қўлиқларига артиб қўйишган. «Буларнинг нимаси янги?! Янги бўлиб жуда осмондан тушишибдими? Уша, эскиларнинг қўл остида, уларнинг тарбиясини олиб ўсишган. Қуш уясига кўрганини қилади. Булар ҳам кўрганларни қилишяпти, нима янгилик қилишипти? Унда-бунда пудрат, бригадирликка учта-тўртта сайлов... шуми? Булар ҳам улардан чиққан эмас, юқоридан эсанг шабадага қараб салом бериш натижаси, холос. Ҳали ўзларидан тайинли бир ташаббус чиққани йўқ-да, ишқилиб. Чиқса шу пайтгача чиқарди-да. Камида 2—3 йил ўтди. Энди янгилиги қолди ми уларнинг? Шу пайтгача чиқмаган ташаббус энди чиқади ми?!»

Биз ҳам шундай фикрдамыз. Лекин «эски уя» кўрганлар «оқ подбор»ни ҳануз давом эттиришаётгани учунгина шундай деяётганимиз йўқ. Балки уни оқлаш учун қўшимча дастаклар топиб қўйишганини назарда тутиб айтаямиз.

Маълумки, собиқ котиб даврида план реал имкониятга қараб эмас, эришилган энг сўнгги ва энг юқори натижага қараб белгиланарди. Махсулотнинг керак ё нокераклигидан қатъи назар, уни ҳар йили кўпайтириб бориш талаб қилинарди. Бундай шароитда киши ҳар бир ҳовуч пахта учун кўрқадиган, қизганадиган бўлиб қолади. Секретарининг кўрқиси, қизганишига ана шу нарса ҳам сабаб бўлгандир. Эҳтимол! Лекин энди қайта қуришнинг шарофати билан вазият ўзгарди-ку. 1985 йилдан бошлаб планлар пайсаптирилди. Хуллас, вазият ўзгармоқда, аммо иш ҳамон эскича. Устига устак, эскича иш усулини оқлаш учун қўшимча дастаклар ҳам топилган! Бундай дастаклардан иккита-

сини Охунбобоев номидаги совхоз директори Турғунбой Қўқонбоев ва партия комитетининг секретари Мўминжон Эрнарзоровлардан эшитдик.

— Тўғри, — дейишди улар, — тўкилган пахта бирйўла тозалаб терилса суръат сусаяди. Шуни ҳисобга олиб норма пасайтирилган. 80 килограмм ифлос пахта ўрнига 40 килограмм тоза пахта теришлари керак. Ҳеч нарса ютқазишмайди. Аксинча ҳатто ютишадиган ҳам.

«Дастакнинг янгилиги нимадан иборат эканини сездингизми? Норма «оқ подбор» жорий этилган пайтлардаёқ пасайтирилган. Пасайтирилганига қарамай, теримчилар ютқазишни, улар ютқазиши ҳисобига ҳўжалик пахтадан ютиши собиқ секретарга маълум эди. У ватанпарварлик, интернационализм нуқтаи назаридан бундай ютқазикқа кўниш мумкин, деб ҳисобларди. «Янги»ларнинг фикрича, теримчилар «ҳеч нарса ютқазишмайди, ютқазишмайдигина эмас, ҳатто ютишадиган ҳам».

Иккинчи дастак қуйидагича:

— Аввал тер, кейин машинада тозала... бундақада ҳашам, сарф-харажат кўпайиб кетади.

Қаранг-а, авваллари машина фақат пахтанинг бир қисмини исроф қилгани учун ёмон эди. Энди эса «оворагарчилик, сарф-харажатни кўпайтириб юборгани» учун ҳам ёмон бўлиб қолибди. Нима ҳам дердик. Биз уларнинг шу борадаги ҳисоб-китоблари билан таништиришларини илтимос қилдик. Ана шунда бир сир ошкор бўлди. Сир шундан иборатки, улар бир йил эмас, икки йил ҳам эмас, бир неча йилдан буён раҳбар бўлиб ишлаб туришганларига қарамай, ҳали бирор марта ҳисоб-китоб қилиб кўришмаган, бу гап-сўзлари ҳам оғиздаги тахминий нарсалар экан. Улар ҳисоб-китоб қилишмаган бўлса, биз қилганимиз. Шу ҳисоб-китобимиз асосида аввал теримчилар кўраётган зарар ҳақида тўхталамиз.

«Сирдарё» совхозининг «Доимобод» бўлими теримчиси Бийроной Жўраева ўтган йили 1 октябрь кuni ёрдамчиси билан 228 килограмм пахта терди. Нормани 3,5 ҳисса бажарди. Унга 11 сўм 79 тийин ҳақ ўтди. Эртасига «оқ подбор» қилинди. Б. Жўраева ёрдамчиси билан 68 килограмм пахта териб тозаланди. Нормани 1,5 ҳисса бажарди. Бунинг учун 5 сўм 07 тийин иш ҳақи тўланади. Меҳнат унумдорлиги қанча пасайди-ю, теримчи қанча ютқазди? Бу ёғини ўзингиз ҳисоблаб кўраверинг. Бу — кўл терими билан «оқ подбор» ўртасидаги тафовут. Энди «подбор» билан «оқ подбор» ўртасидаги фарқни кўрайлик.

Жданов номи совхоздаги «СССР 50 йиллиги» бўлимининг агрономи Аброржон Мамадиев синов-тажриба ўтказди. «Оқ подбор»да киши бошига кунига ўртача 6 сўтиқдан ер тозаланаётган, 29,8 килограммдан пахта терилаётган, норма эса бажарилмаётган эди. «Подбор»да бўлса ўртача 10 сўтиқдан ер тозаланди. Терилган пахта машинадан ўтказилгач, киши бошига 42,5 килограммдан тўри келди. Яъни гектарбай норма юз фоиз, килограммбай норма эса ортиғи билан бажарилди. Ўз навбатида, бу пахтани пунктга яширинча олиб боришга ҳожат қолмади. Бўлим аввал пахтани яшириб олиб бориб иккинчи навга сотаётган эди, бу гап очиқчасига шундай навга сотди. Кейин аввал «келинг, бошимизни қотирманг» деганлар ҳам бу «янгиллик»ка (аслида «эскилик») ёпишиб олдилар. Бўлим бўйича 100 гектардан ортиқ майдондаги тўкилган пахта шу усулда терилди.

— Агар вақтлроқ шундай қилганимизда 13 гектарлик майдондаги тўкилган пахтаимиз ёмғирда қолмас эди, — деди А.Мамадиев афсус билан.

«Бу ишга кечроқ киришишгани учун» 13 гектарлик майдондаги пахта ёмғирда қолипти. Бу ишга умуман киришмаганларнинг қанча пахтаси ёмғирда қолди экан? Ёмғирда, қорда пахталик сиёғини йўқотган ҳосил район бўйича қанчани ташкил этар экан?

— 4 процентга осилиб қолди-а... Бор-йўғи 4 процент-а... жин урсин! Агар ана шу ёмғир билан қор бўлмаганида бемалол чиқиб кетар эдик, — дейди райкомнинг янги биринчи секретари Олимжон Юсупов.

4 процентга «осилиб қолган»ликларининг сабаби фақат «ана шу ёмғир билан қор»дамикан?

Келинг, яна теримчи Бийроной Жўраева кўрган зарар масаласига қайтайлик. У кўрган зарар биз юқорида айтган миқдордангина иборат эмас. Ўйлаб кўринг, пахтани пуфлаб-қоқиб теришадиган бўлишса жами пайкални қачон тозалаб бўлишди? Қолаверса, ҳар бир теримчи 228 килограмм ўрнига 68 килограммдан пахта тераётган экан, кунлик суръат кескин па-

сайиб кетади-ку?! Бунинг учун биров бошингизни силаб, раҳмат, демайди. Суръатни кўтариш учун нима қилиш керак? Ердамчи чақирди керак. Собиқ секретарнинг ибораси билан айтганда, кўл керак, кўл! Бу нима дегани? Бу Бийроной Жўраеванинг якуний даромадининг ғозини учди, демакдир. Бўлимда (совхоз бўйича ҳам) кўл ўзи шундоқ ҳам етарли, ҳатто ортиқча. Бир ишчига нормадаги 2,5-3 ўрнига бору йўғи 1,5-2 гектар ер тўғри келади. Бинобарин, агар пахта тозаловчи машинадан фойдаланишганида, ишни ёрдамчиларсиз ҳам уддалашлари аниқ эди. Уддалашарди, ютишарди. Хўжалик-чи? Биз қилган ҳисоб-китоблар сарф-харажат ҳар тонна ҳисобига ҳозирдагидан 33 сўмга камайишни кўрсатди.

«Эски уяда» кўрганини қилаётган янгиларимиз бизга собиқ секретарнинг «онг, виждон, пахтани кўмиб кетиш» ҳақидаги гапларини эслатишди. Хўш, бунга нима деймиз? Ҳашарчилар — тирикчилиги бевосита пахтага боғлиқ бўлмаган кишилар орасида шундайлар ҳам топилади. Бунга шак келтирмаймиз. Тўғри, ҳозирю ҳузурини ўйлайдиган, ҳақ — гектарбай десангиз, пахтани олмай, кўмиб кетадиган, килограммбай десангиз, атайин қум-тупроқ аралаштиришдан тоймайдиганлар теримчилар орасида ҳам бор. Бегона ўтни илдизи билан юлиш ўрнига кўмиб кетаётганлар бу ишни қилишмайдими? Қилишадди. Дарвоқе, ҳозир ҳам қилишяпти. Ахир, бир ой кейин пахтаини тупроққа кўмишди нимаю бир ой аввал бегона ўтга ем қилишди нима — барибир эмасми?! Ҳар қалай, бундай кишиларга нисбатан чора-тадбир кўриш зарур. Лекин «оқ подбор» йўли билан эмас. Бу — бургага аччиқ қилиб кўрпа куйдиришдек бир гап. Бошқа чора топиш даркор. Айтганча, бундай чора аллақачон топилган.

Биз «Сирдарё» совхозининг Энгельс номи бўлимидаги Эркинжон Арслонов, Мўминжон Ҳайитовлар бошлиқ бригадалар қўллаётган усулни — чек ер олиш йўли билан коллектив пудрат асосида ишлашни назарда тутяпмиз. Ҳар бир бригада аъзонининг далада ўз чек ери бор. Оилавий пудратдагидек, ҳар ким ҳар жойда эмас, балки ҳамма бир пайкалда, аммо ҳар ким ўз чек ерида ишлайди. Ким қандай ишлагани кафдагидек кўришиб туради. Бригадир, табелчи истаган пайтида текшириши мумкин. Хуллас, бегона ўтни кўмиб, қутулиб кетолмайсиз. Қолаверса, ўтни илдизи билан юлишдан шафтан манфаатдор ҳам бўласиз. Айтиялик, биринчи чопкини сифатли ўтказган бўлсангиз, иккинчи чопкида жонингиз қийналмайди. Бир кунлик ишни ярим кунда бажариб, қандингизни урасиз. Уларнинг тажрибаси, бизнингича, кенг ёйишга лойиқ. Бу тажриба подборни исрофгарчиликсиз йиғиб олишга ҳам иш бериши, шубҳасиз. «Сирдарё» совхозининг директори Рафиқжон Қурбонов пахта тозалаш машинасини кўшнилари сингари қораламади. Аксинча, мақтагандай бўлди:

— Қани эди... «варақа»ни ишлатсак, тўкилган пахтани ёрдамчиларсиз ҳам бир зумда териб олардик, — деди у. — Лекин... «варақа»да тозаланган пахтани паст сортга қабул қилишадиди-да. Ҳар тоннасидан 100 сўм зарар. Бу ёғи бор-да. Бўлмасану...

Шундай мулоҳаза билан пахта тозалаш машинасини ишлатмай юрган фақат Р.Қурбонов эмас, бундайлар кўп. Ҳеч қайси пункт, машинада тозалабсиз, деб пахтанинг навини пасайтираётгани йўқ. Юқорида айтган гапимизни тақрорлаймиз: маҳсулот навини сифатли пахтага сифатсиз пахтани аралаштириб юборибсиз, деб пасайтиришяпти. Оқжар пахта тайёрлаш пунктининг мудирини М. Тожибоевнинг арзи-ҳолига қулоқ тутинг-а:

— Нима қиласиз дуппа-дуруст пахтани бузиб? Нима қиласиз одамларни қийнаб? Ҳавойи жаҳоннинг борида ерга тўкилганини ўзини тердиравермайсизми?! Чиртак-чаноқни кейин ҳам олаверасиз-да, десангиз қаерда... ўз билганларидан қолишмайди. Ҳозир машиналар пахтани ер кўприқ қилиб тўкиб кетаётгани йўқ. Чиртак-чаноғу ердагининг ўзини пуфлаб-қоқиб териб 40 кило пахта қилиб бўлади-ми? Теримчилар хом пахтани ҳам олишга мажбур бўлишадиган. Яқинда бир бошлиққа хом пахталарни кўрсатсам, «ҳа энди... кўпчилик экан, шунчаки виждонсизлари ҳам учраб туради-да. Шу пахта пишса 2 грамм эмас, 4 грамм бўлишга ақли етмайди. Одамларда онг етишмайди», дейди. Кўрпачисизми, ўзи одамларни хом пахтани ҳам олишга мажбур қилади, яна ўзи уларни онгсиз, виждонсиз, деб айблади. Шунчаки қилиб, чиртак-чаноқ устига хом пахта ҳам қўшиладио ҳалиги сифатли пахта бўтқа бўлади, бўтқа. Ҳосилнинг 60—65 фоизи очилганидан сўнггина машина теримига киришиш керак. Улар бўлса 90, ҳатто 95—100 фоиз очилгунча

хам кутишади. Қарабсизки, энди терилган пахта ичиди истаган навингиздан бор. Ана шу пахтани биринчига оласан, деб оёқ туриб олишади. Тўғри, авваллари олинган. Олмай кўрингчи, «Ол, сенга керак бўлмаса давлатга керак. Ҳе, ўша сени... бели оғримаган», деб кўнғироқ қилувчилар бўларди.

Хуллас, бизнинг жаноби «янги»ларимиз ҳамон «эски уя»да кўрганларини қилиб юришибди. Асли, ҳаммамиз ҳам «эски уя» — турғунлик йилларининг фарзандларимиз. Лекин нега баъзилар ўша «эски уя»да кўрганларидан янгича хулоса чиқаришади-ю, бошқалари ундай қилишмайди? Нега бу «бошқалар» беғам, беҳафсала? Халқимизда, бир балоси бўлмаса, шудгорда куйруқ на килур, деган матал бор. «Янги»ларни барча «сифатлар» билан шудгордаги куйруқ деб фарз қилсак. Бу куйруқ нега шудгорда турибди? Сабаб? Ҳамма гап ана шу «сабабни» топишда.

3. Сабаб

Иқтисодий жабҳадаги янги талаб, агар ҳўжалик юритиш механизмида ўз ифодасини топмаса, талаб эмас, даъват бўлади. Фақат даъватнинг ўзи билан иш битмаслиги эса турғунлик йиллари тажрибасидан яхши маълум.

Дуруст, ҳўжалик механизмини қайта қуриш, такомиллаштириш юзасидан кейинги йилларда кўп иш қилинди. Лекин, модомики орамизда ҳамон эскича ишлаётган, шундай ишлаб ҳам бемалол яшаб келаётган кишилар бор экан, демак, ҳали ҳамма ишни қилиб улгурмапмиз-да. «Шудгордаги куйруқ»нинг сабаби ана шунда. Бинобарин, ишни бир дақиқа ҳам тўхтатмаслигимиз керак. Партия кўрсатмаси ҳам шундай.

Собиқ секретарь жорий этган (қўшни районларга ҳам кенг тарқалган) «янгилик» ҳамон яшаб келаётганининг боиси хусусан, мана бундай: сифатсиз пахтани фалон навга дўқ-пўписа, зўрлов йўли билан ўтказиш барҳам топди. Аммо шу ишни яшириқча, алдов йўли билан амалга ошириш имкониятлари сақланиб қолди. Тайёрловчининг нави аниқлашдаги ожизлигидан фойдаланишади, вассалом. Юқорида айтганимиздек, сифатсиз пахтани пунктга сифатли пахта орасига яшириб олиб боришади. Қани, топиб кўринг-чи?! Топиш қийин. Топширувчи юзта, қабул қилувчи (товаршунос) эса битта.

Яшириш учун сифатли пахта топилмай қолганда сифатсиз пахтанинг ўзини ҳам олиб бораверишади. Энди албатта жанжал чиқади. Жанжални бартараф этишнинг Низомда кўзда тутилган йўли битта: пахтадан намуна олиб, нав аниқловчи машинада текшириш. Табиийки, тайёрловчи бунга рози бўлолмайди. Сабаби пахта аралаш, паст навли. Биринчи навлиси ҳам бор, албатта, йўқ эмас. Намунага (намуна нима у, бир ҳовуч нарса) шунақасидан кўпроқ тушиб қолса борми, тамом! Қўрқади. Топширувчи эса худди ана шунга умид боғлайди. Машинада текширишларини талаб қилиб туриб олади. На илож, тайёрловчи қоидага риоя қилишга мажбур: намуна ола бошлайди. Бироқ унинг намуна олиши ҳеч қачон топширувчига ёқмайди: «Атайин ёмонларини териб оляясиз! Нега бундай қиласиз?! Устингиздан арз қиламан!»

Низомда сўнги хулоса учун ҳар 2 тонна пахтанинг 15 жойидан кичик намуналар олиш кўзда тутилган. Бир прицепга одатда 3 тонна атрофида пахта ортилади. Демак, унинг 22 жойидан кичик намуналар олиш керак. Буни амалга ошириш жараёнида ҳар қандай арз тингловчига ҳам тайёрловчи атайлаб ёмон пахталарни териб олаётгандек кўриниши, аксарият ҳолда у топширувчининг ёнини олиши тайин. Қолаверса, ўша арз тингловчининг ўзи ким? Райкомнинг биринчи секретари-да! У ҳам маънавий жиҳатдан топширувчининг арзи ижобат бўлишидан манфаатдор.

Хуллас, тайёрловчи доимо яккалаб қўйилган вазиятда ишлайди. Пахта сифатини белгилашни ҳам шундай вазиятда амалга оширади. Олинган намуна шудгоқ ҳам прицепдаги жами пахтанинг сифат даражасини тўғри ифодалашни гумон. Бундай вазият намунанинг тўғри олинишини янада шубҳалироқ қилиб қўймайдами? Баҳсли ҳолатларда тайёрловчи доимо қисиниб-қимтиниб, намуна олиш қоидасини тўла амалга оширолмай қолганига кўп бора гувоҳ бўлганмиз. Тайёрловчи шунчалик ожиз ҳозир!

Тайёрловчи ким ўзи? Тайёрловчи — бизнинг «янги»ларимиз билан муомала қилувчи халқнинг вакили... Халқ вакилини ортиқ шундай вазиятда қолдириш мумкин эмас. «Янги»ларимиз тайёрловчининг ожизлигидан фойдаланишади. Аввал зўрлик

билан очиқ-ошкор бўлса, энди янги талабларга жавоб беролмай қолган эски Низомни пеш қилиб фойдаланишади.

«Қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин ҳам билинади», дейди халқ. Топширилган пахтанинг сифати эса қирқ йил эмас, бир-икки ойдан кейиноқ маълум бўла бошлайди. Масалан, 1986 йил сотилаётганда 1-нав дейилган пахтанинг анчагина қисми 2-нав, 2-нав дейилган пахтанинг анчагина қисми 3-нав бўлиб чиқди. Оқжар пахта тайёрлаш пунктнинг ўзи жами 270 минг сўмлик зарар кўрди. Бунақа пунктдан районда 4 та. Зарар кўрган пунктми? Йўқ, сизу биз — халқ.

Юқоридагидек зарарлар учун ҳамма калтак тайёрловчининг бошида синди. Тайёрловчига — алданганга танбеҳ берилади. Вазифасидан бўшатилади. У ҳатто қалмалиши ҳам мумкин. Топширувчига — алдаганга эса гард ҳам қўнмайди. У минбарларда, «Она—Ватанга фалон тонна 1-нав, пистон тонна 2-нав пахта топширдик!» деб бемалол мақтаниб юраверади. Райондаги раҳбар ходимлар янгича ишлашга ҳеч шошилмаётгани ҳам, хусусан, собиқ секретарь жорий этган «янгилик» ҳануз яшаб келаётгани ҳам ана шундан.

Вазиятни ўзгартириш мумкинми? Мумкин. Бизнинг таклифимиз бундай: пахтани саноатчига сотиш пайтида аниқланган нав учун топширувчини ҳам, тайёрловчини ҳам бирдек жавоб берадиган, бирдек манфаат кўрадиган қилиб қўйиш керак. Тўғри, тола масаласида шундай қилдик. Энди нав масаласида ҳам шундай қилиш лозим. Пахта нави саноатчига сотиш пайтида аниқлаш технологияси анча такомиллашган. Бу жараён фақат машина билан амалга оширилади, ҳар қалай, ҳалолроқдир. Топширувчи — тайёрловчи муносабатларини ҳам худди шу асосга қуриш зарур. Акс ҳолда улар ўртасида алдаш-алдануш давом этаверади, биз эса зарар кўраверамиз.

Шу билан мақоламизга нуқта қўя қолсак ҳам бўлар эди. Аммо...

4. «Янги»ларни оқловчилар

«Янги»ларни оқловчилар шундай мулоҳаза юритишади: — Биз 270 минг сўм ютқазган бўлсак, улар шунча ютишган. Лекин бунча пулни ўзлари еб кетишмаган-ку! Пахтакорларга беришган-ку... Пахтакор ким? Жигаримиз эмасми? Тўқилса, қўйнимиздан кўнжимизга тўқилсади. Нима қилибди шунга?! Ана шундай мулоҳаза юритувчи киши бизнинг таклифни ёки бошқа шунга ўхшаш бирор таклифни амалга оширишга шошилармикин? Уридан умуман қимирламаслиги ҳам мумкин.

Ҳўш, «тўқилса, фақат қўйнимиздан кўнжимизга тўқияпти»ми? Йўқ! Жуда бунақа гўл бўлмаслик керак. «Қўйнимиздан кўнжимизга» эмас, балки «янги»ларимизнинг беғамликлари, ношуд-ноқобилликлари оқибатида юз берган ўпирилишларни тўлдириш, яшириш, ювиб-ёйишга сарф бўляпти.

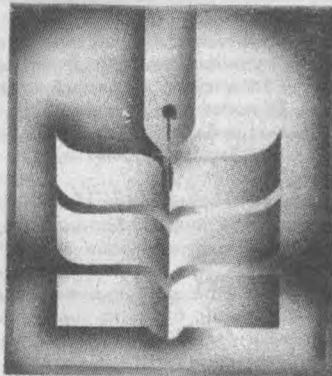
Мана бу фактнинг мағзини чақиб кўринг: ўша, планлар пайсайтирилган йили Калинин номли совхознинг Оржоникидзе номли бўлими планни 121 фоиз бажарди. Бунча пахта топширган деҳқон пулнинг тагида қолиши керак эди. Аммо... қаерда, ҳатто планни 103-105 фоиз бажарганлардан ҳам кам даромад олати. Нега? Негаки, раҳбар хатога йўл қўйди. Узининг айтишича, кўрқоқлик қилган эмиш. Бекор гап. Бу «номер» энди ўтмайди. У аслида ҳисоб-китобсиз иш тутди. Эндиликда вазият, талаб ўзгарганини умуман англамади. «Эски уяда нимани ўрганган бўлса, ўшани кўр-кўрона такрорлади. Пайкалдаги ҳосилнинг ўзи планни ортиғи билан бажариш учун етарли эди. Биз унга ҳисоб-китоб қилиб кўрсатган, ҳатто газетда ҳам ёзган эдик. У бўлса, ўз билганидан қолмади. Ҳосил яна пича қўшилсин, де-ди. Данадек кўсақларни ҳам қизганди. Қарийб, машина терими ўтказмади. Ҳашарчига кўз тикди. Оқибатда сарф-харажат кўпайиб кетди. Давлат берган пул асосан ана шу сарф-харажатни қоплашга кетди. У планни ҳаммадан ошириб бажарган раҳбар сифатида райкомдан мақтов эшитди. Деҳқонлар эса... улар зарар кўришди. Зарар кўрган фақат деҳқонларми? Зарар фақат шунинг ўзини? «Ҳашар-ҳашар» туфайли даладан ташқарида кўрган СОЦИАЛ-ИҚТИСОДИЙ-МАЪНАВИЙ зарарларимиз қанча? Буни ҳисоблаб бўладими? Бундай зарарлар беҳисоб-ку!

...СЎНГИ СЎЗИМИЗ ШУНДАЙ: олимларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, ҳозир республикамиздаги колхоз-совхозларнинг 60-70 фоизи ҳосилни ўз кучлари билан йиғштириб олишлари мумкин экан. Биз бунга ишонамиз: мумкин! Лекин... шудгоримизни «қуйруқ»лардан тозалаш олсаккина, мумкин!

Хулкар Ҳамроева

Ўрнинг йўқолмасин, Болакай!

Шеърятда ҳеч қачон эскирмайдиган мавзулар кўп: Ватан, халқ, яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик, меҳнат ва муҳаббат... Ўзбек шеърятини булар сирасига пахта мавзусидаги асарлар ҳам киради. Китоблар, газета-журналлар, радио ва телевидениеда берилган, республикадаги барча област, район радиоларида ўқилган, газеталарида босилган пахта ҳақидаги шеърларнинг аниқ сонини ҳеч ким билмайди. Бироқ уларнинг ҳарқолда олти миллион тоннадан... кечирасизлар, олти миллион дондан кўплигига ишонса бўлади. Булар ичида баркамоллари ҳам бор, лекин, беш-ўнта шеърни ҳисобга олмаганда, қолган барчаси пахтанинг ҳаммага маълум хусусиятларини қайд қилишга, ёшу қарини, энг ёмони, болаларни пахтани қўлда теришдек оғир меҳнатга даъват этиш учунгина зўрма-зўраки ёзилган. Бу иллат айниқса болалар шеърятини кучайган. Тўғри, пахта ҳақида ёзишни ҳеч ким тақиқламайди. Лекин, мисол учун, Грузияда чой, Украинада буғдой, Молдавияда узум, Қирғизистонда қўй-қўзи ҳақида бизда пахта тўғрисида ёзилганчилик кўп шеър ёзилмаган ҳам. Модомики, пахта ҳақида экан, бундан бошқа мавзу йўқ экан, уларни ўқишга мажбурсиз. Энди бу шеърларни ёш китобхон қачон ўқиши ва у қандай ҳаёлларга боришини бундоқ танамизга ўйлаб кўрайлик.

Тасаввур қилинг: ана, ғўзалар орасида бўйи кўриниб-кўринмай нимжон оёқларида акасининг каттакон этигини судраганча, Бола кетяпти. У нимадандир тўлиқиб, эринибгина, қўлидаги бир бурда нонни кавшаганча боряпти: чаласавод бригадирнинг, пландан бошқа нарсани ўйлаёлмайдиган раиснинг дағдағаларини эшитавериб, асабийлашган ўқитувчининг қаҳридан чўчиб, уйига бориб бемалол овқатланиб ҳам келолгани йўқ. Кўзлари оқликдан зериккан, толиққан Болакай, кеңқурун ҳориб даладан қайтгач, чаноқ тилиб, совуқдан ёрилиб кетган қўллари билан Сизнинг китобингизни варақлаганда қандай қувонч оларкан?!

Бир раҳбардан «Бу йил районингизда неча қўй ўлди?» деб сўрашганда аниқ жавоб берган, лекин неча бола бевақт нобуд бўлганини билмаган экан. Бирдан ичингиздан аламли бир ҳайқирик келади: далага, халқ орасига фақат икки кунлик командировкага бориб, «ашъор» битиб келиб телевизорда ўқиб бериб, газетада чоп эттириб, қалам ҳақини олишни хуш кўрадиган шоир, айтинг, кичкинтойларимизни мажбурлаб «қашарчи»га айлантириш ўрнига, нега уларни химикатлардан эҳтиёт бўлишга ўргатадигангиз?! Шундай пайтлар бўлдики, «фалон жойда ўқувчилар далага умуман чиқарилмабди» деган гапни эшитсак, «қанотли туяни кўргандек» (А. Қаҳқор) анграйиб қоладиган бўлдик. Илгариги содда одамлар жаннат таърифини эшитиб, қанча дол бўлиб, ғалати ҳаёлларга борган бўлса, ўқувчиси пахта термайдиган юртлар борлигини эшитиб биз ҳам шундай орзулар қилдик. «Болакай, бу майдонга бутифос деган дори сепилган, эҳтиёт бўл!» деб ёзиб қўйиш ўрнига «Еш пахтакор ўртоқ, хирмонга ўз улушингни қўш!» деган даъваткор шиорлар илдик.

Ушанда кечириб бўлмас жиноят содир бўлди — болаларни, келажакни авайлашни унутиб қўйдик. Уларнинг энг покиза, тоза ҳисларини «ура-ура» оқимиға ғарқ қилиб юбордик. Лекин бу шундай қурбонлик беришки, ҳеч кимнинг қўли қон эмас, ҳеч ким жавобгарликка тортилмайди!

Нега болаларни алдадик? Нега? Нега? деган савол қийнайверади, азоблайверади!

Дориланган ариқларнинг лойқа сувини ичиб ҳирқираб қолган товушлардан, онасининг даладан чиқишини, эмизишини кутиб, эмаклай-эмаклай шийпоннинг цемент супасида ухлаб қолиб совуқдан кўкариб кетган жажжи вужудлардан бир нидо отилиб чиқади — «Нега?» Ҳатто ёлғонлардан уйилган «оппоқ тоғ»лар ҳам ўз виқори, салобатидан тонади, биринчи марта ҳаққонийлик қилади — улардан акс-садо қайтиб келади: «НЕГА? НЕГА?»

Аҳвол эндигина яхшиланиб келаётибди. Бироқ ўша пайтда, яъни ҳозир «турғунлик йиллари» деб аталаётган даврда ҳам ҳаққоний шеърлар ёзилган эди. Лекин биз бу ҳақда сал кейинроқ тўхталамиз. Ҳозир эса... Тўғриси айтишим керак, дадам ўз болалигининг не-не қийинчилиги билан ўтганини эслаб қандоқ хўрсинган, мен ҳам болалигим кузакларини эслаб бугун шундай хўрсинаман...

Қуддус Муҳаммадий, Пўлат Мўмин, Азиз Абдураззоқ, Илёс Муслим, Миразиз Аъзам — бу рўйхатни яна давом эттиришимиз мумкин — ўзбек болалар адабиётини буларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бироқ, биз бу ерда уларнинг ижодлари ҳақида эмас, пахта ҳақидаги шеърлари хусусидагина тўхталмоқчимиз.

Қўлимда Қуддус Муҳаммадий билан Пўлат Мўминнинг бир неча тўплами. Сўзни бу икки катта шоирдан бошлаганимнинг сабаби бор: ёшларимиз устоз шоирлардан ўрганишлари, кези келганда уларнинг ижодий лабораторияларидан фойдаланишлари, таъсирланишлари керак. Қуддус Муҳаммадийнинг «Бизнинг боғлар» ва «Табиат алифбеси» китобларини кўздан кечирман: «Бизнинг куз», «Эркинжон билан олтин куз», «Манглай тер дурдонамиз», «Ким айтади, болалар?», «Эй, азиз пахтажоним!», «Олтиндан ўзиб кетган пахта ҳақида», «Марду майдонларимга»...

«Эркинжон билан олтин куз» шеърини ҳашарга чиққан шаҳарлик Эркинжон далада олтин куз билан «яйраб» суҳбат қуриб юрибди. Атрофда эса, «Далани янграташар, Қизлар қўшиқ қуйлашиб».

**Уни севиб терамиз
Ҳовуч-ҳовуч оқ молик.
Меҳнат тер дурдонамиз
Тегдирмаймиз нам, совуқ.**

Ҳа, биз пахтани авайладик, уни совуққа урдирмадик. Лекин болаларимизни-чи? Нега уларни совуқдан, намдан асрамадик? Ҳозир қишлоқ болаларининг ҳар иккитасидан биттаси бод билан касалланган, ҳар учтасидан биттаси бутифосдан заҳарланиб, сариқ касаллиги билан оғриган.

**Меҳнатимиз сингди унга,
Ҳусни ўхшар ою кунга.**

Афсуски, болаларнинг меҳнати қадрланмади. Унинг ғўзалар орасига кўмилиб, қўллари тилиниб терган, нозик елкалари зирқираб кўтариб чиқиб «катта хирмонга қўшган ҳиссаси «қўшиб ёзиш» деган бир болохўрнинг оёғи остида топталиб, тупроққа қоришиб кетди. Болакай ҳамон юпун кийнади, сандалга ёнбошлаб дарс тайёрлайди.

**Узимиз ижодкоринг,
Узимиз пахтакоринг!
Узимизга ўхшайсан
Узимиздек яшнайсан...**

Қишлоқ болаларининг «яшнашга, чақнашга» вақтлари йўқ. Хоҳ баҳор, хоҳ ёз ёки куз бўлсин, улар далада ишлаш билан бирга, қайтишда уйдаги мол-ҳолга деб ўт юлиб келишга мажбур. Қишлоқда сигирсиз яшаб бўлмайди, сут-қатиқ бирдан-бир нажот. Атрофдаги мол боқиш мумкин бўлган яйлов ва ўтлоқлар бузилиб, ўрнига пахта экилган...

Шоир «Марду-майдонларимга» деган шеърида: «...Комсомол-пионерим бола деҳқон», дейди. Аслида бу гаплар тўғри. Бироқ, биз пионер ва комсомолларни асосий ишларидан чет-ғитиб қўймадикми? Комсомол-ёшлар бригадалари номи остида узоқ йиллар фақат ёлғон, кўзбўямачилик ҳукм сурмадикми?

Энди Пўлат Мўминнинг шеърлари тўпламини диққат билан варақлайман: «Ҳисса қўшмоққа шаймиз», «Ёш пахтакор қўшиғи», «Далаларга қарасам», «Пахта қўшиғи», «Пахта терсам»...

Пахтанинг тили бўлганда, нималар деган бўларди? Ер ўзининг дардлари, аламларини қандай изҳор қиларди? Мен нимагадир шуларни жуда кўп ўйлайман. Уйлаб ўйимга етолмайман. Ҳозирча эса, пахтага ҳам, ерга ҳам биз ҳукмронмиз, хоҳлаганимизни қиламиз.

**Далаларга қарасам,
Чақиргандай туюлар.**

Даланинг ўзига қолса, Болакайга раҳми келган бўлармиди, «Қўй, болам, бориб дарсингни ўқи. Бўш вақт топсанг, чиқарсан», деярмиди? Ахир, она Ер ўз фарзандларига меҳрибон-ку! Лекин у шоирга бўйсуниб, унинг топшириғини бажаришга, Болакайни дарсдан қолдириб чиқаришга мажбур.

**Водийлар ҳам кондир, ҳам гўлзор,
Ажойиб мактабдир пахтазор.
Фарзандлик бурчимиз-улуғвор,
Бўлоддик ҳар ишда мададкор,
Мададкор, мададкор,
Бизлар ёш пахтакор.**

«Ажойиб мактабдир пахтазор». Уйга толаман: ростдан ҳам шунақами? Балки, озгина кунт қилинса, пахтазорни ҳам «ажойиб мактаб»га айлантириш мумкиндир. Лекин бу мактабнинг фаолияти фақат меҳнатдан, болаларни зериктирувчи қора ишлардан иборат бўлмаслиги керак. Пахтазорга сайр қилиш учун чиқилмаслиги ҳаммага маълум-ку!

**Ғўзаларни ўташда,
Ҳосил учун курашда,
Илғорларга ўхшаймиз,
Ҳисса қўшишга шаймиз.
Ҳашаротни қиришда,
Техника ўрганишда,
Бизлар ҳам бўш келмаймиз,
Ҳисса қўшишга шаймиз.**

Шунча меҳнатни ўз ичига олган пахтазорни «ажойиб мактаб» дейиш ҳақиқий аҳволдан кўз юмишдир. Энди масаланинг бошқа томонини олайлик. Бир неча йилдан бери матбуот тиним-

сиз бонг уради: «Нега ёшлар қишлоқни ташлаб кетишяпти? Нега ўқишга киролмаган ўспирин ота-онасининг бағрига қайт-гиси келмай, биронта завод ёки фабрикада ишда қолади?» Бунинг сабаби эса аниқ: биз уларни ҳеч аямадик, ғўзани ўташ, ҳашаротни қириш, техникадан фойдаланиш — ҳамма-ҳаммасига улар «ҳисса» қўшишди. Болакай ёз ойларида тракторчиларга заҳарли дориларни ташишда ёрдамлашиб, дармони кўриб уйга зўрга қайтаркан, шоир айтмоқчи, «Ургандик, тинмадик, қарашдик» деярмиди?

**«Кенг пахтазор майдонда,
Қолмай сира армонда —
Терим фасли терлаймиз,
Ҳисса қўшишга шаймиз»,**

каби сатрларни ватанпарварликка даъват, болаларни коммунистик меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялаш деб қабул қилишда ўрганиб қолганмиз. Тўғри. Лекин тарбия дегани меҳнатдан бездириш дегани ҳам эмас.

Болалар пахтага жалб қилинмайдиган область марказларида Пионерлар саройи ва уйлари, ҳар бир маданият уйи қошида эса ўқувчиларга мўлжалланган турли тўғарақлар ишлаб турибди. Қишлоқларда-чи?! Шу пайтгача биронта колхозда Пионерлар уйи очилиб деган хабарни эшитдикми? Болаларимиз далада катталар билан ёнма-ён туриб «тер тўқишадим», темир-терсак, қоғоз, шифобахш ўсимликлар тўплашади. Лоақал, ўзларининг меҳнат ҳақларига ҳар бир колхоз марказида чоғроққина Пионерлар уйи қуриш мумкин-ку! Қишлоқ районларидаги Пионерлар уйидан эса «ёш пахтакор»ларга ҳеч қандай фойда йўқ. Кўпгина қишлоқларимизда оддийгина автобус қатнови йўлга қўйилмаган-у, мол-ҳол, уйдаги, даладаги ишлардан ортиб район марказига қачон боради? Шаҳардаги тенгдоши музика, сувда юзиш, тўқиш ёки ёш конструкторлар тўғарагида шуғулланаётганда, қишлоқдаги Болакай:

**«Пахтаимиз мўъжиза нақадар,
Олтинлар келарми баробар.
Пахтага тер тўкса ким агар —
Бўлажак бир умр бахтиёр,
Бахтиёр, бахтиёр,
Бизлар ёш пахтакор»,**

дея қўшиқ куйлаш билан «банд» бўлади. Гўё унга шу «бахтиёрлик»нинг ўзи кифоя. Болалар кафелари, кинотеатр ва парклари, қўғирчоқ театрлари ҳақида уларнинг тасаввурлари ҳам йўқ, улар уч ой ёзни бир мартагина музқаймоқ ейиш орзуси билан ўтказадилар. Қўғирчоқ театримиз чет элларга гастролга боради, лекин биронта қишлоққа сафар қилиб, «бахтиёр» Болакайни озгина қувонтиришга уриниб кўрмайди.

Бутуниттифоқ «Артек» пионерлар лагерига колхозчи ва ишчиларнинг фарзандлари бепул дам олишларини эшитган эдим. Яқинда республикамиздаги машҳур районлардан бирида узоқ йиллар район комсомол комитетининг секретари бўлиб ишлаган танишим билан шу хусусда гаплашиб қолдик. «Қизиқмисиз, — деди у менга оддийгина қилиб, — бунақа бепул путёв-калар район «катталари»нинг болаларидан ортмайди. Отаси колхозчи, онаси уй бекаси деб расмийлаштирилади-да, юборилаверади. Бу каби «хўжжатлар»ни ким текшириб ўтирибди дейсиз? Мен ишлаган вақтда прокурорнинг, райком секретари, РАЙПО раиси, бир неча колхоз раисининг, мактаб директорларининг фарзандлари «колхозчининг боласи» бўлиб бепул йўлланма билан бориб келишган». Индай олмадим. Оҳ, беғам Болакайим-эй, шу ушоққина насибангга ҳам шунча шерик топилганини ўзинг биласанми? «Ёш пахтакорлар» учун бунақа энгиллик яратилгани ҳақида ҳеч қачон эшитмаган колхозчи ота эса, икки марта сариқ касаллиги билан оғриган боласини оддийгина санаторийга юбориш учун минг бир одамга ялинади...

Ўтган йили «Юлдузча» нашриёти болаларнинг сеvimли шоири Анвар Обиджоннинг «Жуда қизиқ воқеа» номли китобини чоп этди. Бу китобни бемалол, кейинги йиллар ўзбек болалар адабиётида яратилган асарлар ичида энг мукаммали дейиш мумкин. Иштиёқ билан китобни варақлар эканман, тўпламининг бешинчи қисми — «Ботирвойнинг кундалиги» менга жуда қаттиқ таъсир қилди. Ботирвойнинг кундалиги билан танишиб, бир томондан болакайнинг орзу-уйлари, ташвишлари, қизи-

қишлари мени қувонтирган бўлса, иккинчи томондан қаттиқ ўқиндим: бизнинг республикамизда биронта бола, ҳа, катталар эмас кичкина бола ҳам ўз кунларини пахтадан айри тасаввур қилолмайди. Кундаликнинг «22 июнь» кундаги ёзувларга эътибор берайлик:

**Момом,
Уруш ҳақида сўзлаб,
Айтди
Жуда ғалати бир гап:
«Одам
Бомба ясаб толмайди...
Бомба...
Одам ясай олмайди...»**

Қалбимни аламли бир ўй кемира бошлади: нега шуни олдинроқ ўйламадик, ахир, пахта ҳам одам ясай олмайди-ку! Нима учун энг асосий нарсани — одамларимизнинг саломатлигини унутиб қўйдик, болаларимизни даланинг оғир меҳнатидан аямадик, уларни бўлар-бўлмасга пахтазорга чорлайвердик?!

**13 август
Тош бригадир дер: «Кўпайди
Кўсак қурти.
Заҳар берсак ўлмайди-я,
Йўқ-да бурди!»**

Республикамизда эса ўнлаб, минглаб Тош бригадирлар бор. Уларга ҳамма нарсдан ҳам план муҳим. Бу ақида Тош бригадирларнинг қон-қонига сингиб кетган. Шоирнинг бригадирни Тош деб номлашида ҳам рамзий бир маъно бор: тош бригадирлар план учун пахтага қўшиб унинг яратувчиларини ҳам заҳарлашаётганини ўйлаб ҳам кўрмайди. Уларнинг ўзи ҳам, кўзи, қалби, қулоғи ҳам тош — бу қулоқларга пахта планидан бошқа гап кирмайди. Биз уларни мақтай-мақтай «дала — уй» эканлигига ишонтириб, кўниктириб бўлдик. Улар эса болаларни шу ақида руҳида тарбиялай бошладилар: «дала — дарсхона». Шоир ва ёзувчилар тезда уларга кўмакка келишди:

**Пахтазор ҳам мактабдир,
Ота касби шарафдир.
Ҳам ўқиймиз, ишлаймиз,
Ҳисса қўшишга шаймиз.**

(Пўлат Мўмин)

Биз болаларга фақат пахта тердириш билан чекланиб қолмадик. Уларга «ота касбини миридан-сиригача ўргатдик: қатқалоқ, ягана, чопик, сугориш, чеканка... Ботирвойлар катталарга билдиришга ҳаддилари сизмаса-да, кўнгилларининг қаеридадир дарсларни қолдирмасдан, ўз вақтида ўқишни, кўча чангитиб ўйнашни хоҳлашади:

19 май

**Тракторчи қўшнимиз
Қувноқ келди даладан.
— Текис ўсар гўзалар,
Қуввати зўр танада!..
Фақат айрим жойларда
Учратганмиш «ола»ни.
...Тинч қўйишса кераг-ов
Бу йил мактаб болани.**

19 май — Бутуниттифоқ пионер ташкилоти тузилган кун. Шаҳарлик болалар оҳорли кийимларини кийиб байрамга отланишди. Бизнинг Ботирвойимиз эса мунгайиб тракторчининг оғзига тикилади: «Қанийди...»

Биз Ботирвойларнинг болалик муддатини ҳам худди пахта планлари сингари, вақтидан олдин, қўшиб ёзишлар билан «тўлдириб» юборганмиз. Пахта уларга ўқишдан ҳам муҳимроқ. Шунинг учун қаерда пахта ҳақида гап очилса, жон қулоқлари билан тинглашади:

4 сентябрь

**Маҳалламиз оқсоқоли
Деди: «Тўйлар тўхтади...»
Бу йил пахта сал эртароқ
Очилганга ўхшайди.**

Ҳали биринчи сентябрь ҳаяжони босилмай, бир ой ҳам ўқир-ўқимас, яна пахта:

20 сентябрь

**...Баҳром акам — пахтада,
Баҳодир ҳам пахтада,
Бобур акам — пахтада,
Чаққон аям — пахтада...**

У ёғи чексизлик. Ботирвой у ёғини санаб, саноғига етолмайди.

26 сентябрь

**Бу кеч пича ёмғир ёғди...
Зора, жала ташламаса!
Аям кўпроқ пул олармиш
Пахта сорти пастламаса.**

Ботирвой ўзининг бола онги билан агар сифатли терим машиналари кўпайса, улардан унумли фойдаланилса, аясига ҳам, Баҳром, Баҳодир, Бобур акасига — ҳаммага яхши бўлишини англаб етади:

9 октябрь

**Темир-терсак йиғиб келдик,
Айтиб «пахта» ашуласин.
Бу темирлар қайтиб келсин
Бўлиб терим машинаси.**

Афсуски, Ботирвойларнинг фақат орзулари эмас, балки кунларининг, яшашининг асосий мазмуни пахта бўлиб қолган. Ахир онаси, акалари уззу-кун пахтада бўлган Болакайда яна қанақа қувонч бўлиши мумкин?

18 октябрь

**Тош бригадир айтиб ўтди
Уша эски ўланин.
У бекорга хурсанд эмас,
Тўлгандир-да плани!**

Ҳа, пахта бизнинг энг қадимий ўланамиз... Бироқ, биз шу ўланамизни ҳам ўз ҳолига қўймадик. Ким қандай хоҳласа, ўшандай — ўз куйига, ўз овозига мослаб айтаверди. Натижада қўшиб ёзишлар, плани асосан мактаб ўқувчиларининг меҳнати эвазига бажаришлар табиий ҳолга айланди. Бу ишларнинг ҳаммасини кўринмас қўллар бошқариб турди... Бугун ўша кўнгилсизликлар, алдовлар учун ҳеч кимни айблаб бўлмаяпти. Энг даҳшатлиси, ўтмишнинг сабоқларини унутиб қўйяпмиз, воқеалар жараёнини яна ўша йўсин давом эттирмақчи бўляпмиз.

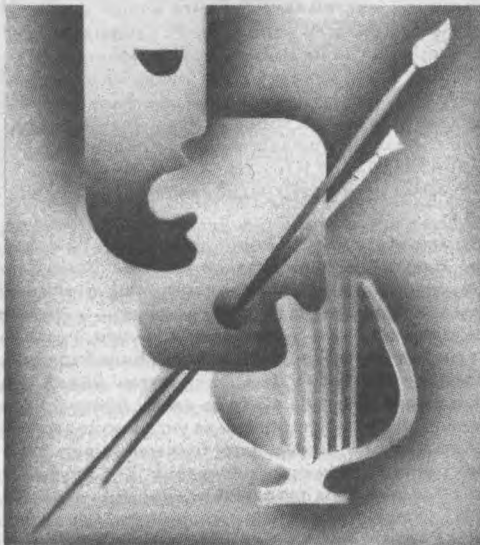
Биз бугун, адабиётимиздаги ўша «турғунлик йиллари»ни тушунгандай бўламиз. Уша пайтлар айниқса болалар адабиётида пахта мавзуси салкам «конфликтсизлик назарияси»нинг қурбони бўлганини кўрдик. Энди эса давр талаби бутунлай ўзгарди. Қайта қуриш, эркинлик ҳақида ҳаяжонланиб гапиряпмиз. Афсуски, болалар адабиётида ҳамон замондан орқада қолиш, ошкоралик, ҳақиқатдан чекинш ҳоллари рўй бермоқдаки, буни асло кечириб бўлмайди. Мана, қўлимда Нусрат Абдусаломовнинг 1987 йил «Ёш гвардия» нашриётида чоп этилган тўплами. Яна ўша — ўзимизга таниш, қадрдонимизга айланиб кетган «пахта». Автор ёш пахтакорлар — Ойша, Раъно, Тўланларга миннатдорчилик билдиради:

**Яшанг, кичик
Пахтакорлар!
Деҳқонларга
Мададкорлар.**

Шухрат Ризаев

Шахслар фожиаси

Бугун фаол истеъмолдаги тил бойлигимизга қайта қуриш, ошкоралик, демократия сўзлари чуқур сингиб кетди. Уларни гоҳо шунчаки сўз билиб, турли минбарлардан масъулиятсиз қўллаётганлар ҳам, гоҳо буқаламун мисол қиёфасини шу сўзлар билан ниқоблаб олаётганлар ҳам урчиб борапти. Мана шундай «ваъзхонлар» туфайли қайта қуриш, ошкоралик, демократия каби ўн йиллардан бери интиқ қутилган, алқанган, орзуланган тушунчаларнинг моҳиятдан айри ифода шакли гоҳо шу жараёни яқинлаштирган ҳалол кимсалар қулоғига эриш товушдек туюлиб қолаётган бўлса, ажаб эмас. Бугун табиат экологияси деган тушунча қаторига жамият, маданият ва инсон экологияси каби тушунчалар ҳам бор жиддияти билан қўйилаётган пайтда, муқаддас сўз ва атамалар экологияси деган тушунчани ҳам қўллаш зарурати туғилмоқда. Зеро мазкур мақоладан кўзда тутилаётган мақсад сўз қадрияти муҳофазаси эмас, балки ўша умидбахш тушунчалар моҳиятини ҳақиқатан ҳам ўзида жо эта билган бир санъат асари ҳақида. Бу асар шу кунларда «Ёш гвардия» театри сахнасида намойиш этилаётган «Қора камар» спектаклидир.

Турли адабий муҳофазаларда санъат ва адабиётда қайта қуриш бўлиши мумкин эмас, чунки шу жараёнинг ўзини аввало санъат ва адабиёт тайёрлади, деган мулоҳазалар юрибди. Бу фикрда ҳам жон бор. Бироқ ўша ҳалол ва ҳаққоний адабиёт ва санъат намуналари бутун халққа тўла етиб бора олдими? Олмалиқ эътироф этилди? Ёки бўлмаса, бадий асарларда кўтарилган муаммолар давлат, ҳуқуқ миқёсидаги ҳафсларни ола билдими? Афсуски йўқ! Демак бадият воситасида айтилган, ўртага ташланган ҳақиқатлар қоғозу сахналарда қолаверди. Ижтимоий, моддий муносабатларда амалий ижросини топа олмади. Демакки, улар қадрсизланди ва пировардида умумомма, жамият учун қумга тушган томчи сув каби сингиб кетди. Юсак бадиятда акс этган ҳаёт ҳақиқатлари давлат томонидан ҳам эътироф этилиб, чоралар изланаётган эндиги бир пайтда, моддий ва маънавий қадриятлар қонуний муҳофазасини топаётган эндиги паллада санъат ва адабиётдан ҳақиқатлар ярим ёки чала эмас, тўла ҳам ошқора айтилиши билан халқ, омма онгини қайта қуриш талаб этилмоқда. «Қора камар» спектакли эса яқин ўтмишимиз ҳақидаги ҳақиқатни, рост гапни айтишга бир жиддий уриниш бўлганлиги билан эътиборга лойиқдир.

Биз ўз ўтмишимиз ҳақида нималарни биламиз? Узоқ ўтмишимизни қўя турайлик, ҳеч бўлмаса советлар даври Ўзбекистон тарихини, маданиятини, халқ кечмишини биламизми? Бунга фақат кўп нуқталар билангина жавоб беришимиз мумкин. Назаримда, биз то шу кунларгача умуман совет халқи тарихини ўрганиб келдик. Бир драматик асарнинг моҳиятан ёвуз персонажи айтмоқчи «социализмда шахс бўлмайди... Социализмда олмалиқ омма ва уре-е садолари бўлади», деганидек, биз фақат доимий ғалабалар билан йўғрилган омманинг олмалиқ тарихинини ўқиб келдик. Аммо халқ, омма дегани конкрет инсонлар, шахслар уюшмаси эканини ҳеч бўлмаса шу уюшмага мансуб бўлган ўзимиз ва ўз атрофимиздагилар мисолида англаш эдик-ку! Наҳотки ўзимизгача бўлган халқнинг тарихи ҳам айни чоғда якка-якка инсонлар, балки шахсларнинг ҳам тарихи бўлганини тушунмаган бўлсак?! Ёки билиб билмасликка олиб келдикми? Умуман, синфийлик, синфий позиция ёки синфий ҳушёрлик билан бу синф ёки табақа дўст, буниси эса душман, ижобий-салбий, душман синфга қарши кураш, ёлпасига қиргин тушунчалари ортида конкрет, ўз турмуш тарзи, ўз ҳаётини қарашлари, ақидалари, эътиқоди, ҳиссиётлар олами, ожизлиги, хатолари ва ўз эзгу-интилишлари билан якка-якка инсонлар туришини англаш учун фавқулодда файласуф бўлиш шарт эмас-ку! Афсус! Халқ тарихи ортида аввало қалблар тарихи англианини, тарихнинг ҳиссий миқёсларини то ҳануз чуқурроқ тушуна олмаяпмиз. «Қора камар» спектакли, назаримда, шу ниятдаги илк бадий тажрибалардан бири.

Шукур Холмирозавнинг «Қора камар» асари гўёки Абдулла Набиев ҳақида. Аслида эса, пьеса ҳам, спектакль ҳам набиевларга қарши турган кучлар ҳақида. Аниқроғи — уларнинг маслағу интилишлари ва таназзули ҳақида. Бу кучнинг тимсоли синфатида сахнада икки шахс — Хуррамбек ва Қораўжа эшон образлари кўринади. Илмий тарихий соҳада Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистонда босмачилик ҳаракати борасида саноқсиз асарлар ёзилган. Гўёки босмачилик фақатгина талон-тарож ва ўз момул мавқеини сақлаб қолишга интилган бир гуруҳ онгсиз бойваччалар ва мутаасиб руҳонийлар бошчилигидаги босқинчиликларидангина иборат бўлган шунчаки ҳаракат. Худди шундай қарашлар нафис адабиётимизда ҳам ўзининг ўнлаб «бадий» ижросини топди. Ҳақиқатда эса, неча йиллаб бутун вилоят ва ўлкаларни ҳаракатга солиб турган ва оддий қора халқнинг муайян қисмини ўзига жалб эта олган олмалиқ ҳаракат фақат ўшундай майда манфаатлар заминига қурилган бўлганида бу қадар салмоқ ва жиддият касб этмаган бўлар эди. Бу ҳақиқатни «Қора камар» спектакли яққол намойиш эта олган.

Қўрбоши Хуррамбек эски шону шавқати, момул мулкчини қайтариш учун курашаётган манфаатпараст кимса эмас. Унинг асосий мақсади — Туркистонни озод қўриш. Қадим ота-боболар тупроғида мусулмонободни тиклаш. Филология фанлари доктори Ҳафиз Абдусаматов спектаклга ёзган «Емирилиш» номли тақризиде «Хуррамбекнинг характери озодликка, адолатга қарши курашда ташкил топган», дейди. («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1988 йил 8 январь). Ваҳоланки, нафақат Хуррамбекнинг характери, ҳатто унинг қўйидаги сўзлари ҳам бу фикрнинг мутлақо асосизлигини, аксини кўрсатади: «...Ватан деганда мен илгари фақат Бойсунни, Сурхонни ту-

шунар эдим. Миллат деганда... йўқ, миллат — ўзбек ҳам эмас экан. У туркий халқларининг бирлиги экан!» «Абдулла, сен шу юртга ҳозорлик бера оласанми?» Мана, Хуррамбекнинг энг олий ҳаётини маслаги. У миллат озодлиги ва мустақиллиги йўлида ҳеч нарсадан, ҳатто ўз зурриёди, келажаги, умиду ишончи бўлган фарзандидан ҳам воз кечади. Ҳ. Абдусаматов тақризидан бу ҳол шундай изоҳланади: «Босқинчилик сиёсатини амалга ошириш учун муқассидан кетган қонхўрда меҳр ва оталик муҳаббати нима қилсин?» Асар муаллифи ҳам, режиссёр ҳам Ҳ. Абдусаматов тушунчасидаги алмисоқдан қолган жонсиз стереотипни мутлақо инкор этадилар ва билмак ота билан бола учрашуви саҳнасида Хуррамбекнинг айнан ота сифатидаги инсоний изтиробларига алоҳида урғу берадилар. Унинг ўз фарзанди оғзидан ёт, бегона сўзлар чиқаётгандаги қалб изтироблари, оҳли нидолари ва ниҳоят кўзларида ялтираган надомат ёшлари оталик туйғуларининг ғоя, бурч ҳисси билан шафқатсиз тўқнашувидан, замоннинг отани болага, болани отага душман қилган норасоликларига нисбатан кўнгил фарёдларидан далолат эмасми?! Хуррамбек образи инсон ҳақиқати Фарҳод Аминов худди шу кўринишда режиссёр талқинининг энг таъсирчан ифодасини бера билади. Шу кўринишда яна саҳна ортидан ғоят мунгли гирия оҳанглари Хуррамбекнинг айни вазиятда ички зиддиятлар пўртанасидаги ҳолатини янада бўрттириб кўрсатади. Натижада Ҳ. Абдусаматов айтмоқчи, «қонхўр, тошбағир, ёвуз» кимса эмас, балки бурч ва оталик ҳиссининг тўқнашувидан бемисл ўртанаётган жонли инсон гавдаланади. Айни чоқда, спектакль муаллифлари Хуррамбекни шунчаки босмачи эмас, ёки бўлмаса, босмачилар раҳбарлари ҳақидаги мавжуд илмий-бадиий схема — қолипларга ўхшаш тубан манфаатларни юксак ғоялар билан ниқобловчи пасткаш одам эмас, балки, аксинча, йирик бир ижтимоий ҳаракатга етакчилик қилишга қодир, ўз этиқолидаги собит шахс эканини мантиқан асословчи ечим топадилар. Яъни бурч оталик ҳиссиётидан ғолиб келади. Хуррамбек ўз тушунчасидаги озодлик маслагидан чекинмайди. Унинг куйидаги сўзларига диққат қилайлик: «Э-э, дунёни кўтири! Менга бола ширин эмасми? Мен ҳам отаман, ахир... Аммо боладан ҳам азиз нарсалар ҳам бор-ку оламда?! Ватан, миллат... этиқод!» Мана, асосий гап қаерда?! (Хуррамбекнинг шу вазиятдаги ҳам ёки ноҳақлиги эса томошабинга, унинг онги, савиясига ҳавола!) У худди шу ниятда икки қадам наридаги Афғон юртига ҳам қочмай, энг сўнги илнжда совуқ, рутубатли бир ғорда макон қурган.

Хуррамбек тўдаси шўролар томонидан парчаланиб ташланаётган занжирнинг энг сўнги ҳалқаси эди. У шуни била туриб, охириги умидларидан ҳам воз кечмайди. Курашни давом эттиради, ўз ақидаларига телбаларча ишонади. Хуррамбек, таъкидлаганимиздек, оддий манфаатпараст кимса эмас. У ғоя киши, фидоий шахс. Афсуски у пуч, рўёга айланиб бораётган ғоя курашчиси. Хуррамбек фожияси, айтиш мумкинки, инқилоб арафаларидаги нисбатан илғор қарашлар билан тарих майдонига чиққан бутун бир табақанинг фожияси эди. Улар танназулининг бош сабаби халқ билан бирга эмаслигида, халқнинг айни чоқдаги реал кундалик турмуш талабларини, рўзгор, тирикчилик ташвишларини тушуниб етмагани, балки тушунса ҳам, кескин инкор этганлигида эди. Бу ҳол асар сўнгида Хуррамбекнинг деҳқонлар билан мулоқотида яққол акс этади. Хуррамбек миллат, миллият озолиги ҳақида ҳар қанча жон куйдириб гапирмасин, деҳқонлар энг оддий хоҳиш-истаклари билан унинг таназзул сабабларини исбот этиб қўядилар. Яъни, «Узоқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка яхши, деганларидек, биз экин экишимиз, бола-чақаларимиза боқишимиз керак. Шўро бизларга ер-суб берди, фуқаропарварлик қилди», дейдилар. Хуррамбек ҳали ижтимоий-сиёсий онгсиз, ҳаётини мақсадлари фақат кундалик тирикчилигини тебратишдангина иборат бўлган деҳқонларга миллият ғояларидан ҳар қанча нутқ ирод этмасин, буларнинг бари беҳуда эди. Унинг ўзи ҳам буни билади. Шунинг учун чуқур надомат билан: «Мени куйдирган нарса халқимизнинг авомлиги, холос», дейди. Авомининг кўзини очиб ўрнига уни пода деб билади. Ундан нафратланади. Хуррамбек ва у қабилар шу боис ҳам халқнинг қўллаб-қувватлашига умидвор бўлолмас эдилар. Улар шуни тушунмаганлари учун ҳам ёки тушунишни истамаганлари учун ҳам курашнинг ёвуз, шафқатсиз усуллари, яъни қишлоқларни хонавайрон этиш, шўроларга хайрхоҳ деҳқонларни ўлдиришдан нарига ўта олмадилар.

Абдуллар айнан шу жиҳатини, яъни қора халқни аввало ер, сув, от-улов билан таъминлаб, манфаатдор этиб, сўнги уларни

бирлаштириш ва ўз ғояларига етаклаш чорасини топа билдилар. Хуррамбек шунинг учун ҳам ғазабга келиб, деҳқонларга: «Олдиларингга бир парча нон ташласа, итдек эргашиб кетавердиларингми?», дея хитоб қилади. Хуррамбек оддий ижрочи эмас, аксинча, фикрловчи шахс. Асарда кўрсатилган Хуррамбек ҳаракатининг Абдулла Набиев номи билан боғланган бирикки кунлик лавҳасидан англашилишича, Хуррамбек Набиевни жоҳилларча ўлдириш, қўлдан кетган нарсалари учун ўч олишни назарда тутмайди. У аввало ўзининг ечимини топа олмаётган азобли ўйларини мушоҳада, мубоҳаса этишга аризуғулик ҳам-суҳбатга муҳтож: Нега шундай шартли юзага келди? Нега «сал-лалӣ ўрಿಸлар» кўпайиб кетди ва улар ғолиб келяпти? Нега юртдан имон-этиқод сўниб боряпти? Нега эндигина истибоддан қутулгандек кўринган халқ, ёшу яланг яна жилловини бегонага тутқазмоқчи? Мана, унинг мантиқан англашиладиган оғриқ саволлари. Хуррамбек қароргоҳида у билан фикрий мулоқотга қодир шахс бор. Аммо у, яъни босмачилик ҳаракатининг ғоявий-маънавий раҳнамоси сифатида кўриниши лозим бўлган Қорахўжа эшон қўрбоши билан аллақонлар иختилофга киришган. Унинг нафақат хатти-ҳаракатларини, айни чоқда шу тобдаги фикру ўйларини қабул қила олмади, инкор этади. Эшон Хуррамнинг курашда ёлғизлиги қолгани, қон тўкиши билан маслакка интилаётгани учун келиши олмади. Бошқа тўдалар билан бирлашишга ундайди. Курашнинг адолатли усулларига бошламоқчи бўлади. Хуррамнинг ҳатто ҳаётини ақидлари йўлида норасида болаларни ўлимга буюргани учун чидаёлмай, ўз жонига қасд қилади (спектакль бўйича — Ш. Р.) ва бу билан ҳар қандай олий мақсадлар учун кураш адолатсиз, шафқатсиз усулларда амалга оширилар экан, у пировард натижада таназзулга юз тутмоғи муқаррар деган ўз ақидасини яна бир қарра амалда тасдиқлайди. Эшон образи инқилобий йиллари Туркистондаги пок ниятли, ҳалол, бироқ тарих чорраҳасида адашиб юрган, мустамлака зулмига қарши ислом ғояларини ягона чора деб ўйлаган исломпараст кайфиятдаги муайян миллий зиёлиларнинг типик образидир. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Обид Юнусов айни шундай ижрога интилади. Бироқ мазкур образини ички, руҳий динамикаси актёр томонидан етарлича ифодасини топа олмаган. Эшон образи замирида актёрнинг ижодий ишлаши учун ҳали талайгина имкониятлар ва майдон бор. Обид Юнусов бу имкониятларни мукамал юзага чиқариш учун зарур саҳна тажрибаси ва нозик ижодий таъбага эга.

Демак, Хуррамбек Эшон киёфасида ўз саволларига жавоб бера олувчи шахсни топа олмас эди. Чунки улар курашнинг турли усулларини, ҳатто тамомила бир-бирига зид усулларини ёқласалар-да, моҳиятда ягона маслак — мусулмонлар бирлиги ва озодлиги учун, миллат ғалабаси учун, туркпарастлик ғоялари тантанаси учун интилар эдилар. Бинобарин, Хуррамбекнинг саволлари Ҳазратни ҳам қийнаётган ўйлар эди. Қолаверса, Эшон биринчи парда сўнгида ҳалок бўлгач, Хуррамнинг фикр алмашинуви учун қароргоҳида унга бас келарли бирор ақли талмиз қолмаган эди ҳам. Бир чеккаси шулар боис у Абдуллани олиб келишларини орзиқиб кутади. Ҳ. Абдусаматов мазкур ҳолатни бундай изоҳлайди: «Босмачилар ундан (Абдулладан — Ш. Р.) ўтдан кўрққанда кўрқадилар. Айниқса бу ҳолни Хуррамбек ҳузурига Абдулла Набиевни асир олиб келаётганда ҳам, қўрбоши у билан яккама-якка гаплашишдан ҳайиқиб, унинг олдида каллакесарини туришини талаб қилиши ҳам бежиз эмас», дейди. Ҳолбуки, бундай эмас! Хуррамбек Абдулла ҳақида кўп гаплар эшитади. Ҳатто ўз фарзанди ҳам унинг таъсирида эканини кўргач, Набиев киёфасида росмана мафкурафий муҳолифини тасаввур этади. Шу боис, кўрққанидан эмас, балки рақибига муносиб аллозда кўринмоқ учун бир дам талмовсираб қолади. Мазкур эпизод Хуррамбекнинг жоҳил одам эмаслигига яна бир исбот бўлиб хизмат қилади.

Спектаклдаги сўнги икки ғоявий ғаним учрашуви саҳнаси ғоят оригинал ва жуда характерли. Хуррамбекнинг орзиқиб кутгани барбод бўлади: Абдуллани тили кесилган, пажмурда, аянч бир аҳволда судраб келадилар. Хуррамбек ўз қарашларининг инқирози сабабларини англаши учун балки кўмак бериши мумкин бўлган сўнги воситадан ҳам маҳрум қолади. Спектакль муаллифлари масаланин бундай бадий ечимини махсус қўллайдилар. Чунки Абдулла айтиши мумкин бўлган гаплар бутун спектакль давомида муайян тарзда турли персонажлар тилидан айтиб турилади. Айниқса, Хуррамнинг бозорчилар билан диалогига бу яққол англашилади. Абдуллани гапиртириш, де-

мак, моҳиятан такрорларга йўл қўйиш бўлар эди. Қолаверса, Хуррамбекиннинг ўйу саволлари (муайян маънода жавоблари билан) аввало ва асосан томошабингагина йўналтирилган ўйлар. Уни фаол мушоҳадага, мавжуд масалалар, тарихий воқеалик, вазият моҳиятини англашга ундовчи саволлар ва мулоҳазалар. Ахир, наҳотки Хуррамбек бутун борлигини, жону жаҳонини ўз миллати озодлиги йўлида тиксаю, бутун ниятлари саробга айланса?! Наҳотки Абдулла ва Абдулла кабилар озодлиқни ҳар бир мустамлака миллатнинг ўзи ўз кучи, жипслиги, бирдамлиги ва фидойи кураши билан қўлга киритиши мумкинлигини тушунмасалар?! Наҳотки бир халқни бошқа бир халқ озод этини мумкин, деб ўйласалар?! Йўқ! «Босиб олган мамлакатининг бошини силамайсан! Силасанг, алдаш учун силайсан... Амир Темур ҳам шундай қилган!» Мана, Хуррамбекиннинг мантиқан тасаввур этилган ўй-кечмишлари, юрагини ғижимлаган саволлари ва ўзича башорат қилган жавоблари. У Абдулла билан шулар ҳақида суҳбатлашмоқчи, баҳслашмоқчи, балки ёшлиги боис узоқни кўра билмаётгандир, дея кўзини очмоқчи, ўз йўлига бошламоқчи эди. Аммо абдуллалар аллақачон, Хуррамбекиннинг тили билан айтганда, «йўргақлаб» қўйилганини, социалистик инқилоб ғоялари қон-қонига сингиб, шўролар ҳокимияти учун эътиқодли курашчига айланиб кетганини билмас, билса-да тушуна олмас эди. Чунки Хуррамбекиннинг тарбия, яшаш ва фикрлаш тарзи мутлақо бошқача эди. У, таъкидлаганимиздек, халқни бир тўда онгсиз одамларнинг уюшмаси — пода деб билгани учун ҳам курашларда ғалабага умид қила олмас эди. Чунки инқилобий йиллар кураши, аввало халқ онги учун кураш эди. У шунинг англамагани учун ҳам муқаррар таназзулга, ҳам ғоявий, ҳам руҳий, ҳам жисмоний инқирозга юз тутди. Ҳаётини идеаллари рўёга айланди.

Спектаклда режиссёр пьеса муаллифининг Хуррамбек образидан кўзда тутган ғоявий ниятини имкон қадар сақлашга интилган ва образ юқини пьесадагига мутаносиб ифода этишга асосан эришган ҳам. Аммо режиссёр пьесадаги Хуррамбек ғоялари ва характерининг қирраларини мукаммалроқ намоён этишга хизмат қилувчи баъзи монологларни қисқартирган ёки тахрир этганки, бу ҳақда қуйироқда батафсил тўхталармиз. Шу ўринда диққатни тортган масала — Хуррамбек образининг ижроси масаласи. Фарҳод Аминовнинг мазкур роли узоқ йиллардан бери «Еш гвардия» театри сахнасидаги биринчи жиддий, катта иши. Актёр шу масъулиятни ҳис этиб ролга ёндошган. У ўз образининг табиатини тيرانроқ англашга имкон берадиган ижро топа билган, яъни Шахс салмоғини сақлаш эвазига фожиавийлиқни кучайтирган. Босиқлик, мушоҳадакорлик, ирода, қатъият, айни пайтда ғурур, бўйинсунмаслик, ўз мавқеини ҳис этиш каби хислатлар мазкур образнинг табиий хусусиятлари. Ф. Аминов мана шу хислатларни тўри илган. Уринли, маъноли пауза, партнёрни ҳис этиш, айтаётган сўзларни чуқур тушуниш, сахна ҳаракатининг мутаносиблиги актёр маҳоратига ижобий баҳони таъмин этади. Бироқ актёр тилда сакталикка йўл қўяди. Сурхон колорити ёки, ҳеч бўлмаса, адабий тил нормаларига риоя этишдан кўра, баъзан беихтиёр Тошкент шаҳар лаҳжасига тортиб кетади. Бундан ташқари Ф. Аминов спектаклнинг кейинги намоёишларида образ салмоғига путур етказиши мумкин бўлган нуқсонларга, хусусан шошма шошарликка, ўзидан сўз қўшишга, меъёридан ортиқ истеъзога йўл қўймоқда. Назаримда, истеъдодли, жиддий актёрга ҳар бир спектакл премьера эканини, Шукур Бурҳон мактаби сабоқларини эслатишга эҳтиёж бўлмаса керак.

Таъбир жоиз бўлса, мен «Қора камар»ни, аввало, миллатимизнинг яқин кечмиши ва қисмати ҳақидаги безовта, беҳаловат ўйлар билан бир қаторда шахслар фожияси ҳақидаги асар деб ҳам атаган бўлар эдим. Ҳа, ҳақиқатан ҳам юқорида айрим қирраларининг кўриб ўтганимиз Хуррамбек ёки Ҳазратгина фожиавий шахслар эмас, шунингдек, Остон билан Бобобековлар ҳам фожиавий шахслар сифатида диққатни тортади.

Остон ҳамиятли, диёнатли, ўз она юртига садоқатли инсон образи: У ҳам маслак тилагида босмачиларга қўшилган. Аммо бора-бора ўз интилишларидан путур кета бошлагач, ҳаракат ичида бўлиниш ва айрим кўрбошиларда худбин мақсадлар зўрайгач, шундай бир ҳақиқатни, яъни ҳар қандай олий тилак йўлидаги курашларда моддий манфаат, тама, ғараз аралашар экан, пировардида курашчилар шармисор парокандаликка юз тутмоғи муқаррар эканини, демаски, курашда энгиланларини англаб этади. Афсуски, буни кеч англайди. Унинг пьесадаги мазкур сўзлари гоят эътиборли: «...Мен номард эмасман. Мен

фақат... «қон тўкмайман!» деб онт ичиб эдим. Лекин бу тупроқда ё қон тўкишинг керак, ё қонинг тўкилиши керак экан! Шунинг учун Афғонга ўтиб эдим. Аммо... юрт тортди мени. У Тангриқаша (отнинг номи — Ш. Р.) бўлиб кишнади менга!» (Афсуски, Остон образини тушуниш учун жуда характерли бўлган бу монолог спектаклда тўла сақланмаган.) Остон бу монологда ўз фожиасини ифодаламоқчи. Унинг фожиаси, аввало ўз юрти, она тупроғининг пок ниятли ҳалол ва холис фидойиси бўлгани ҳолда, шу заминга не-не қулфатлар келтиргани, мағлубиятини англагач эса, бу юртга бегона бўлиб қолганини ҳис қилганида эди. Ватангадолик — бундай инсонлар учун руҳий ҳалокат демас. Шу боис у от баҳона Ватанига қайтади. Аммо бу ерда ўз ҳаётининг табиий интиҳосини — жисмонан ўлим топади.

Остон образи талқини асар муаллифи билан режиссёр талқинида муштараклик касб этган. Бироқ айрим нотўғри тахрирлар, қисқартишлар ҳисобига спектаклда бир оз ютқазган. Шу образ ижроси М. Тешабоев ўз образи моҳиятини англагани ҳолда уни томошабинга бор салмоғи билан еткази олишга эришмаган. Буни аввало актёр маҳорати, рол устидаги муттасил ижодий ишнинг сезилмаётгани билан изоҳлаш мумкин. Ҳолбуки, нисбатан кичик шу ролни, пьеса ва спектакл муаллифлари кўзлаганидек, фожиавий характер даражасига кўтариш мумкин эди.

Спектаклдаги Бобобеков образи хусусида ҳам режиссёр пьесага нисбатан баъзи иштибоҳларга йўл қўйганини айтмоқ зарур. Спектаклда Бобобеков образининг ўзига хос фожиавий характер эканига чизгилар бўлгани ҳолда, тугалланган инсоний тақдир сифатида талқин этилмаган. Пьесада эса, Бобобеков ўз ўтмиши, бугуни ва табиий интиҳосини билан маромига етказилган том маънодаги фожиавий шахс. У ўтмишда Анвар поштонинг (пьесада спектаклдан фарқли ўлароқ Анвар пошшо ҳақида Хуррамбек тилидан қисман холис хабар берилади. Аммо бутун Туркистон босмачилари, жулмалдан Хуррамбек учун ҳам ғоявий-маънавий раҳбар бўлиб ҳисобланган Анвар пошшо шахси бизнинг 70 йиллик «илмий» ҳам «бадиий» адабиётимизда ҳар қача қора лойга булганмасин, то ҳануз «сир»лигича қолмоқда) тадбиркор офицерларидан бўлган. Кейинчалик Хуррамбек талаби билан шўролар ичига кириб, улар ишончини қозонган, Шеробод музофотининг милиция нозири даражасига кўтарилган. Бироқ Шўролар ичида юриб у ҳам «курашнинг бой берилганини» англаб этади. Бекни кучларни бирлаштиришга, катта муҳораба учун жиддий тайёргарлик кўришга ундайди. Аммо уринишлари беҳудалигини тушунади. У ҳам ўзини ўлдиради. Мана шу ҳаракатининг ўзиданоқ, Бобобеков шунчаки жўн, майда, пасткаш одам эмаслиги англашилади. Табиатан пасткаш кимсалар қўрқоқ бўлади. Улар ҳар қандай шароитга мослашиш эвни қилади. Улар бутун умр икки дил, икки тил билан яшай мумкин. Бобобеков кучли шахс. У пасткаш, сотқин одам бўлганида, ўзининг Шўролар ичидаги мавқеидан фойдаланиб, урдасини топиб, тинчгина яшайвериши мумкин эди. Зеро, бундай одамлар, ҳозир матбуотимизда ошкор этилаётган фактлардан маълум бўлишича, ўша инқилоб йиллари, ҳатто яқин-яқинларгача мавжуд бўлган. Баланд мартабаларга, ҳатто давлат раҳбарлик лавозимларигача кўтарилган одамлар. Бобобеков, қайд этилганидек, шундай ҳаёт кечиравериши мумкин эди. Спектаклда режиссёр Бобобеков тақдирини очик қолдириб, мантиқан шундай фикрга йўналтирувчи талқин ҳавола қилган ҳам. Бироқ ёзувчи асарда Бобобековни мураккаб шахс сифатида гавдалантиради. Уни виждон азобига рўбарў этиб, тубанлашишдан асраб қолади. Уни қиёфасиз қолдирмайди. Айни чоқда, унинг тубанлашишдан кўра ўлимни афзал қўргани билан ўқувчининг ачиниш ва ҳамдардлигига сазовор этади. Гарчи режиссёр Бобобеков образи талқинида драматург талқинидан узоқлашган бўлса-да, образдаги инсоний мураккабликдан тамомила воз кечмайди. Бобобеков ролини ижро этган Ўзбекистон халқ артисти Тўйчи Орипов худди ўша инсоний мураккабликни кўрсатишга интилади, томошабинни бирёқлама қатъий хулоса чиқаришдан асраб, мулоҳаза юритишга ундайди.

Шу ўринда профессор Ҳ. Абдусаматовнинг Бобобеков образи муносабати билан билдирган мулоҳазасига ойдинлик киритиш лозим кўринади. Тақризчи «қора ғуруҳга жон-тани билан хизмат қилаётган Бобобековни Хуррамбек ўз ҳузурида совуқ қабул қилишини асосланмаган» деб, «бундай талқин персонажлар фаолиятига соя солиб қўймасмикан?», дея фикрий мантиқ-

сизликка йўл қўяди. Аввало, спектаклда Бобобековнинг «қора гуруҳга жон-тани билан хизмат» қилмаётганлиги равшан кўрсатилган, акси ҳолда, Хуррамбек ҳаракатларидан норози эканини, «кураш бой берилганини» унга қўрқмасдан очиқ айтмаган бўлар эди. Иккинчидан, Хуррам характери мантиқига кўра ҳам, Бобобековдаги ўзгарши, иккиланиши ва ниҳоят ғалабага ишончсизлик кайфияти пайдо бўлганини сезганидан унга ишончини йўқотгани учун ҳам Бобобековни «совуқ қабул қилиш» ғоят асосли. Учинчидан эса, «персонажлар фаолиятига соя солишни» спектакл муаллифлари махсус кўзда тутишган. Бу ҳол персонажларни схемага айланиб кетган ғоят жўн талқинлардаги фаолиятдан асраб қолади.

Умуман, Ҳ. Абдусаматовнинг анчайин жарангдор ва ўринли сарлавҳаланган «Емирилиш» номли тақризига махсус тўхталиш зарур кўринади. Чунки ҳажман каттагина тақризда сарлавҳадан бошқа деярли барча фикрлар тамомила қарама-қарши мулоҳазалар кўзгади. Назаримда, тақризчи пьесани ҳам, спектаклни ҳам, талқини ижроларни ҳам моҳиятидан мутлақо айри, айтиш мумкинки, «ўзига хос» қабул қилган. Ҳ. Абдусаматов асарнинг принципиал нуқталарини нотўғри талқин қилганини таъкидлаб, бахslashдик. Бироқ тақризда яна шундай фикрлар ва жумлалар келтирилдики, уларни ҳам инкор этмаслик мумкин эмас. Масалан, босмачилар қароргоҳига болаларнинг келишини тақризчи шундай баҳолайди: «...пионерларнинг босмачилар маконига бориши ва қўрбоши Хуррамбек билан тўқнашуви. Бу ерда икки куч ва икки дунёқарашнинг, бир-бирига бутунлай зид бўлган ният-мақсадларнинг ўткир курашини кўрамузи. Бу кураш — қуролли кураш эмас, балки характерлар кураши, иккита лагерда турган шахслар кураши». Аввало, асарда ун-ун икки яшар, эндигина мактаб кўраётган, ҳали хат-саводи чиқмаган болалар ҳақида сўз кетади. Норасида болаларни Хуррамбекдек забардаст эътиқодли, онгли курашчи-раҳнамо бўлган кучга қарши куч, дунёқараш ва тенгма-тенг курашчи сифатида талқин этиш, болаларнинг ёшларига яраша оддий, соддагина тасаввур ва истак билан босмачилар олдига келишини қарши лагерда турган характерлар ва ҳатто шахслар кураши деб тушуниш муайян драматик вазият табиатини тамомила нотўғри тушунишдир ва буни тақризчининг ўз фантазиясига мослаштиришга уриниши деб баҳолаш мумкин. Психология фанидан бошланғич маълумотни қўятурайлик, лекин муайян ҳаётий тажрибага эга бўлган одам ҳам инсонда дунёқараш ва характернинг тўла шаклланиши нисбатан балоғат паллаларида юз беришини яхши билади-ку?! Бинобарин 10—12 яшар болаларни эътиқод учун курашга қодир шахслар деб аташ ҳеч бир тасаввурга сифмайди. Қолаверса, тақризчи спектаклда Хуррамбекнинг ўғли тилидан кўксидеги қизил бандга ишора қилиб «Бу... билмадим. Янги одамлар тақади, дедилар. Кейин, сизлар кашшоф (таъкид бизники — Ш. Р.) бўласизлар, дедилар» жумласига ҳам эътибор қилмай, болаларни бир неча қайта «пионерлар» деб атайди.

Умуман, тақризда Ҳ. Абдусаматов қўллаган жумла ва иборалар ҳам ўқувчини ҳайратга солади: «Демак, совет воқелиги душманларни ҳаётдан суриб ташлаб, ҳақиқатни намоён этди, унинг тантанасини бадий шаклда (таъкид бизники — Ш. Р.) кўз-кўз қилди». Совет воқелиги, умуман воқелик ҳақиқат тантанасини қандай қилиб «бадий шаклда кўз-кўз» қилиши мумкин. Ахир, воқеликнинг бадий ифодаси бадий адабиётнинг вазифаси эди-ку?! Наҳотки адабиёт илим профессорига адабиётнинг алифбесини эслатиш зарур бўлса?! Ёки «шеърнинг ҳар бир мисраси... бадани терга, қалби тошга айланиб кетган Хуррамбекни ҳам ларзага солади» жумласини қандай тушуниш мумкин? Ҳар қанча уринманг «бадани терга» айланган одамни сира тасаввур эта олмайсиз.

Умуман, спектаклга тўла ижобий баҳо берилган тақризда, мазкур танқидий жанрнинг қатъий қонунига айланиб қолган схемага кўра Ҳ. Абдусаматов ниҳояда бир-икки чимдим танқид ҳам ташлаб қўяди. Бу ҳол гўёки «спектаклда нуқсонлар ҳам йўқ эмас»лиги учун эмас, балки тақриз — схема қоидаларига қатъий риоя қилиш истагига кўра шундай қилингандек туюлади. Акс ҳолда, спектакл ғоясини англаб етганига даъво қилувчи танқидчи «спектаклда босмачилар тўдаси 7—8 қисмдан иборатдай бўлиб қолган. Улар сафи юзлаб, минглаб шахслардан иборат эканлиги асарда сезилмай қолган...» ёки «Артёрлар кийган кийимлар жуда хароб. Уша давр моҳиятини, персонажлар характерини очадиган, билдирадиган либослар керакка ўхшаб турибди» қабилидаги ўта нождидий ва мантиқсиз талаб-

ларни қўймаган бўлар эди. Ахир, Хуррамбек тўдаси Сурхон водийсидаги энг сўнгги тўда экани, қизиллар билан тўқнашуларда қирилиб, парокандаликка учраган охириги куч экани асарда бир неча марта эслатилади-ку! Наҳотки қувғинда юрган ва, қолаверса, эътиқод, ғоя учун курашаётган шахслар зарбоф тўну шоҳона кийимлар кийиб чиқиши керак!! Шоҳона либослар эмас, аксинча, ўша «хароб» кийимлар, «персонажлар характерини», маслак учун кураш моҳиятини янада яққолроқ очишга хизмат этади. Таассуфки, тақризчи ўша нождид талаблари билан ҳам асар ғоявий-бадий концепциясини англаб етмаганини намоён қилиб қўйган. Балки ушбу ижобий тақризга бунчалик батафсил тўхталишнинг ҳожати йўқдир. Бироқ ижобий муносабат билдираман деб моҳиятда асар мазмунини, ғоя салмоғини жўнлаштириб, қимматини пасайтирадиган юзаки таҳлил ўқувчида иштиёқ ва танишиш истагидан кўра, бездириш, бепарқлик кайфиятини туғдириши мумкин. Фойдадан кўра кўпроқ зин-эи келтиришни тайин. Айни мисолда шу ҳол содир бўлган.

Мақоламизни спектакл ҳақида баъзи мулоҳазалар билан якунламоқчимиз.

Пьеса билан спектакл матни ўртасида жузъий деб бўлмайдиган фарқлар мавжуд. Бу фарқлар, албатта, пьесадаги мазмунни режиссёр талқинида бузган ёки ўзгартирган дейиш учун жиддий асос бермайди. Мазмун, ғоявий йўналиш сақланган, бироқ айрим вазиятлар, баъзи персонажларнинг муайян кўринишларидаги хатти-ҳаракати, монолог ва диалоглар спектаклда мантиқий асосини, табиий йўналишини бир мунча йўқотган. Хусусан, Хуррамбек бир неча ўринда қўрғонни ўртага қўйиб онт ичишни талаб этади-ю, бироқ спектаклнинг бирор кўринишида «муқаддас китоб»нинг ўзи кўринмайди. Ҳолбуки, пьесада Ҳазрат зарур ўринда қўйнидаги духоба жилдли китобни чиқариб, тавоф учун тутиб туради. Ёки, пьесада ўз фожиаси билан намоён бўладиган чўлоқ ошпаз образи спектаклда шунчаки хизматкор сифатида эътиборсиз ўтади. Ёки, яна Бобобеков образи, аввал қайд этганимиздек, спектаклда анчагина таҳрирга учраган. Шу образга бориб боғланадиган баъзи принципиал жиҳатлар, масалан, болаларнинг босмачилар қароргоҳига даб-дурустдан эмас, балки Бобобеков туфайли йўлни билиб, «Яша, шўро!»ни айтиб келишлари спектаклда қисқаргани учун, болалар саҳнаси табиий-ҳаётий эмас, балки шартли усулда талқин этилган. Булардан ташқари айрим персонажлар, аиниқса Хуррамбекнинг изтиробли фикрлари, мурожаатлари, башоратлари жиддий таҳрир қилинган.

Мақоламиз аввалида биз сўзни қайта қуриш тушунчасининг муқаддаслигидан бошлаган эдик. Бу тушунчага муносиб бўларли мукамал бадийят намуналари бугунги ўзбек адабиётида ҳам, ўзбек санъатида ҳам ҳозирча орзу. Не тонгки, «Қора камар» асари шу орзу амалиётининг дебочаси, бурилиши нуқта-си бўлса! Гарчанд Шукур Ҳолмирзаев пьесасининг режиссёр Баҳодир Йўлдошев ҳамда «Ёш гвардия» театри коллективининг спектакл талқини ва ижроси ҳақида муваффақиятларни таъкидлаб, айрим эътирозлар ҳам билдирган бўлсак-да, чўнг бир ҳақиқатни тан олмағимиз шарт. Шубҳасиз, пьеса ўзбек драматургиясида, спектакл эса ўзбек театр санъатида янги саҳифа очди. Биз санъат асари баҳона ўз тарихимизга, халқ тарихига янгича, объектив, ҳаққоний ёндашмоғимиз лозимлигини ҳис эта бошладик. Халқ тарихи ортида инсонлар — шахслар тарихи ётганини, демакки, инсонпарварлик ақидаларимиз ҳаққи ўтмиш авлодимизнинг ҳар бир вакили қисматига, тақдирига алоҳида эътибор қилмоғимиз зарурлигини англай бошладик. Бу йўлда ҳали кўп баланд-пастликларга, жаҳолат тўсиқларига дуч келмоғимиз тайин. «Қора камар» каби асарлар миллий хотирамизни тиклаш ва барқарор этиш йўлларида худдин фарзларни барбод этгучи журъат ва яна журъат бахш этмоғи аниқ. Адабиёт ва санъатнинг жамият ижтимоий онгини қайта қуришдаги асосий вазифаларидан бири шу эмасмикан?!